ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 6

Eesti Vabariigi 6. aastapäevaks 1924

Kohavaip . . . . . Doris Kareva
Sina, Paul Ariste . . . . . Peeter Olesk
Üldine usaldus Eestis . . . . . Mai Beilmann, Anu Realo
Metsapuudega rahvas . . . . . Toomas Kiho
Reis Eestimaal 1803. a suvel . . . . Gottfried Albrecht Germann
Adde parvum parvo magnus acervus erit . . . . Jonathan Z. Smith
Arvustus . . . . . Jüri Allik
Päevik 1944–1961 . . . . . Herbert Normann

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Marju Lepajõe, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee

www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2018
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 6 (351)

Kohavaip: Kantaadist "Unes nägin ma Eestimaad"
Doris Kareva 963

Sina, Paul Ariste. I
Peeter Olesk 967

Õppides usaldama: Üldine usaldus Eestis aastatel 1990–2016
Mai Beilmann, Anu Realo .. 979

Metsapuudega rahvas
Toomas Kiho..... 1011

Reis mööda Eestimaad, eeskätt botaanilise sisuga: Sooritanud härra professor Germann Tartust 1803. aasta suvel
Gottfried Albrecht Germann..... 1013
Tõlkinud Malle Salupere

Gottfried Albrecht Germann ja tema reisid
Heldur Sander..... 1041

"Meie ei tohi kunagi unustada, et meie vabadust sajad hädaohud ja mitmed vaenlased veel ikka varitsevad…": Eesti Vabariigi 6. aastapäevaks 1924
..... 1055

Adde parvum parvo magnus acervus erit
Jonathan Z. Smith 1075
Tõlkinud Indrek Peedu

Arvustus: Kuidas inimese vaim kasvab ja areneb. Aaro Toomela. *Kultuur, kõne ja Minu Ise*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 590 lk; Aaro Toomela. *Minu Ise areng: Inimlapsest inimeseks*. (Struktuur-süsteemse psühholoogia alused 2.) Tartu: Väike Vanker, 2017. 655 lk.
Jüri Allik 1111

Abstracts
..... 1123

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. I
Herbert Normann 1131

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Maalid lk 978, 1010, 1054, 1110, 1152:

NAVITROLLA (1970) on õppinud Tartu ülikoolis geoloogiat aastatel 1988–1990, vabakutseline kunstnik.

KOHAVAIP

Kantaadist
“Unes nägin ma Eestimaad”

Doris Kareva

1

Pimeda põhjast, vaikuse kaevust
tõmbab Nimetu välja
valgusesädeme.

Plahvatusena sajasse suunda
see lendab.
Sädemesadu.

Sünnivad sajad silbid ja seosed
ja kõne ja kõik, mis olemas.

Sillerdab, pimestab,
võtab vaikseks.

2

Mõtle, mees, mis mees sina oled.
Mida sa teed või tahad.

Kas naabrist ehk mõtlesid kurja,
et sinu lootus läks nurja,

voonake Looja karja,
kui võrk enam kalu ei korja,
kui metsas ei seent ega marja?

Mõtle, mees, mis mees sina oled.
Mida sa teed või tahad.

Siis näed, mis on su jõud.

3

Ilmast ilma inimene
kõnnib üksi, kõnnib karjas,
ikka tunneb: pisut poolik.

Salamisi ülemeelik —
ikka tõmbab teise poole.
Küll see tõmb on imeline.

4

Mida ma ütlesin.
Ise sa oled.
Ammugi juba.
Küll sa veel kahetsed.
Kus tuli välja.
Seda veel näeme.
Mitte ei mõtlegi.
Vaata kus ütleja.
Küll sa veel kahetsed.
Mida ma ütlesin.

Mida ma ütlesin?

5

Põleb elu kulutuli,
selle valgel kuulutusi
vilgub, valgub.
Lühike on inimese taip.
Tuleb tuju —
anna minna!

Silkad sinna, tuiskad tänna,
ajapuru tõmbad ninna,
aevastades, avastades:
viuhti!
jalge alt on läinud
müstiline, mustriline
kord ja kohavaip.

6

Isegi õiglase õuele sõita võib sõda.
Nõnda on inimene.
Tee tähendustki ei tea.

Isegi helde süda võpatab: häbi ja häda.
Keset heledat päeva
lööb pimedus üle pea.

Kuidas, mismoodi?

Kellelt küll küsida seda.
Vahel teed vea.
Ja vahel lihtsalt ei vea.

7

Pimeda põhjast, vaikuse kaevust
tõmbab Nimetu välja
selguse.
Süda lööb:
edasi enam ei saa.

Kas tuleb teine maailm —
või teine mina.

Aga seesama hingeke.
Omaenese maa.

SINA, PAUL ARISTE

Peeter Olesk

I

Oli septembri algus 1972. Tundsin akadeemik Paul Aristet (1905–1990) juba varasemast ja temagi teadis mind lähemalt. Inimlapsele, kes 1960. aastate keskpaigast alates luges järjekindlalt ajakirja *Keel ja Kirjandus* ning Emakeele Seltsi aastaraamatut, jäi Paul Ariste kui lingvisti nimi kergesti meelde, sest ta kirjutas palju ning temperamentselt. Me olime aga kohtunud ka näost näkku ja käest kätte. Tema komme pöörduda teise inimese poole ladina ning soome mudeli järgi ehk sina-vormis oli võrdlemisi sundimatu. Siiski oli minu jaoks ootamatu, kui ta esimese kursuse esimeste päevade eelrebasele pani ette, et see "sina" võiks olla vastastikune. Vastasin, et see tekitaks ülejäänud kursuse ja minu vahele erinevuse, mida pole kellelegi tarvis. Et las ma lõpetan ülikooli ära, ja kui me seejärel oleme diplomi mõttes võrdsed, siis on ka "sina" omal kohal.

1977. aasta kevadsuvel oli Paul Ariste operatsiooni tõttu Maarjamõisas. Ta lamas seal üksikpalatis, kus peale arstide ja õdede polnud rääkida kellegagi. See muutis ta voodipäevad väga igavaks. Läksin teda vaatama. Diplomitöö oli kaitsmiseks juba loovutatud. Olin seesmiselt vaba ning see vabadus andiski Paul Ariste voodi kõrval istudes äratundmise, et "teiet" pole enam tarvis. See käis väga ruttu, juba järgmises lauses. Ei mingit kokkulöömist ega "Bruderschaft'i". Polnud isegi niisugust kategooriat nagu "sinasõprus". Oli kokkukuuluvus, mis kummatigi välistas kamraadlikkuse, ja ma ei kujuta ettegi, kuidas oleks Paul Ariste olnud näiteks professor Arnold Kase (1902–1994) kamraad, kuigi ta on Arnold Kasest väga südamlikult kirjutanud. Või et esperanto oleks teinud kamraadid Ferdinand Eisenist (1914–2000) ja Paul

Aristest. Dotsent Paula Palmeoselt (1911–1990) võis Paul Ariste kohvikuraha laenata. Õigemini mitte võis, vaid laenaski. Sattusin minagi olema ülikooli kohviku rõdusaalis vahendaja, kui akna all istuv Paul Ariste avastas, et ta on plank, ja saatis mu ahju kõrval istuva Paula Palmeose juurde kolme rubla küsima. Paulat — me kõik kutsusime teda Paulaks — see ei üllatanud. Järelikult oli seda tulnud ette ka varem. Paula aga oli ikkagi korporantliku kasvatusega (Filiae Patriae) ega lubanud olla kommetes piiramatu. Ka Paul Ariste ei olnud joviaalne ega armastanud familiaarsust enda suhtes. Teiste kohta võis ta öelda siiski küllalt rängalt. Kord istusime ülikooli kohvikus kolmekesi — Paul Ariste, Paula Palmeos ja mina. Järsku ütles emb-kumb neist, et meie kateedris on kaks tööhobust ning kaks priipassihobust. Ma ei teadnud viimase sõna tähendust. Selgus, et see tähendab hobust, kes ei pea vankrit vedama, vaid jookseb kõrval. Et tööhobused olid Ariste ja Paula ise, see oli arusaadav. Et professor Paul Alvre (1921–2008) ja värske *dr. phil.* Ago Künnap (1941) olid nende meelest priipassideks, selle pidid Ariste ning Palmeos mulle siiski ära seletama.

Muidugi ei teinud nad seda nii nagu mina siinkohal. Paul Ariste luges eesti filoloogidele sissejuhatust keeleteadusse ja üldkeeleteadust. Need olid aluskursused, mille sisu mõtestas Paul Ariste järgmiselt. Sissejuhatus keeleteadusse pidi andma ülevaate (eesti) keele ehitusest nii füsioloogiliselt (hääldusest kuulmiseni) kui ka ajalooliselt üksikute teiste keelte seotuse järgi (Paul Ariste ei õpetanud indoeuropeistikat). Morfoloogiliste kategooriate erinevused, nt modaalsus või ka passiivsus, jäid loengutest välja ja süntaksit ta ilmselt võõrastas. Tema enda haridus Tartus oli teatavasti peamiselt häälikulooline ning leksikoloogiline, mistõttu ongi küsitav, kuivõrd ta lauseõpetusse enne Huno Rätsepa (1927) algatatud (1965) ja juhitud generatiivse grammatika suunda üldse süvenes. Ta ei õpetanud meile grammatika teooriat, nii et kui hilisem professor Rätsep küsis meilt kohe ajaloolise morfoloogia esimesel loengul, mida me teame käändekategooriast, võttis ta järjekordselt teadmiseks, et mitte midagi — ehkki ma ei usu, et ta oleks Paul Aristelt küsinud: miks te seda ei õpeta? Paul Ariste jutustas meile keeleteadusest siit ja sealt, unustades meie kursusel näiteks kuulmise üldse ära. Kui ta sellest eksamieelsel konsul-

tatsioonil teada sai, improviseeris ta kõrva osa keeles sealsamas kohapeal.

Ühtegi kellegi teise keeleteaduse aluste õpikut Paul Ariste meie ajal ei kasutanud. Ta eelistas Leningradi professori Juri Maslovi (1914–1990) mitmes trükis ilmunud õpikut *Sissejuhatus keeleteadusesse* (1. tr 1975; 3. tr 1997). Autorit tundis ta isiklikult. Millalgi ma küsisin temalt, miks ta ei osuta professor Aleksandr Reformatski (1900–1978) õpikule *Sissejuhatus keeleteadusse* (esmatrükk 1947; 6. tr 2004; meie rääkisime 4. tr alusel, 1967), mis on hõlmav, kuigi ühtlasi ka väga lohisev. Reformatski oli mainekas fonoloog, pigemini etüüdikirjutaja kui monografist. Paul Ariste oleks pidanud tema sellealaseid töid tundma. Vastus oli lühike: see õpik on mõeldud pedagoogilistele instituutidele, meil siin on ülikool.

Tahtsin eelnevaga märkida, et 1970. aastatel õpetas Paul Ariste sissejuhatust ikka veel sedaviisi, nagu kestaksid 1950. aastad, aga — ta oli sisimas hirmul, et siis, kui ta peaks selle kursuse andma kellelegi teisele, tekib otsekohe küsimus, kuivõrd on põhjendatud tema jätkamine täiskohalise professorina. Seda küsimust ta kartis, sest Tartu Ülikool oli tema teine kodu. Tema jaoks oli käsiteldamatu jääda esimeses kodus pensionäriks, kellel pole enam asja ülikooli peahoonesse iga päev, vahel koguni mitu korda päevas. Et seda vältida, oli vaja näidata auditoorse töö koormust. Mõnevõrra hoidis Paul Ariste oma sissejuhatusest seega kinni puhteksistentsiaalsetel kaalutlustel. Üliõpilasel oli muidugi täiesti võimatu öelda, kes oleks lugenud seda ainet temast paremini. Ühel korral asendas Paul Aristet meile dotsent Eduard Vääri (1926–2005). See ei olnud loeng, vaid tund gümnaasiumis. Paul Ariste selliseid tunde ei andnud.

Millalgi ma küsisin temalt sedagi, kuidas ta eristab sissejuhatust keeleteadusesse ja üldkeeleteadust. Me rääkisime püstijalu, mitte raamatute keskel. Minusuguse mudelis oleks üldkeeleteaduse kursuse sisuks olnud 1) filoloogilised põhimõtted, 2) tüpoloogiliselt erinevate keelte omapära ja ühisosa, 3) lingvistilised universaalid, 4) kuidas neid mõlemat uurida ning 5) kuidas keelt üldse uurida ja ka korraldada. Teataval määral oleks selline kursus olnud ühtlasi sissejuhatus võrdlevasse keeleteadusesse. Paul Aris-

te vastas umbes järgmist. Üldkeeleteaduse kursus on keeleteaduse aluste ülekordamine kõrgemast vaatekohast pearõhuga uurimismeetoditel, järelikult lingvistika uuemal arengujärgul. Kui lähedale ajas ta seda ise jälgis? Tema arvustused ilmunule kinnitavad, et talle saadetud uurimusi luges ta kaasaelamisega kuni surmani, aga mitte enam väljaspool uralistikat. Idaslaavi lingvistide tööde ostmisest koju väsis ta hiljemalt 1970. aastate algupoolel, tõenäoliselt märksa varem. Mis lubab nii väita? NSVL TA Vene Keele Instituudis juhatas aastail 1944–1982 dialektoloogiaalast uurimistööd NSVL TA kirjavahetajaliige Ruben Hovanesjan (nõukogudepäraselt Avanessov; 1902–1982). Paul Ariste sai temaga kokku 1958. aastal Moskvas, kus toimus IV rahvusvaheline slavistide kongress. Hovanesjan korraldas Vene murrete uurimist eriti Moskva ümbruses (raadiusega paarsada kilomeetrit), kuid ka kaht suurt projekti, nimelt 10-köitelise 11.–14. sajandi vanavene keele sõnaraamatu (1966; 1988–) ja Slaavi keelte atlase (1965; www.slavatlas.org) koostamist. Vastavaid "eeluurimusi" avaldati mitmes sarjas, ent Paul Ariste töötoas olid asjaomased köited esindatud juhuslikult, nii et ta ei muretsenud neid järjepidevalt. Võimalik, et ta kaotas aktiivse huvi kaasaegse slavistika vastu pärast 1965. aastal Helsingis käimist. Kümmekond aastat hiljem sai selgeks, et Tartus ei ole võimalik seesama mis Massachusetsis, kus õpetas professor Paul Kiparsky (1941). Kord oli tollel käinud külas Helsingi ülikooli üldkeeleteaduse professor Fred Karlsson (1946), kes imetles riiuliseinatäit ainult üldkeeleteaduse-alaseid trükiseid. Ta pidi häbenedes tunnistama, et temal on kõigest üks selleteemaline riiul, ja ta küsis Paul Aristelt, kui palju temal Tartus on. Midagi ikka on, vastas akadeemik. Mis meil siis on, küsisin omakorda. Paul Ariste, kes tundis küll hästi ka rõvedaid sõnu, aga ei armastanud ropendada, vastas otse: "S... gi meil ei ole." Ja tõepoolest oligi ta loobunud Venemaal avaldatud suurtest koguteostest ning sarjadest. Ta eelistas konkreetseid uurimusi, mitte pakse ülevaateid.

Kahjuks ei saanud me Paul Ariste üldkeeleteaduslikust üldkursusest vähimatki ettekujutust, sest meile luges seda juba professor Ago Künnap. Ajaloolise vaatekoha vastuoksustega hakkas Künnap lähemalt tegelema märksa pärast meid, nii et meile luges

ta seda ainet nii, nagu peaks tegema sunnitööd. Ta oli mõtetega mujal, sest Helsingis ootas avaldamist tema kamassi keele muutelõppe käsitleva uurimuse teine osa (eessõna on kuupäevastatud 20. veebruaril 1974, ilmus 1978). Nii talle kui ka Paul Aristele enne teda oli selge, et üldkeeleteaduse õppimine filoloogilises profiilis eeldab vähemasti nelja keele korralikku oskamist (meil niisiis eesti, vene, soome, saksa ja ladina) koos asjaomase erialase terminoloogia tundmisega (nt *deponens*, *supinum*, aspekt, artikkel). Meie kursusel polnud kedagi, kes oleks neile nõudmisile vastanud.

Võtsin käesolevate ridade teema käsile Horatiuse kombel, kohe *ad rem*. Toodud täiesti episoodiliste näidetega on kirjeldatud Paul Ariste ja Paula Palmeose priipassi-lause semantilist välja. See *võis* tähendada kriitikat kolleegide kohta, kes tahtsid istuda võimalikult palju kirjutuslaua taga ning hoidusid sellest kasvatustööst, mis oli Paul Aristele ja Paulale loomuomane. Üldkeeleteaduses oleksid Paul Alvre ning Ago Künnap pidanud olema ennekõike repetiitorid. Ka Paul Ariste üldkursused ei olnud uurimuslikud. Teda ennast ei rikastanud need suurt millegagi. Ta oli alati pisut kohmetunud, kui kinkisin talle mõne vastava raamatu, mida ta pidanuks olema lugenud. Muidugi ta teadis, kes on Varssavi ülikooli professor Witold Doroszewski (1899–1976), aga tolle raamatu *Leksikoloogia ja semiootika* (1970) tõlke vene keelde (1974) sai ta alles minult. Tookord ma ei teadnud, et slavistika Paul Aristet enam ei huvitanud ja indoeuropeistikat väljaspool valitud peatükke baltistikat ta lihtsalt ei jõudnud jälgida.

Paul Ariste ja Paula lause võis aga tähendada ka kriitikat omaenese suhtes. Loengukursuste kordamine nüristab nii ehk naa. Vahest tahtsid mõlemad pääseda nüristumisest sel moel, et oleksid saanud rohkem kirjutada midagi suurt. Paul Ariste ei varjanud avalikkuse ees, et suure, foliandi moodi monograafia puudumine vaevas teda. Raamat *Keelekontaktid: Eesti keele kontakte teiste keeltega* (1981) ei olnud foliant üldkeeleteaduse vaatekohast. Selle radikaalsemad osad on kirjutatud substraadist ja mõne läänemeresoome keele väljasuremisest, aga teoreetilistes üldistustes oli ta väga ettevaatlik. Ta ei tahtnud kirjutada teistelt maha neis asjus, mida ta polnud ise uurinud. Peaasi aga: *Keelekontaktid* pole vali-

tud artiklid varasemast ega ka ühtselt läbi kirjutatud monograafia, vaid see on *Mischung* (mitte *miscellanea*) seni avaldatud kirjutistest uuel kujul. Mitte süntees, vaid eelneva pikendus. Kääridega lõigatud, kokku liimitud ja paljude vahelekirjutustega.

Mida oleks igatsenud uurida Paula? Või õigemini: mis oleks pidanud tema raamatule *Karjala valdai murrak* (1962) järgnema? Valdai karjalaste juures käis ta järjepanu kuni 1975. aastani, aga et jõuda seal sügavamale, tulnuks käsitleda kolmepoolset konflikti päriskarjala keele, Vene murrete ja nõukogude vene keele vahel. Ei usu, et ta oleks Kesk-Vene murrete kujunemislugu ja sealse murdekeele erosiooni lähemalt tundma õppinud. "Kesk-Vene murded" on õigupoolest kokkuleppeline mõiste. Maa peal jääb Valdai keeleala Vana-Novgorodi, Volga ülemjooksu ja Rostovi-Suzdali murrete vahele, kus Valdais on märgatav soomeugri substraat. Vene keeleloolased on seda ala uurinud peamiselt foneetiliselt ja etümoloogiliselt, mitte niivõrd morfoloogiliselt. Hariduselt oli Paula Palmeos rangevõitu uralist pearõhuga häälikulool, huvidelt aga grammatik. Djorža murraku morfoloogiast avaldas ta kümmekond näiterikast artiklit, aga kindlasti oli ta kirjutanud üles palju rohkem ainestikku kui see, mis mahtus neisse artikleisse. Perifeerses Karjalas olnuks põhiprobleemiks siiski see, mis mõttes saab sealset soomeugrilikku asustust käsitada keelesaarena, sest esiteks pärinevad Valdais elavate karjalaste esivanemad mitmest kohast, teiseks aga lõhkus nõukogude kord ära kogu piirkonna. Asustust ja keskkonda muutis pööraselt Moskva meri ehk Ivankovo veehoidla, inimeste saatust küüditamised ning territoriaalset avatust Moskva ümbruse militariseerimine.

Kõike seda arvestades ei teeks ma priipassi-lausest väga kategoorilisi järeldusi. Lause oli mitmemõtteline.

Paul Ariste tegi vahet, kes on tema õpilane, kes kolleeg, kes juhendatav, kes kasulik ülemus, kes tuttav, kes vana perekonnasõber, kes mõttekaaslane. Need suured klassid liigendusid veel seesmiseltki. Esperanto harrastajad näiteks olid mõttekaaslased, aga entsüklopeedilise haardega Enn Ernits (1945) kuulus ka sõprade hulka. Samuti võib sõpradeks pidada hilisemaid professoreid Ott Kursi (1939) ja Väino Poikalaist (1947). Mina ei olnud tema õpilane — seda ütles Paul Ariste mulle isiklikult —,

sest ma ei õppinud tema käe all soome-ugri keeli ega saanud olla seetõttu ka tema edukas aspirant. "Edukas" tähendas kolmenelja väitekirjateemalist artiklit, aspirantuuri (kolm aastat) lõpuks kaitstud väitekirja (vormiliselt praegune *PhD*), selle avaldamist monograafiana, õigust olla valitud vanemteaduriks ja intensiivset uurimistööd. Selles mõttes oli edukas näiteks doktor ja professor Valdek Pall (1927–2013), teenekas ning sädelev toponüümik ja dialektoloog, kes hariduselt oli hoopiski Mordva keelte uurija. Seevastu Väike-Maarjas sealses gümnaasiumis oma elutöö teinud Eduard Leppik (1924–2008) jäi problemaatiliseks, sest talle hakkas vastu kandidaadimiinimumi eksam nõukogudelikus filosoofias. Eduard Leppiku aspirantuuriteemaks oli "Karjala Valdai murde lause pealiikmed" ja ta saigi sellekohase uurimuse mustandina valmis, aga kuna marksism puudus, jäi ka väitekiri esitamata. Väike-Maarjas kogus ta ja saatis Emakeele Seltsile tohutul hulgal ainest sealsete mikrotoponüümide kohta, ent Paul Ariste ootas monograafiat. Õigupoolest oli ta õnnetu, et materjal on koos, kuid laevasõit jäi ära. Ta oli seda alati, kui reis ümber maailma jäi kohe alguses katki. Lingvistina oli tal kahju, et Felix Vakal (1930–1987) puudus auahnus arendada oma uurimused fraseologistika vallas doktoritööks. Sõnaraamatutöö ei pruugi sugugi alati olla tappev (vrd Wiedemann, Saareste, Mägiste, Arumaa, Max Vasmer), ent ta nägi, kuidas see töö võib tappa. Hoida märga tööd ära polnud Paul Ariste võimuses, sest Moskva ei rahastanud keeleteadust mitte peamiselt originaalsete uurimuste järgi, vaid eeskätt just sõnaraamatute kaupa. Sedeldamist oli raamatupidamislikult lihtsam mõõta kui näiteks keelte võrdlevat tüpoloogiat. *Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu* koostamine ei genereerinud keeleteaduses ainsatki doktoriväitekirja. Sõnalugusid küll ja poleks olnud sugugi vale avaldada Rudolf Karelsoni (1929–2006) asjaomased kirjutised koondatuna ühte raamatusse, aga need lood olid rahvaomased, mitte väitekirja peatükid.

Mulle on kujuteldamatu, et Paul Ariste oleks pannud ühelegi oma erialastest õpilasest jalga ette. Ta oli heasoovlik ja see, et ta pidas kinni akadeemilisest hierarhiast ning mitmetest väärtushinnangutest, ei teinud temast klassiteadlikku aristokraati. Mis need väärtushinnangud olid? Paul Ariste ei tunnistanud kombelõtvust.

Kellegi kuulumisega NLKPsse ta leppis, osavõttudega dionüüsiatest mitte. Kes sellisele sattus, sai kategoorilisel viisil pragada. Võrratult raskem on sõnastada Paul Ariste teoreetilist miinimumi lingvistikas. Tema enda haridus ses vallas oli, nagu eespool märgitud, suuresti häälikulooline ehk soometüübiline ja sufiksatiivne. Võib ka öelda — noorgrammatiline ehk Leipzigi koolkonna suunaline. Tõsi, ta ei olnud kaanonikummardaja, sest loogikaline kategoorilisus hakkas talle vastu, oli ta ju ühtlasi professor Andrus Saareste (1892–1964) õpilane. Väga palju aitaks neid asju täpsustada, kui me teaksime täpsemalt, mismoodi õpetati Julius Margale (1890–1959) keeleteaduse põhimõtteid Helsingis ja kuidas ta ise õpetas neid Tartus. On teada, et Mordva keeli luges ta oma õpetaja professor Heikki Paasose (1865–1919) järgi, aluseks tema *Mordva keelte lugemik koos sõnastiku ja grammatilise ülevaatega* (1909). Komi keelte tekste õpetas Julius Marka lugema Yrjö Wichmann (1868–1932), aluseks esimene vihik sürjakomi rahvaluulet (1916). Julius Marga üldise keelekäsituse kohta nendib see peamiselt arvatavat tõsiasja, et oma õpetaja jälil oli Julius Mark ennekõike häälikuloolane, kelle õpetaja võis jälgida ka mõnda grammatilist kategooriat, nagu näiteks konditsionaali ja selle morfoloogiat, turgipärasusi ja sõnalaene. Välitööde põhjal tundis Heikki Paasonen mari, handi, tatari, tšuvaši ja ungari keelt. Kui lisaksin, et Paul Ariste keelekäsitus oli sõnakeskne ja mitte lausekeskne, siis pole sellega öeldud rohkemat, kui et ta jäi foneemi ja morfeemi vahele. Paljud tema õpilased olid sufiksionistid ehk tuletusliitlased sõna tagumisel poolel, lihttüve ehk sõna juure sabas. Ent mulle käib üle jõu tõendada, millised manuduktsioonid tegid Paul Aristele selgeks flektiivsuse ja sufiksatsiooni olemuse. Ei ole usutav, et ta oleks oma aspirantidelt nõudnud Hermann Pauli (1846–1921) lugemist originaalis. Tema sõjaeelses koduses raamatukogus Pauli tõenäoliselt polnudki ja hilisemast sai seal olla vaid Pauli *Keele ajaloo põhimõtete* (1880) tõlge vene keelde (1960). Selleks ajaks olid Paul Ariste teoreetilised seisukohad juba ammugi välja kujunenud. Arvata võib, et ta tuletas need seisukohad keeleloolistest ning deskriptiivsetest uurimustest ja mitte vastupidi, s.t olles *pre*aksiomaatiline ja *post*-otsinud sobivaid näiteid. Metoodikalt oli Paul Ariste deskriptivist rakur-

sis, milles tuli leppida okasionaalsusega kõnes, ent mille kaudu taheti uurida võimalikult algupärast, s.t võõrmõjudest rikkumata jäänud keelt. Raske sedastada, millal ta tutvus Louis Hjelmslevi (1899–1965) glossemaatikaga, mis oli loomuldasa algebraline. Võimalik, et teda suunas Kopenhaageni Lingvistilise Ringi lähtekohtade juurde Andrus Saareste, kes jälgis prantsuskeelset keeleteadust ja uuris keele erinevate paradigmade kirjeldamiseks vajalike ühikute suurust. Ühtpidi oli seda vaja vastamaks küsimusele, milline on keele atomaarne ehitus ja kus keele struktuuris see aatom üldse asub. Teistpidi läks seda tarvis keele geograafiliseks kirjeldamiseks. Mõeldav, et Paul Aristet võis juhendada ka baltist ja slavist professor Peeter Arumaa (1900–1982), kes oli ta perekonnasõpru. Mitte nii, et üks või teine, vaid mõlemad erinevatelt alustelt. Andrus Saareste tundis Ferdinand de Saussure'i (1857–1913) keelekäsitust. Pole usutav, et Peeter Arumaa poleks tundnud Praha fonoloogilise koolkonna, ennekõike Nikolai Trubetzkoy (1890–1938) töid. Julius Mark oli ses suhtes märksa inertsiaalsem. Kuni Huno Rätsepa ja Tiit-Rein Viitso (1938) töödeni ei olnud Paul Ariste jaoks Tartus aga ainsatki niisugust keeleuurimise teoorias asjatundlikku partnerit, kellega oleks võinud pidada ühist seminari.

Muide on mõeldav, et fonoloogia mõistet ja sisu õppis Paul Ariste tundma hoopiski Vladimir Skalička (1909–1991) tööde kaudu. Skalička oli esperantist, fennist, hungaroloog ja slavist, kes sai aru ka eesti keelest. 1930. aastatel töötas ta Helsingis, kus tal valmis mitu uurimust soome keele fonoloogiast. Kellega Paul Ariste Helsingis fonoloogiast vestles? Nikolai Trubetzkoy järgi ei saanud hilisem akadeemik Paavo Ravila (1902–1974) fonoloogiast aru. Tõenäoliselt ei olnud tegemist mitte taipamatusega, vaid konfliktiga traditsiooni ja innovatsiooni vahel.

Täiesti teisiti oli lugu aga Paul Ariste muude kolleegidega. Mõnevõrra ta vaatas üle lahe aukartusega. Ma ei arva, et määravaks osutus päritolu (Paul Ariste isa oli Rääbisel sepp), pigem kodukootus koos tahtmisega sellest vabaneda. Helsingisse läks ta 1932. aastal. Soome Vabariigi pealinnas leidis ta eest esmalt Helsingi ülikooli ülemäärase foneetikaprofessori Frans Äimä (1875–1936). Tema kõrval otse loomulikult ka foneetiku ja fennougris-

ti professor Lauri Kettuse (1885–1963), keda ta tundis juba Tartust. Tõenäoliselt sattus ta kokku professor Eemil Nestor Setälägagi (1864–1935). Setälä mõisas Tuusulas ilmselt mitte, Helsingis *stante pede* arvatavasti küll. Samas ümbruskonnas liikusid Eemil Tunkelo (1870–1953), Yrjö Toivonen (1890–1956), Martti Rapola (1891–1972), Lauri Hakulinen (1899–1985), Aarni Penttilä (1899–1971) ja Paavo Ravila. Paul Ariste enda järgi kohtus ta Helsingis peaaegu kõikide sealsete fennougristidega, kuid ka mitme altaistiga, näiteks professor Gustav John Ramstedtiga (1873–1950), kes pärast Frans Äimät ja Kai Donnerit (1888–1935) hoidis ka foneetika õppetooli. Mitte et nad oleksid õpetanud Paul Aristele seda, kuidas käituda grammatiliselt, vaid nad osutasid, kuidas nad ise uurivad nimetamist ja mismoodi tuleks olla õigekeellane Soomes. Ent Helsingi ülikool oli keskus ka slavistikas. Seal töötasid professor Jooseppi Mikkola (1886–1946), professor Jalo Kalima (1884–1952) ja hilisem professor Valentin Kiparsky (1904–1983). Kõiki neid õppis Paul Ariste tundma õppetooli ruumidest kodusemalt. Viimast pidas Paul Ariste väga tähtsaks hiljemgi, kui ta tutvus endast nooremate Soome lingvistide ja etnoloogidega, märkides oma päevikuis eraldi, kelle kodus ta käis ning mahla jõi. Soome keeles ja kultuuris oli Paul Aristel Aino Suitsu (1884–1969) koolitus. Niisiis ei läinud noor Paul Ariste üle lahe sugugi mitte tahumatuna, sest Aino Suits õpetas ka käitumist.

Aastail 1932–1933 oli ta Hamburgis sealse ülikooli katselise foneetika professori Giulio Panconcelli-Galzia (1878–1966) laboris. Kahjuks olin ma Paul Aristega vesteldes nii rumal, et ei osanud teda küsitleda selle ühiskondliku protsessi kohta, mida ta nägi seestpoolt. See oli Saksamaa hitlerismi künnisel. Silmapaistvaid eestlasi, kes viibisid hitlerismi kujunemise juures, oli võrdlemisi vähe: näiteks Eduard Vilde, pomoloog dr Aleksander Siimon (1900–1970), akadeemik Arnold Humal (1908–1987) ja Paul Ariste. Tema tööpäevad laboris olid kindlasti väga tihedad, ent linna peal oli näha igal tänavanurgal, kuidas elab uusaegne proletariaat, klass, kelle võimalikult suur tööhõive oli rahvussotsialismi üks nurgakive. Rahvussotsialism ulatus Hamburgi ülikooli sissegi.

Soome tüüpi häälikulugu Paul Ariste Helsingis õppima ei pidanud, tema oli asjaomase kooli Tartus juba saanud. Esialgu võib vaid oletada, kui palju täiendas ta end üldkeeleteaduses, mistõttu on keeruline öelda, kelle tööd võisid olla Helsingis selle teaduse viimaseks sõnaks. On mõeldav, et see oli Kopenhaageni ülikooli anglistikaprofessor Otto Jespersen (1860–1943). Samahästi võis see olla teine Kopenhaageni ülikooli professor, nimelt Holger Pedersen (1867–1953), kes oma uurimustega (1907, 1933, 1939) rajas nostraatika. Nimekas germanist Emil Öhmann (1894–1984) õpetas professorina Turus, kus Paul Ariste küll käis, kuid pole teada, kas nad kohtusid. Üldkeeleteaduse keskused asusid Kopenhaagenis, Prahas ja Pariisis, ent Paul Aristele määratud stipendium ei olnud talle eraldatud raha Euroopas vabalt ringivaatamiseks ning kuidas ta seda kasutab, seda kontrolliti. Korra saigi Paul Ariste Julius Margalt pahandada, kui oli kaldunud kursilt kõrvale. Seetõttu on usutav, et kui Lauri Hakulinen oli oma doktoritöö (1933) tarbeks lugenud Rootsi lingvisti Hans Sperberi (1885–1963) — see nimi ei ütle praegu mitte midagi — doktoritööd (1915) tähendusõpetusest ja afektiivsusest keeles ning võis sellest rääkida ka Aristele, siis viimane kuulas küll vanema kolleegi ära, aga ei hakanud sellesse süvenema, sest teema ei kuulunud tema stipendiumikavva.

(*Järgneb*)

NAVITROLLA. Tants (2012)

ÕPPIDES USALDAMA

Üldine usaldus Eestis aastatel 1990–2016

Mai Beilmann, Anu Realo

SISSEJUHATUS

Sotsiaalne kapital on sotsiaal- ja käitumisteadustes üks viimase paarikümne aasta moekamaid mõisteid, mida kasutatakse laialt paljudes teadusvaldkondades, sh sotsioloogias, psühholoogias, politoloogias ja majandusteaduses. Sotsiaalse kapitali mõiste pälvis laiemat tähelepanu 1980. aastate keskpaigas, kui Pierre Bourdieu ja James Coleman selle teineteisest sõltumatult kasutusele võtsid. Majandusteaduses tähendab kapital kõike seda, mis suurendab inimese võimet teha majanduslikult kasulikku tööd. Selgus aga, et peale raha ja tööriistade aitavad kasulikku tööd teha näiteks inimese elu jooksul omandatud teadmised ja oskused — inimkapital — ning samuti vastastikune usaldus. Bourdieu (1986) määratles sotsiaalset kapitali kui ressurssi, mis on üksikisikule või isikute rühmale kättesaadav püsivasse sotsiaalsesse võrgustikku kuulumise tõttu. Coleman (1988) nentis, et sotsiaalne kapital hõlbustab indiviidi hakkamasaamist ühiskonnas. Kuigi nii Pierre Bourdieu kui ka James Colemani käsitlustes oli kesksel kohal kasu, mida indiviid sotsiaalsest kapitalist saab, on hiljem sotsiaalset kapitali trükisõnas koheldud kahel erineval moel: sotsiaalne kapital ei ole ainult indiviidi käsutuses olev ressurss, vaid Robert Putnami (2000) järgi ka miski, mis toetab kogukondade ja riikide toimimist. Oma raamatus *Üksi keeglisaalis* väidab Putnam (2000),

et sotsiaalsed võrgustikud on kasulikud ühiskonnale laiemalt, sest läbikäimine erinevate inimeste ja rühmade vahel ning vastastikune usaldus on inimeste koostöö ja ühiskonna sotsiaalse sidususe aluseks.

Vaatamata sellele et sotsiaalse kapitali täpse sisu ja tähenduse üle endiselt vaieldakse, tundub enamik autoreid olevat ühel meelel, et üldine usaldus moodustab sotsiaalse kapitali tuuma (Bartkus, Davis 2010; Esser 2008; Herreros 2004; Ostrom, Ahn 2009; Paldam 2009; Paxton 2002; Svendsen, Svendsen 2009; Deth 2008). Pamela Paxton (1999) näiteks väidab, et sotsiaalne kapital hõlmab vähemalt kahte olulist osist: ühelt poolt indiviidide objektiivseid sidemeid (s.t inimesed on üksteisega sotsiaalses elus seotud) ja teiselt poolt, et need sidemed on usaldavad, vastastikkusel põhinevad ja positiivsed. Lähtudes autoritest nagu Bo Rothstein (2005), kes usuvad, et üldine usaldus on kõige olulisem sotsiaalse kapitali mõõde, keskendumegi käesolevas artiklis sotsiaalsete sidemete subjektiivsele poolele ehk sellele, kui usalduslikud on inimestevahelised suhted.

Üldist usaldust on peetud "liimiks", mis ühiskonda koos hoiab, või ka oluliseks sotsiaalseks määrdeaineks, mis teeb inimeste koostöö üldse võimalikuks ning aitab mikrotasandil säilitada sotsiaalset korda (Luhmann 1979); seda seisukohta toetab ka suur hulk empiirilisi uuringuid (Akçomak, Weel 2011; Gabriel, Walter-Rogg 2008; Inglehart 1999; Kelly jt 2009; Neira jt 2010; Paldam 2009; Putnam 2000; Rostila 2007; Zmerli, Newton 2008; Uslaner 2002; Knesebeck jt 2005; Whiteley 2000). Usaldus tähendab eelkõige veendumust või usku, et keegi ei soovi sulle halba, vähemalt tahtlikult. Usaldada võib ühte, paari või väga paljusid inimesi. Seega on usaldusel oma raadius (Delhey jt 2011; Freitag, Traunmüller 2009) või üldisuse aste. Kui usaldus ei ole seotud kindla(te) isiku(te)ga, siis on põhjust kõnelda üldisest ehk generaliseeritud usaldusest.

Mitu teoreetikut (Putnam 2000; Whiteley 2000) on määratlenud üldist usaldust kui inimeste valmisolekut usaldada teisi inimesi — isegi täiesti võõraid — ilma kohe vastuteenet ootamata. Nad rõhutavad, et usaldus põhineb ootusel, et praeguse altruistliku käitumise eest tasub omakasupüüdmatu abiga kunagi hiljem

keegi teine. Jan Delhey ja Kenneth Newton (2005) defineerivad usaldust kui uskumust, et teised ei tee meile tahtlikult ja teadlikult liiga, kui nad seda vältida saavad, ning käituvad meie parimates huvides, kui see on võimalik. Toshio Yamagishi ja Midori Yamagishi (1994) järgi võime usaldust mõista kui teatud ootust teiste usaldusväärsusele. Sellest järeldub, et inimesed tõenäoliselt teevad üksteisega koostööd nii kaua, kuni ei ole tõendeid, et teine osaline on ebausaldusväärne. Samas tuleb rõhutada, et kui Yamagishi ja Yamagishi (1994) järgi on usaldus pigem indiviidi omadus, siis Putnami (2000), Whiteley (2000) ning Delhey ja Newtoni (2005; Newton, 2004) arvates on tegemist sotsiaalse normiga, mille me õpime oma sotsiaalsest keskkonnast. Omaette küsimus on, millal inimene teisi usaldama õpib. Näiteks Eric M. Uslaneri (2000, 2002) järgi õpivad inimesed teisi usaldama (või sellest hoiduma) varases lapsepõlves oma vanemate või teiste hooldajate käitumise alusel ning inimeste kalduvus usaldada või mitte usaldada teisi inimesi ei muutu elu jooksul märkimisväärselt. Samas rõhutab Uslaner (2008), et usaldus on põhiolemuselt moralistlik ja põhineb uskumusel, et suurem osa inimesi jagab samu moraalseid väärtuseid ning käitub usaldusväärselt. Seega põhineb usaldus Uslaneri kohaselt inimese (lastetoast kaasa saadud) uskumusel jagatud moraalsetest väärtustest ja mitte kogemusel põhineval otsustusel, mis võtaks arvesse teiste inimeste varasemat käitumist. Ka kestusuuringud, kus on vaadeldud usalduse muutumist ajas, on näidanud, et isegi suured elusündmused (nt lahutus või töötuks jäämine) ei too kaasa muutusi usalduse määras (Glanville jt 2013).

Nagu juba mainitud, on usaldust võimalik käsitada mitte ainult kui indiviidi omadust, vaid kui sotsiaalse keskkonna tunnust (Newton 2004; Lange 2015; Lange jt 2014; Ostrom, Ahn 2009; Rothstein 2005; Lange jt 2014). Selle lähenemise järgi põhineb inimeste usaldus oma igapäevaelus kogetud usaldusväärsel käitumisel, mistõttu vastused standardsetele usaldusküsimustele on tegelikult hinnangud kogukonnale või ühiskonnale, milles inimesed elavad (Ostrom, Ahn 2009; Newton 2004). Seega on mõned inimesed teiste suhtes usaldavamad lihtsalt seetõttu, et nad elavad sotsiaalses keskkonnas, mis tekitab usaldust.

Heiner Meulemann (2008) on osutanud, et usalduse mõju võib olla indiviidi *versus* teatud grupi või kogukonna tasemel üsna erinev. Usalduslik õhustik ning sotsiaalsete normide aktsepteerimine on teatud grupile või kogukonnale kahtlemata kasulik, kuid üksikisik ei pruugi ilmtingimata teiste usaldamisest otsest kasu saada. Üksikisik saab usalduslikust õhustikust kasu vaid siis, kui usaldamine on kogukonnas norm, sest sellisel juhul see soodustab inimeste koostööd ja pakub mitmeid hüvesid. Samas tuleb silmas pidada, et usaldav käitumine kogukonnas, kus säärane usaldamise norm puudub, võib indiviidile kaasa tuua pigem negatiivseid tagajärgi. On tõdetud, et kogukondades ja ühiskondades, kus usaldus on väga nõrk või puudub sootuks, on seda väga raske luua ning inimest, kes lähtub säärases ühiskonnas usalduse normist, kasutatakse lihtsalt julmalt ära (Rothstein 2005; Whiteley 2000). Seega tuleb nentida, et usalduse olemasolu kogukonna või ühiskonna tasandil paistab olevat äärmiselt oluline eeldus selleks, et igal üksikul indiviidil tekiks valmisolek teisi inimesi usaldada.

Vaatamata paljudele uuringutele puudub sotsiaalteadlaste hulgas üksmeel, kuidas usaldusnorm ühiskonnas tekib. Paistab siiski, et usalduse tekkes on tähtsal kohal poliitiline ja institutsionaalne keskkond. On leitud, et riigi tasemel on usaldus positiivselt seotud moderniseerumisega (Newton 2004), demokraatiaga (Stolle 2003), poliitiliste ja kodanikuõiguste austamisega (Stolle 2003), madala repressioonide tasemega (Stolle 2003), sotsiaalse võrdsusega (Bjørnskov 2007; Jordahl 2009; Neller 2008; Newton 2004; Stolle 2003; Uslaner 2008, 2009), tugeva universalistliku heaoluriigiga (Herreros 2004; Rothstein 2005; Rothstein, Stolle 2003; Stolle 2003), hea valitsemistavaga (Neller 2008; Newton 2004; Rothstein 2005; Rothstein, Stolle 2008; Stolle 2003; Zmerli, Newton 2008), majanduse sujuva toimimise ja majanduskasvuga (Neira jt 2010; Uslaner 2002; Whiteley 2000), madalama kuritegevuse tasemega (Akçomak, Weel 2011; Whiteley 2000), riigi väiksuse ja etnilise ühtlusega (Bjørnskov 2007; Newton 2004), protestantliku traditsiooniga (Bjørnskov 2007; Neller 2008; Newton 2004) ja individualistlike väärtustega (Allik, Realo 2004; Hofstede 2001; Realo jt 2008; Realo, Allik 2009), samas kui riigi postkommunistlik taust mõjub usaldustasemele pigem

pärssivalt (Bjørnskov 2007). Samas ei võimalda need uuringud teha põhjuslikke järeldusi selle kohta, kas eelloetletud sotsiaalsed olukorrad ja näitajad tekitavad usaldust või äkki hoopis aitab suurem usaldus luua demokraatlikumat ja sotsiaalselt võrdsemat ühiskonda, mida iseloomustavad hea valitsemine, poliitiliste ja kodanikuõiguste austamine, madal repressioonide ja kuritegevuse tase, toimiv majandus ning individualistlikud väärtused. Tõsi on aga, et juba ainuüksi Euroopa riigid erinevad usaldustasemelt suurel määral: traditsiooniliselt on usaldus olnud kõrgel tasemel Põhjamaades ning Hollandis, madalal aga Lõuna-Euroopas ja postkommunistlikus Ida-Euroopas (Beilmann, Lilleoja 2015; Neller 2008).

1990. aastate alul sarnanes Eesti madala usaldustaseme poolest teiste Nõukogude Liidust vabanenud riikidega. Muret vähese usalduse ja selle edasise kahanemise pärast Eesti ühiskonnas hakati väljendama 1990. aastate lõpul ja 2000. aastate alul. Nii näiteks nentis Leeni Hansson 2001. aasta "Inimarengu aruandes", et sotsiaalse kapitaliga — usaldusega — on Eestis lood halvad, sest 1990. aastatel ei vähenenud Eestis mitte üksnes inimeste ühiskondlik aktiivsus, vaid ka usaldus. Hansson (2001) maalib millenniumivahetuse aegsest Eesti ühiskonnast üsnagi tröötitu pildi, kus ühelt poolt jookseb suur usalduslõhe poliitilise eliidi ja rahva vahel ning teiselt poolt puudub usaldus ka erinevate sotsiaalsete gruppide vahel (nt eestlased ja mitte-eestlased, erinevad sissetuleku- ja elulaadigrupid). Hiljemgi on Eesti ühiskonnale iseloomulike probleemidena välja toodud nii usaldamatust poliitikute ja poliitiliste institutsioonide suhtes (Kivirähk 2007) kui ka vähest usaldust teiste inimeste vastu (Heidmets 2007; Kivirähk, Lauristin 2013).

Kuuldused usalduse hukust Eestis osutusid siiski veidi ennatlikuks ning eelmise kümnendi lõpuks hakati täheldama märke, et usaldusega ei pruugi Eestis olukord sugugi lootusetult halb olla. Anneli Kaasa ja Helje Kaldaru rõhutavad 2009. aasta "Inimarengu aruandes", et Eesti usaldusnäitaja on lausa üllatuslikult kõrge ja me edestame selle poolest mitmeid Lääne-Euroopa riike. Tõlgendades valitsemiskorraldust sotsiaalse kapitali makrotasandi objektiivsete eelduste näitajana ja usaldust sotsiaalse kapita-

li subjektiivse näitajana, järeldavad Kaasa ja Kaldaru (2009), et Eesti oli 2000. aastate teisel poolel ületanud siirderiikidele omase sotsiaalse kapitali nappuse ning teel põhjamaiselt usaldusväärse elukorraldusega riikide hulka. Vello Pettai, Daunis Auers ja Aine Ramonaite (2011) raporteerivad kasvavast usaldusest Eestis aga juba 2000. aastate alul, seletades seda majanduse taastumise ja riigivalitsemise kindlustumisega. Anu Realo (2013) viib usaldustaseme kasvu alguse Eestis ajas veelgi kaugemale tagasi, nentides, et Eesti elanike usaldusmäär langes 1990. aastate alul, kuid on alates sama kümnendi keskpaigast järk-järgult tõusnud. Samas kogumikus osutab Anu Toots (2013), et selle sajandi teise kümnendi künnisel erineb Eesti Ida-Euroopa riikidest selle poolest, et tema elanikud usaldavad kaaskondlasi ja on sotsiaalselt aktiivsed. Loomulikult ei ole usalduse tõus olnud kõigis Eesti ühiskonnagruppides samasugune. Varasemast on teada, et eestlased on teiste suhtes usaldavamad kui mitte-eestlased ja et kõrgharidusega inimesed väljendavad suuremat usaldust kui madalama haridustasemega inimesed, kuid samas ei sõltu usalduse tase Eestis vanusest ega soost (Trumm, Kasearu 2009).

Paratamatult tekib küsimus: mis pani usaldustaseme Eestis ühtäkki tõusma? Madalat usaldustaset Eestis ja teistes Nõukogude Liidu koosseisu kuulunud riikides on seletatud 50 aastat kestnud kommunistliku režiimi pärandiga (Inglehart, Baker 2000; Inglehart, Welzel 2005), kuid kiiret usaldustaseme tõusu Eestis on palju keerulisem seletada. Käesoleva artikli eesmärk on Euroopa sotsiaaluuringu ning maailma väärtuste uuringute andmetele tuginedes uurida, kuidas on Eesti elanike usaldusmäär viimase 25–30 aasta jooksul muutunud, ja mis peamine, kuidas neid muutusi seletada. Samuti võrdleme Eesti elanike usaldusnäitajaid teiste riikide omadega.

USALDUS EESTIS EUROOPA JA MAAILMA VÕRDLUSES

Euroopa sotsiaaluuring (ESS[1]), maailma väärtuste uuring (WVS[2]) ja Euroopa väärtuste uuring (EVS[3]) võimaldavad muutusi usaldustasemes jälgida mitme aastakümne jooksul ning võrrelda Eestit teiste riikidega Euroopas ja mujal maailmas. Kokku on Eesti osalenud maailma ja/või Euroopa väärtuste uuringus viiel korral (1990, 1996, 1999, 2008 ja 2011; vt Realo 2013) ja Euroopa sotsiaaluuringus seitsmel korral (2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014 ja 2016). Seega võimaldavad need andmed analüüsida, kas ja kui palju on Eesti inimeste usaldusmäär iseseisvuse taastamisele järgnenud kümnenditel muutunud.

Usaldust mõõdetakse Euroopa sotsiaaluuringus klassikalise küsimusega "Üldiselt hinnates, kas Teie arvates võib enamikku inimesi usaldada?" skaalal nullist kümneni, kus null tähistab seda, et "enamikku inimesi ei saa usaldada", ja kümme, et "enamikku inimesi võib usaldada". Kuigi küsimused jätavad vastaja otsustada, mida nad "enamiku inimeste" all täpselt mõistavad, oli ilmne kavatsus mõõta üldist, võimalikult paljusid inimesi haaravat usaldust. Maailma ja Euroopa väärtuste uuringuis mõõdetakse usaldust küsimusega "Kas Te üldiselt arvate, et enamikku inimesi võib usaldada, või vastupidi, et peab olema väga ettevaatlik inimestega kokku puutudes?" Erinevalt Euroopa sotsiaaluuringust on maailma ja Euroopa väärtuste uuringutes ainult kaks vastusevarianti: "Enamikku inimesi võib usaldada" (1) ja "Inimestega peab olema väga ettevaatlik" (2).

Euroopa sotsiaaluuringu viimase uuringulaine (2016) andmetel on Eesti elanike usk teiste inimeste usaldusväärsusse Euroopa riikide võrdluses üle keskmise suur ning nende näitajate poolest oleme väga sarnased Hollandi, Šveitsi, Iirimaa ja Iisraeli elanikega (joonis 1). Kõige kindlamalt usuvad teiste inimeste usaldus-

[1] www.europeansocialsurvey.org, vt ESS Round... 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016.

[2] www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp, vt WVS 2015.

[3] www.europeanvaluesstudy.eu, vt EVS 2011.

väärsusse norralased ja soomlased, kellele järgnevad ülejäänud Põhjala riikide elanikud. Kõige vähem usaldusväärseks peavad teisi Prantsusmaa, Sloveenia, Venemaa ja Poola elanikud.

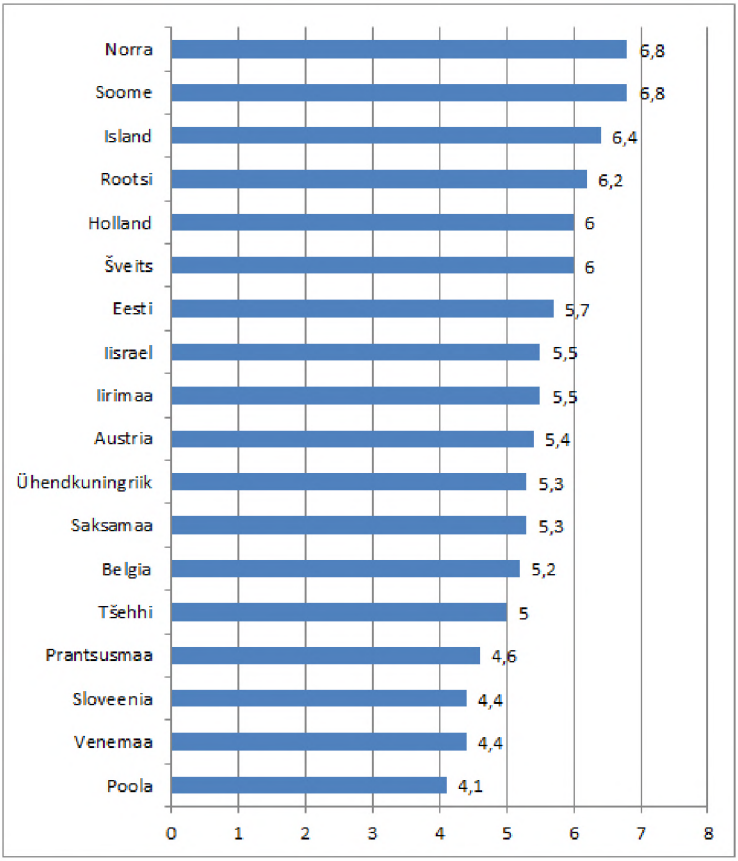

Joonis 1. Usaldus Euroopas 2016. aastal. 0 = "enamikku inimesi ei saa usaldada", 10 = "enamikku inimesi võib usaldada". Andmed: Euroopa sotsiaaluuring.

Usalduse näitajad Eestis on viimase paarikümne aasta jooksul püsivalt kasvanud (joonis 2 ja 4; tabel 1). Maailma ja Euroo-

pa väärtuste uuringu andmetel langes Eesti elanike usaldusmäär 1990. aastate esimesel poolel, kuid on alates 1996. aastast järkjärgult kasvanud (joonis 2; tabel 1). Kui võrrelda 1990. aastatel kogutud andmeid 2011. aasta omadega, selgub, et alates üheksakümnendate teisest poolest on teisi inimesi usaldavate inimeste osa Eestis kasvanud 22 protsendilt 40 protsendini, millega Eesti on uuringus osalenud maailma riikide võrdluses tõusnud esiviisikusse (joonis 2; tabel 1). Seega võib väita, et usaldus (ja seeläbi ka sotsiaalne kapital) on Eestis viimase paarikümne aasta jooksul teinud läbi märkimisväärse tõusu.

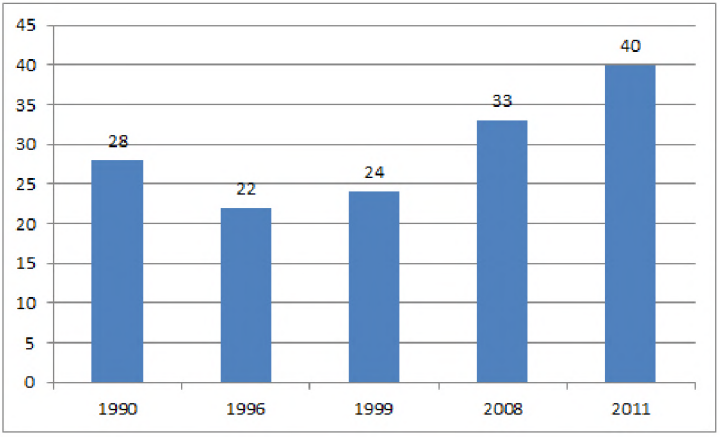

Joonis 2. Eestis elavate inimeste osa aastatel 1990–2011, kes on nõus väitega "enamikku inimesi võib usaldada" (vastandina vastusevariandile "inimestega peab olema väga ettevaatlik"). Andmed: Maailma ja Euroopa väärtuste uuringud.

Sedavõrd enneolematu usalduslikkuse kasv tuleb eriti hästi ilmsiks, kui kõrvutada seda muutust teiste Eestiga samades Maailma ja Euroopa väärtuste uuringu lainetes osalenud riikidega (joonis 3). Üheski teises uuringus osalenud riigis (kokku 31) ei ole usaldustase viimase paarikümne aasta jooksul nii palju kasvanud kui Eestis ning näiteks Mehhikos on täheldatav hoopis samas suurusjärgus usalduse langus.

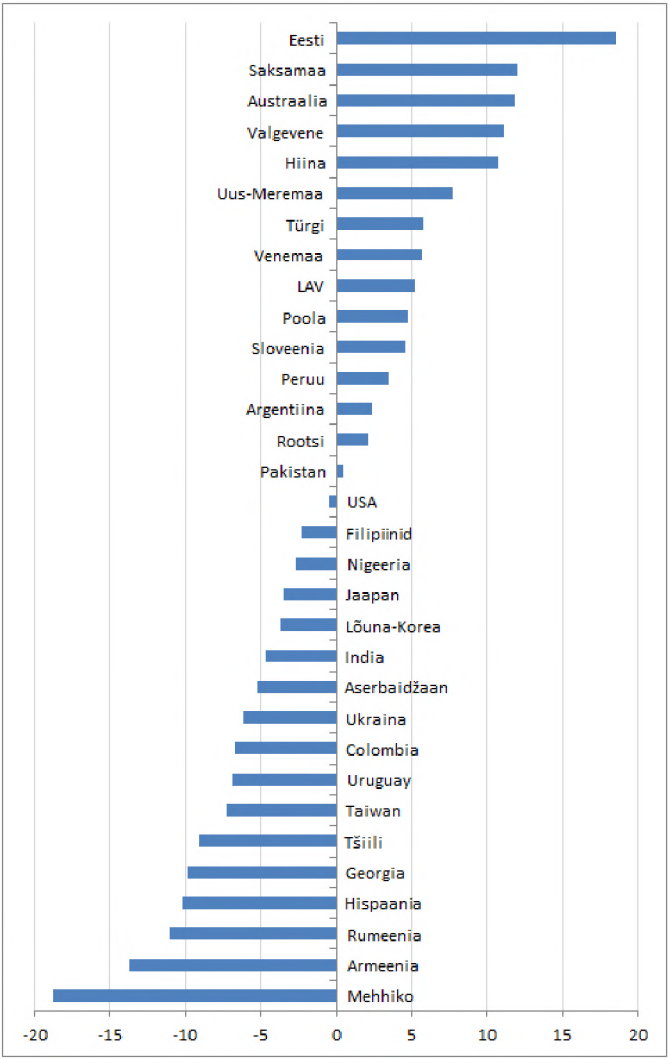

Joonis 3. Muutus usaldustasemes 32 maailma riigis aastail 1990–2011: skaala näitab, kui mitu protsendipunkti on usaldusmäär sel ajal kasvanud (skaala positiivne pool) või langenud (skaala negatiivne pool). Andmed: Maailma ja Euroopa väärtuste uuringud; joonisel on toodud üksnes riigid, mis osalesid nii 1990. kui ka ka 2011. aasta uurimislainel.

Tabel 1

INIMESTE PROTSENT AASTATEL 1989–2014, KES ON NÕUS VÄITEGA "ENAMIKKU INIMESI VÕIB USALDADA" (VASTANDINA VASTUSEVARIANDILE "INIMESTEGA PEAB OLEMA VÄGA ETTEVAATLIK")

Riik	1989–1993	Jrk (28*)	1994–1998	Jrk (54*)	1999–2004	Jrk (40*)	2005–2009	Jrk (40*)	2010–2014	Jrk (31*)
Albaania			24	25	23	16	9	38		
Ameerika Ühendriigid	50	5	35	10	36	7	39	9	35	7
Argentina	22	23	17	44	15	34	17	30	19	19
Armeenia			24	24					11	26
Aserbaidžaan			19	39					15	20
Austraalia			39	7			46	7	51	4
Bangladesh			20	38	23	19				
Bosnia ja Hertsegoviina			25	23	16	30				
Bulgaaria	29	13	24	26	25	13	18	27		
Colombia			11	49			14	32	4	30
Dominikaani Vabariik			25	22						
Eesti	28	15	21	35	22	20	32	11	39	5
El Salvador			14	47						
Filipiinid			6	52	8	40			3	31
Georgia			18	40			20	25	9	27
Hiina	59	4	50	3	52	3	49	6	60	2
Hispaania	32	10	29	17	35	8	28	13	19	18
Horvaatia			23	28	18	27	19	26		
India	34	8	33	11	39	5	21	23	21	16
Jaapan	38	6	40	6	40	4	37	10	36	6
Leedu	31	11	21	34	23	18	28	15		
Lõuna-Aafrika Vabariik	27	18	18	41	12	37			23	12

Riik	1989–1993	Jrk (28*)	1994–1998	Jrk (54*)	1999–2004	Jrk (40*)	2005–2009	Jrk (40*)	2010–2014	Jrk (31*)
Lõuna-Korea	34	9	30	15	27	11	28	14	26	11
Läti	19	25	24	27	17	29	25	19		
Makedoonia			8	50	13	36	18	28		
Mehhiko	30	12	29	18	21	23	15	31	12	23
Moldova			22	32	14	35	14	35		
Montenegro			30	14	33	9	14	33		
Nigeeria	22	22	16	45	25	14			15	21
Norra	61	1	65	1			73	1		
Pakistan			20	37	28	10			22	14
Peruu			5	54	11	38	6	40	8	29
Poola	28	14	17	43	18	28	23	22	22	15
Puerto Rico			6	51	22	22				
Rootsi	60	3	57	2	64	1	64	2	60	1
Rumeenia	16	27	18	42	10	39	18	29	8	28
Saksamaa			32	12						
Serbia			28	19	18	26	14	34		
Slovakkia	21	24	26	21	15	33	12	37		
Sloveenia	16	26	15	46	21	25	21	24	20	17
Soome	60	2	48	4	57	2	60	3		
Šveits	27	17	38	8			52	4		
Taiwan			37	9			24	20	30	9
Tšehhi	27	16	27	20	23	15	29	12		
Tšiili	22	21	21	36	22	21	12	36	12	24
Türgi	10	28	6	53	16	32	9	39	12	25
Ukraina			29	16	26	12	26	16	23	13
Ungari	24	20	22	33	21	24	24	21		
Uruguay			22	31			25	18	14	22
Uus-Meremaa			47	5			49	5	55	3
Valgevene	25	19	23	30	38	6	41	8	33	8
Venemaa	35	7	23	29	23	17	26	17	28	10
Venezuela			13	48	16	31				
Ühendkuningriik			30	13						

Andmed: Maailma ja Euroopa väärtuste uuringud. * — riikide arv.

Samas pole mitte kõigis Eesti elanikerühmades usaldus ühtviisi suur ega ka aastate jooksul järjepidevalt kasvanud. Kui vaadata dispersioonanalüüsi (ANOVA) abil usaldusmäära muutust aastatel 2004–2016 Euroopa sotsiaaluuringu andmestikus, siis ilmneb, et läbivalt on usaldus suurem naiste (joonis 4), kodus eesti keelt kõnelejate (joonis 5), kõrgema haridusega inimeste (joonis 6) ja nende seas, kelle sissetulek lubab neil enda hinnangul mugavat äraelamist (joonis 7). Samas ei sõltu usaldusmäär sellest, kas vastaja elab suures või väikeses linnas või maakohas. Teisalt on oluline kodus räägitava peamise keele ning uuringu korraldamise aasta koosmõju, mis on tingitud sellest, et kui kodus eesti keelt kõnelevate inimeste seas on usaldusmäär aastatel 2004–2016 järk-järgult tõusnud või samal tasemel püsinud, siis vene keele kõnelejate seas langes see 2006. ja 2012. aasta küsitluste ajal märkimisväärselt (joonis 5). Oluline on ka sissetuleku ja uuringu toimumisaasta koosmõju usaldusmäärale, sest enda hinnangul "praeguse sissetuleku juures väga raskesti hakkama saavate" vastajate usaldustase langes järsult majanduskriisi ajal 2008. aastal ega ole pärast seda märkimisväärselt tõusnud, samas kui enda hinnangul oma sissetulekutega hakkama saavate vastajate usaldustase on kogu vaadeldava perioodi jooksul olnud stabiilsem ja enamasti kergelt kasvav (joonis 7).

Kui usaldusega statistiliselt oluliselt seotud näitajad (sugu, vanus, kodune keel, haridus, vastaja hinnang oma sissetulekule ja uuringu toimumisaasta) panna üldisesse lineaarsesse regressioonimudelisse, siis seletab see mudel vaid ligi 6% usalduse muutusest aastatel 2004–2016. Seejuures ei mõjuta vastaja sugu antud mudelis usaldustaset statistiliselt olulisel määral, kuid uuringu toimumisaasta ning vastaja vanus, kodune keel, haridustase ja hinnang oma sissetulekule aitavad usaldustaset seletada.

MILLEGA SELETADA KÕRGET USALDUSTASET EESTIS?

Robert Putnami (2000) hoiatused väheneva sotsiaalse kapitali kohta Ameerika ühiskonnas on pälvinud laialdast tähelepanu ning ettevaatamatud tõlgendused on viinud nii mõnedki lugejad

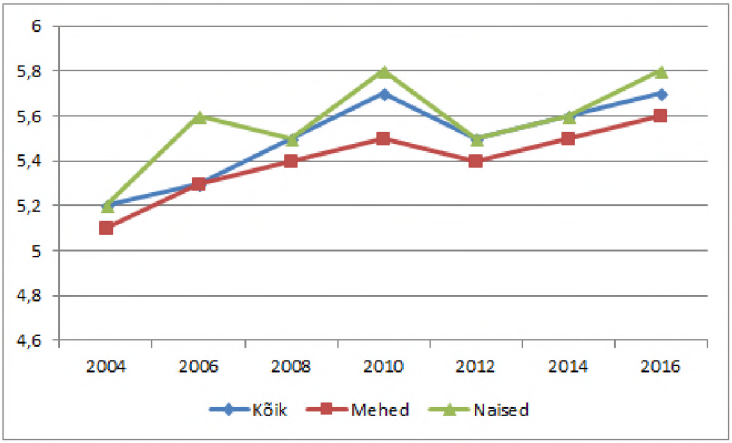

Joonis 4. Usaldus Eestis aastatel 2004–2016: meeste ja naiste võrdlus. 0 = "enamikku inimesi ei saa usaldada", 10 = "enamikku inimesi võib usaldada". Andmed: Euroopa sotsiaaluuring.

eksiarvamusele, nagu oleks sotsiaalse kapitali ja inimestevahelise usalduse vähenemine üleilmne suundumus. Mitu uurijat (Hall 2002; Offe, Fuchs 2002) on näidanud, et tegelikult on erinevad sotsiaalse kapitali osised mõnedes riikides, nagu Ühendkuningriik ja Saksamaa, hoopis tõusuteel, ning meie analüüs näitab samuti selgesti, et üks sotsiaalse kapitali põhikomponente — üldine usaldus — on Eestis alates 1990. aastatest jõudsalt kasvanud. Seda vaatamata sellele, et Putnami (1993) ja Ingleharti (2006; Inglehart, Baker 2000) ajaloolisest determinismist sotsiaalse kapitali ja usalduse kujunemisel võinuks järeldada, et Nõukogude Liidu koosseisu kuulunud riigil pole kuigi suurt lootust usalduse kasvuks ja kodanikuühiskonna hoogsaks arenguks. Siiski, mitte kõik autorid ei jaga Putnami seisukohta, et sotsiaalse kapitali hulk tulevikus on määratud sotsiaalse kapitali hulgaga minevikus. Kui üldiselt kalduvad teoreetikud väitma, et usaldus aja jooksul eriti ei muutu või muutub väga aeglaselt (Putnam 1993; Uslaner 2002), siis Martin Paldam (2009) näitab, et empiirilised andmed osutavad sootuks muud: usaldusnäitajad muutusid Ida- ja Kesk-Euroopas Nõukogude Liidu lagunemisele järgnenud ajal väga kii-

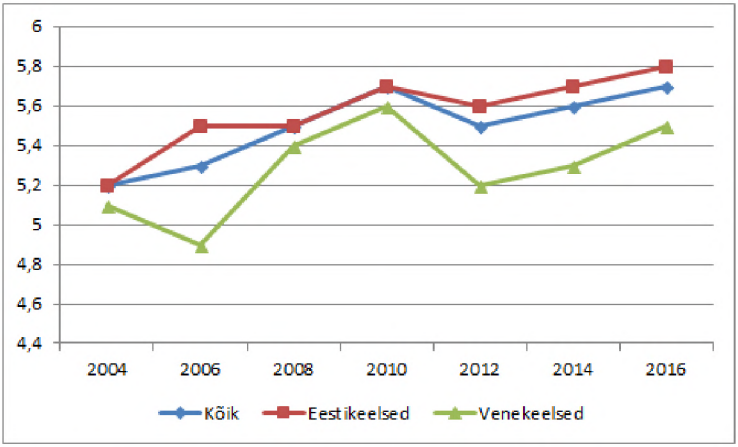

Joonis 5. Usaldus Eestis aastatel 2004–2016: eesti ja vene kodukeelega vastajate võrdlus. 0 = "enamikku inimesi ei saa usaldada", 10 = "enamikku inimesi võib usaldada". Andmed: Euroopa sotsiaaluuring.

resti. Paldami (2009) järgi oli tegemist ainulaadse sotsiaalse eksperimendiga, mis tõestas, et usaldus ei ole ajas muutumatu konstant, mis mõjutab ühiskonna ja institutsioonide toimimist, vaid ka teda ennast mõjutavad välised tegurid, ja kuigi ta üldiselt muutub ajas aeglaselt, ta siiski muutub.

Usalduse kiire kasv Eestis on siiski enneolematu — seda enam, et paljud muud hoiakud (nt suhtumine eri liiki vähemustesse, nagu homoseksuaalid, teisest rassist või teistsuguse usutunnistusega inimesed) ei ole sugugi samal viisil muutunud (Realo 2013; Saar 2010) — ning loomulikult tekitab selline kiire kasvukõver küsimuse, miks on Eesti elanikud viimase paarikümne aastaga hakanud teisi inimesi rohkem usaldama ning mis on sellise muutuse taga. Ilmselt tuleb seletust otsides kõrvale jätta indiviidile keskenduvad teooriad, mis käsitlevad inimese usalduslikkust tema isikuomadusena (nt Yamagishi, Yamagishi 1994) või varases eas omandatud kalduvusena (Uslaner 2000, 2002), mis aja jooksul oluliselt ei muutu.

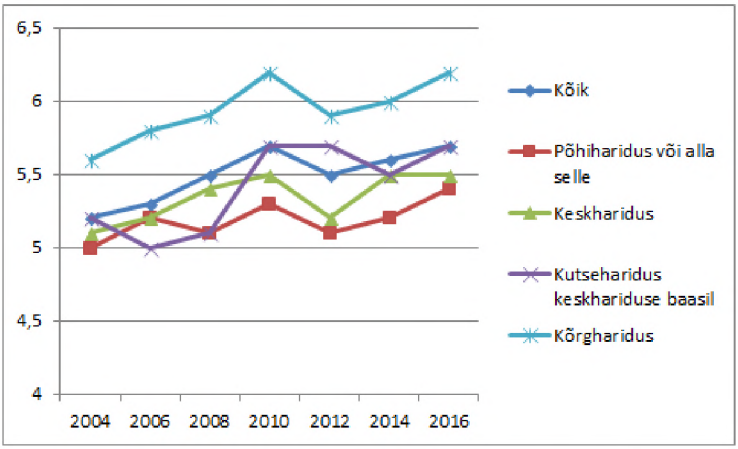

Joonis 6. Usaldus Eestis aastatel 2004–2016: erineva haridustasemega vastajate võrdlus. 0 = "enamikku inimesi ei saa usaldada", 10 = "enamikku inimesi võib usaldada". Andmed: Euroopa sotsiaaluuring.

Seletust tuleks ilmselt otsida pigem teooriatest, mis käsitlevad usaldust sotsiaalse normina, mille me võtame üle oma sotsiaalsest keskkonnast (Delhey, Newton 2005; Newton 2004; Putnam 2000; Whiteley 2000). Bo Rothstein (2005) leiab, et teiste inimeste usaldamine ei ole mitte maailmavaate või väärtuste muutumise küsimus, sest üleüldises usaldamatuse õhkkonnas ei ole inimesel üldse mitte kasulik ühtäkki teisi inimesi usaldama hakata. Muutus peab toimuma laiemal ühiskondlikul tasandil. Meie otsus, kas teisi inimesi üldiselt võib usaldada, põhineb paljuski meie (eel)arvamusel, kas enamik inimesi käitub enamiku aega ausalt. Kui mitte käsitada usaldust indiviidi isikuomadusena, vaid sotsiaalse keskkonna tunnusena, saab palju arusaadavamaks, miks on nii paljud Eesti elanikud lühikese aja jooksul muutunud teiste inimeste suhtes palju usaldavamaks. Kui nõustuda, et usalduse tekkes on kesksel kohal poliitiline ja institutsionaalne keskkond (Neller 2008; Newton 2004; Rothstein 2005; Rothstein, Stolle 2008), siis võiks üsna suurel määral seletada usalduse kasvu sellega, et poliitiline ja institutsionaalne keskkond on Ees-

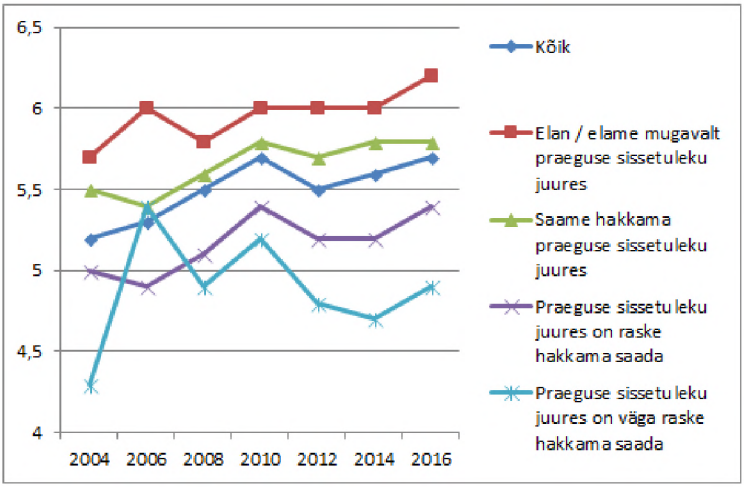

Joonis 7. Usaldus Eestis aastatel 2004–2016: sissetulekugruppide võrdlus. 0 = "enamikku inimesi ei saa usaldada", 10 = "enamikku inimesi võib usaldada". Andmed: Euroopa sotsiaaluuring.

tis viimase veerandsaja aastaga teinud läbi tohutu muutuse avatud ja demokraatlikuks õigusriigiks (Mölder, Pettai 2013; Vihalemm 2013). Nõukogude ühiskonnas elasid inimesed sotsiaalses keskkonnas, mis ei soodustanud usalduse teket, vaid pealekaebamiste ja jälitustegevusega süstemaatiliselt lausa lõhkus inimeste usaldust nii riigiinstitutsioonide kui ka teiste inimeste vastu. Sellisest usaldamatuse koolitusest toibumise järel võisid võtmerolli mängida just institutsionaalsed muutused (õigusriigi kehtestamine, korruptsiooni vähenemine jms). Rothstein (2005) peabki usalduse tekke seisukohast iseäranis oluliseks just mittepoliitiliste riigiinstitutsioonide (nagu politsei ja õigussüsteem) ausat ja korruptsioonivaba toimimist, sest kui olulistes riigiameteis töötavad inimesed ei tegutse ausalt ja õiglaselt, siis jõuab tavainimene väga kiiresti järeldusele, et ümberringi käib ebaaus sahkerdamine ning targem on teisi inimesi mitte usaldada. Seetõttu ei saa usalduse kasvust rääkides mööda vaadata sellest, et märkimisväärse kasvu on läbi teinud ka Eesti inimeste usaldus mitmesuguste riigiinstitutsioonide vastu (sh politsei, kaitsevägi, kohtusüsteem, presi-

dent), mis praeguseks on jõudnud võrreldavale tasemele vanade õigusriikidega (Roots jt 2016). Seega võib suurema usalduse aluseks olla just kasvanud usaldus riigiinstitutsioonide vastu.

Samas on selline muutus usaldustasemes siiski nii mitmeski mõttes ime, kui pidada silmas sotsiaalse kapitali uurijate tõdemust, et kogukondades ja ühiskondades, kus usaldus on väga nõrk või puudub sootuks, on seda väga raske luua (Rothstein 2005; Whiteley 2000). Seega tuleb põhjalikumalt otsida neid allikaid, mis võisid soodustada usalduse kiiret kasvu Eestis. Kui vaadata erinevaid riigi tasandi usalduse allikaid, mida eri autorid on välja toonud, siis Eesti vastab päris paljudele kõrge sotsiaalse kapitali tasemega riigi kriteeriumidele: tegemist on väikese, modernse, madala korruptsioonitasemega ja demokraatliku riigiga, kus poliitilisi ja kodanikuõigusi austatakse (Mölder, Pettai 2013; Pettai jt 2011; Pring 2016; The Economist Intelligence Unit 2018). Tõsi, samas ei saa rääkida Eestist kui tugevast heaoluriigist (Helemäe, Saar 2011; Saar 2005; Saar jt 2008; Saar jt 2014), ning riiki, kus umbes viiendiku elanikkonnast moodustavad vähemusrahvused ning kus eesti- ja venekeelsed elanikud elavad eraldi maailmades, ei saa pidada sugugi rahvuslikult ühtlaseks (Lindemann 2011; Realo 2017b).

Riigi osa kohta usalduse tekkes lähevad uurijate seisukohad lahku. Kui näiteks Putnami (2000) silmis on riik peamisi "kahtlusaluseid" sotsiaalse kapitali languse taga Ameerika Ühendriikides, siis Francisco Herrerose (2004) järgi on riik võimeline sotsiaalset kapitali nii lõhkuma (nt kodanikuühiskonna hävitamine ja üleüldise usaldamatuse õhkkonna loomine Nõukogude Liidus) kui ka tekitama (nt ühingutes osalemise soodustamise kaudu ning õigussüsteemi garandina, et kokkulepped peavad). Herreros (2004) paistab sotsiaalsest kapitalist kirjutavate autorite seas silma sellega, et peab riigi rolli usalduse loomisel väga oluliseks. Mõned autorid usuvad, et usaldus on õpitav ning vastav poliitika võib inimesi usalduse õppimisel toetada või neid õpinguid kiirendada (Raiser 2008; Rothstein, Stolle 2008).

Euroopa sotsiaaluuringu andmed kinnitavad pigem nende autorite seisukohti, kes peavad oluliseks riigi osa usalduse loomisel, ning iseäranis Rothsteini (2005) ja Uslaneri (2009) teesi,

et usaldus on seotud riigiinstitutsioonide usaldusväärsuse ja riigi korruptsioonitasemega. Kui kaasata analüüsi kõik aastatel 2004–2016 Euroopa sotsiaaluuringule vastajad 31 Euroopa riigist,[4] on korrelatsioon usalduse ja tajutud korruptsiooni indeksi vahel $r = 0{,}3$ ($p < .001$). Eesti puhul järgivad usaldus ja tajutud korruptsiooni indeks üsna sarnast väikeste tagasilangustega pikitud kasvusuundumust (joonis 8). Kuna tajutud korruptsiooni indeksi puhul tähistavad kõrgemad väärtused madalamat korruptsioonitaset, tähendab Eesti vastava näitaja kasv, et samal ajal usalduse kasvuga on Eesti inimesed hakanud vähem korruptsiooniga kokku puutuma (või neile vähemalt tundub niimoodi).

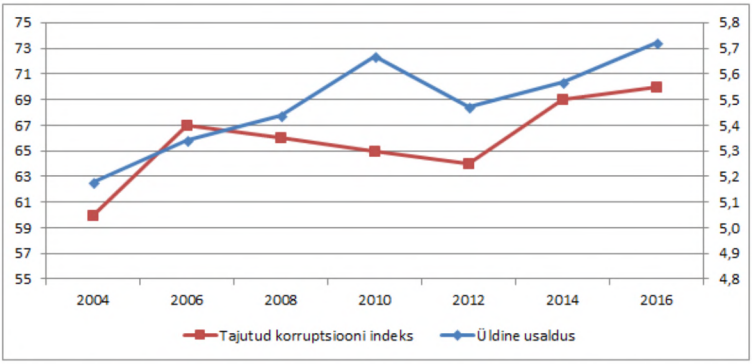

Joonis 8. Usaldus ja tajutud korruptsioon Eestis aastatel 2004–2016. Usaldus: 0 = "enamikku inimesi ei saa usaldada", 10 = "enamikku inimesi võib usaldada"; tajutud korruptsiooni indeks skaalal 0–100: 0 = "väga korrumpeerunud", 100 = korruptsioonist "väga puhas". Andmed: Euroopa sotsiaaluuring ja Transparency International.

Erinevusi usaldustasemes on seletatud ka riikide kultuuriliste ja ajalooliste erinevustega (Bjørnskov 2007; Halpern 2005; Putnam 1993; Uslaner 2002). Sellest lähtudes võib oletada, et Eestile on paljuski kasuks tulnud kõrge usaldustasemega Skandinaavia

[4] Austria, Belgia, Bulgaaria, Eesti, Hispaania, Holland, Horvaatia, Iirimaa, Iisrael, Island, Itaalia, Kreeka, Küpros, Leedu, Norra, Poola, Portugal, Prantsusmaa, Rootsi, Saksamaa, Slovakkia, Sloveenia, Soome, Šveits, Taani, Tšehhi, Türgi, Ukraina, Ungari, Venemaa, Ühendkuningriik.

riikide lähedus, millega läbi käies on muu hulgas ilmselt õpitud ka usalduse norme. Usalduse kõrget taset Põhjala ühiskondades on seostatud ka nende riikide protestantliku traditsiooniga (Bjørnskov 2007). Protestantlik traditsioon soodustavat usalduse teket sellega, et ei soosinud juba ajalooliselt erinevalt katoliku või õigeusu kirikust hierarhiaid, seadis kõik inimesed jumalasõna tõlgendamisel n-ö ühele pulgale ning kehtestas sellega võrdsuse normi. Palju lihtsam on aga usaldada inimest, kes on sinuga võrdne, mitte hierarhias kusagil ülal- või allpool. Ka Putnam (1993) on rõhutanud, et n-ö vertikaalsed või siis hierarhilised suhted nagu patrooni ja kliendi vahel ei soodusta vastastikuse austuse normi ja usalduse teket, sest hierarhilises suhtes tunneb nõrgem pool ennast vähem kaasatuna ja ka vähem millegi eest vastutavana. Kuna ka Eesti on ajalooliselt protestantliku traditsiooniga maa, siis on see usaldust soodustav võrdsusenorm tõenäoliselt ka Eesti inimestesse juurdunud, kuigi seda ei pruugita tänapäeval enam protestantistliku religioosse pärandiga seostada. Rahvusvahelises võrdluses on Eesti võimukaugus igal juhul väike (vt nt Hofstede 2018). Siin võib peituda ka vähemalt osaline seletus eestikeelsete ja venekeelsete Eesti elanike erinevusele sotsiaalse kapitali tasemes: pole välistatud, et eestlased on usaldavamad just protestantlikus traditsioonis levinud võrdsuseprintsiibi tõttu, mis on olulise väärtusena säilinud ka mittereligioossete eestlaste seas, samas kui venekeelne elanikkond kannab pigem õigeusu traditsiooniga seotud väärtusi, mis ei toeta nii tugevalt võrdsusenormi.

Protestantistlikul taustal võib kõrge usaldustaseme toetuseks peale võrdsusprintsiibi olla mõju ka muude valitsevate väärtuste kaudu. Uslaner (2008) usub, et usaldus on seotud ühiskonnas valitsevate väärtuste ja kultuuriga ning et usaldus on seotud pigem individualistlike kui kollektivistlike väärtustega. Ta toob välja, et protestantlikud riigid on üldjuhul individualistlikumad ning katoliiklikud ja islamistlikud riigid kollektivistlikumad ning usaldustase on kõrgem just protestantlikes ja individualistlikes riikides. Hofstede järgi on Eesti individualistlik maa (vt nt Hofstede 2018). Samas on Põhjala riikides veel muidki tegureid peale individualistliku kultuuri ja protestantliku traditsiooni, mis võiksid kõrget usaldustaset seletada, sh näiteks tugev heaoluriik, mis Eestile

iseloomulik pole (Realo 2017a), kui ka hästi toimivad valitsus- ja haldusinstitutsioonid (Rothsein 2005; Rothstein, Stolle 2008). Nagu juba öeldud, paistavad usalduse seisukohast iseäranis olulised olevat hästi, ausalt ja korruptsioonivabalt toimivad õiguskaitseorganid, nagu kohtud ja politsei (Rothstein, Stolle 2008; Uslaner 2009).

Asjaolu, et aastail 2010–2012 Eesti venekeelse elanikkonna usaldus teiste inimeste vastu langes, kuid eestikeelse elanikkonna usaldus teiste inimeste suhtes püsis varasemaga umbes samal tasemel, nõuab aga eraldi seletust. Mis võis Eesti venekeelse elanikkonnaga tol ajal juhtuda? Loogiline olnuks oodata sotsiaalse ja institutsionaalse usalduse langust 2007. aasta tänavarahutuste järelkajana ESS 2008. või 2010. aasta küsitlusvooru ajal, kuid 2012. aasta küsitlusperioodi või selle ette ei jää ühtegi nii suurt rahvuslikult lõhestavat sündmust, mis oleks pidanud venekeelse elanikkonna hulgas usaldusnäitajaid kahandama. Üks võimalik seletus on, et 2012. aastaks hakkasid venekeelse elanikkonna usaldustasemele mõju avaldama majanduskriisi järelmõjud. On teada, et majanduskriis tabas valusamalt just venekeelset elanikkonda, kahandades nende tööturuväljavaateid ning kasvatades töötusriski rohkem kui eesti keele kõnelejate seas (Kallas jt 2012; Kazjulja, Paškov 2011; Nurmela, Kriger 2011). Sellise olukorraga kaasnev pettumus võis töö kaotanud või töö kaotuse hirmus inimestes kergesti tekitada tunde, et häda korral ei saa nad loota ei institutsioonidele ega teistele inimestele. Paistab, et sellest pettumusest on aga toibutud, sest ESS 2014. aasta andmed näitavad taas tõusu ka venekeelse elanikkonna usaldusenäitajates.

KOKKUVÕTE

Kui nõustuda Robert Putnamiga (2000), et sotsiaalne kapital toetab kogukondade ja rahvuste toimimist ning vastastikune usaldus loob parimad eeldused koostööks, siis usalduse kasvu järgi otsustades peaks Eesti ühiskonna toimimine olema viimase paarikümne aastaga oluliselt paranenud. Eesti on usalduse näitajate poolest lühikese ajaga jõudnud postkommunistlikele riikidele tüüpi-

lisest usaldamatuse õhkkonnast maailma kõige usaldavamate riikide hulka.

Tõsi, mitte kõigis ühiskonnarühmades pole usaldus samal tasemel ning haritumate, majanduslikult paremal järjel ja põhirahvuse hulka kuuluvate inimeste seas on usalduse näitajad kõrgemad. Selles ei ole iseenesest midagi üllatavat, kuid suur sotsiaalne ebavõrdsus usalduse kõrget taset ja kasvu üldiselt ei soosi (Jordahl 2009; Uslaner 2009). Just seetõttu mõjub ebavõrdsuse suurenemine hävitavalt ka ühiskonna sidususele ning langusi mõnede ühiskonnarühmade usaldusnäitajates võiks võtta ohumärgina ühiskonna koostoimevõime võimalikust halvenemisest.

Seniste andmete alusel paistab aga Eesti olevat koht, kus inimesed suudavad päris hästi koos tegutseda. Rothstein (2005) rõhutab usalduse sõltuvust inimese asukohast: sama inimene, kes näiteks Rootsis usub, et teisi inimesi võib üldiselt usaldada, võib näiteks Mehhikos olla teiste inimeste usaldamisel hoopis ettevaatlikum, sest ta teab oma kogemusest või muudest allikatest omandatud info varal, kuidas kuskil ühiskonnas asjad toimivad ning mida konkreetses kohas teistelt inimestelt üldiselt oodata võib. Seega kohandub inimese usalduse raadius Rothsteini järgi vähemalt mingil määral vastavalt keskkonnale. Sellest võib järeldada, et Eesti ühiskond toimib selliselt, et inimesed on kogemuse varal õppinud, et teisi inimesi üldiselt võib usaldada. Arvestades, et usalduse kõrget taset ühiskonnas on seostatud igas mõttes "tervema" ühiskonnaga nii majanduslikus, sotsiaalses kui poliitilises mõttes, on tegemist saja-aastase Eesti jaoks väga hea uudisega.

Kirjandus

A k ç o m a k, İ. Semih, Bas ter W e e l 2011. The impact of social capital on crime: Evidence from the Netherlands. — *Regional Science and Urban Economics*, Vol. 42, No. 1–2, pp. 323–340

A l l i k, Jüri, Anu R e a l o 2004. Individualism-collectivism and social capital. — *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 35, No. 1, pp. 29–49

B a r t k u s, Viva Ona, James H. D a v i s 2010. Introduction: The yet undiscovered value of social capital. — Viva Ona Bartkus, James H.

Davis (eds.). *Social Capital: Reaching Out, Reaching In.* Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, pp. 1–14

B e i l m a n n, Mai, Laur L i l l e o j a 2015. Social trust and value similarity: The relationship between social trust and human values in Europe. — *Studies of Transition States and Societies*, Vol. 7, No. 2, pp. 19–30

B j ø r n s k o v, Christian 2007. Determinants of generalized trust: A cross-country comparison. — *Public Choice*, Vol. 130, pp. 1–21

B o u r d i e u, Pierre 1986. The forms of capital. — John G. Richardson (eds.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, pp. 241–258

C o l e m a n, James S. 1988. Social capital in the creation of human capital. — *American Journal of Sociology*, Vol. 94, pp. 95–120

D e l h e y, Jan, Kenneth N e w t o n 2005. Predicting cross-national levels of social trust: Global pattern or Nordic exceptionalism? — *European Sociological Review*, Vol. 21, No. 4, pp. 311–327

D e l h e y, Jan, Kenneth N e w t o n, Christian W e l z e l 2011. How general is trust in "most people"?: Solving the radius of trust problem. — *American Sociological Review*, Vol. 76, No. 5, pp. 786–807

D e t h, Jan W. van 2008. Measuring social capital. — Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb (eds.). *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, pp. 150–176

E S S R o u n d 8: European Social Survey Round 8 Data. 2016. Data file edition 1.0. NSD — Norwegian Centre for Research Data, Norway — Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Vt www.europeansocialsurvey.org

E S S R o u n d 7: European Social Survey Round 7 Data. 2014. Data file edition 2.1. NSD — Norwegian Centre for Research Data, Norway — Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Vt www.europeansocialsurvey.org

E S S R o u n d 6: European Social Survey Round 6 Data. 2012. Data file edition 2.3. NSD — Norwegian Centre for Research Data, Norway — Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Vt www.europeansocialsurvey.org

E S S R o u n d 5: European Social Survey Round 5 Data. 2010. Data file edition 3.3. NSD — Norwegian Centre for Research Data, Norway — Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Vt www.europeansocialsurvey.org

E S S R o u n d 4: European Social Survey Round 4 Data. 2008. Data file edition 4.4. NSD — Norwegian Centre for Research Data, Nor-

way — Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Vt www.europeansocialsurvey.org

E S S R o u n d 3: European Social Survey Round 3 Data. 2006. Data file edition 3.6. NSD — Norwegian Centre for Research Data, Norway — Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Vt www.europeansocialsurvey.org

E S S R o u n d 2: European Social Survey Round 2 Data. 2004. Data file edition 3.5. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway — Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Vt www.europeansocialsurvey.org

E s s e r, Hartmut 2008. The two meanings of social capital. — Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb (eds.). *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, pp. 21–49

E V S 2011 = European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804. Data File Version 2.0.0 (2011-12-30). DOI:10.4232/1.11005

F r e i t a g, Markus, Richard T r a u n m ü l l e r 2009. Spheres of trust: An empirical analysis of the foundations of particularised and generalised trust. — *European Journal of Political Research*, Vol. 48, No. 6, pp. 782–803

G a b r i e l, Oscar W., Melanie W a l t e r - R o g g 2008. Social capital and political trust. — Heiner Meulemann (ed.). *Social Capital in Europe: Similarity of Countries and Diversity of People? Multi-Level Analyses of the European Social Survey 2002*. (International comparative social studies, v. 16.) Leiden—Boston: Brill, pp. 219–250

G l a n v i l l e, Jennifer L., Matthew A. A n d e r s s o n, Pamela P a x t o n 2013. Do social connections create trust?: An examination using new longitudinal data. — *Social Forces*, Vol. 92, No. 2, pp. 545–562

H a l l, Peter A. 2002. Great Britain: The role of government and the distribution of social capital. — Robert D. Putnam (ed.). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press, pp. 21–57

H a l p e r n, David 2005. *Social Capital.* Cambridge, UK: Polity Press

H a n s s o n, Leeni 2001. Sotsiaalse kapitali rollist tänases Eestis. — Raivo Vetik (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2001: Kas eesti on sotsiaalselt jätkusuutlik?*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituut, lk 16–19

H e i d m e t s, Mati 2007. Väärtuspilt. — Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2006*. Tallinn: Ühiskondliku Leppe Sihtasutus, lk 113–115

H e l e m ä e, Jelena, Ellu S a a r 2011. Institutional and ideological foundations of marketization. — Ellu Saar (ed.). *Towards a Normal Stratification Order: Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*. Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 33–60

H e r r e r o s, Francisco 2004. *The Problem of Forming Social Capital: Why Trust?* (Political Evolution and Institutional Change.) Houndmills—Balsingstoke—Hampshire, New York : Palgrave Macmillan

H o f s t e d e, Geert H. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations.* 2. ed. Thousand Oaks, Calif.; London: Sage Publications

H o f s t e d e 2018 = Country comparison: Estonia. Vt www.hofstede-insights.com/country-comparison/estonia

I n g l e h a r t, Ronald 1999. Trust, well-being and democracy. — Mark E. Warren (ed.). *Democracy and Trust*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, pp. 88–120

I n g l e h a r t, Ronald 2006. Mapping global values. — *Comparative Sociology*, Vol. 5, No. 2, pp. 115–136

I n g l e h a r t, Ronald, Wayne E. B a k e r 2000. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. — *American Sociological Review*, Vol. 65, No. 1, pp. 19–51

I n g l e h a r t, Ronald, Christian W e l z e l 2005. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence.* Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press

J o r d a h l, Henrik 2009. Economic inequality. — Gert Tinggaard Svendsen, Gunnar Lind Haase Svendsen (eds.). *Handbook of Social Capital: The Troika of Sociology, Political Science and Economics*. (Elgar original reference.) Cheltenham, Glos, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, pp. 323–336

K a a s a, Anneli, Helje K a l d a r u 2009. Heaolu subjektiivsed ja objektiivsed näitajad. — Marju Lauristin (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2008*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 125–130

K a l l a s, Kristina, Ingi M i h k e l s o o, Kaarin P l a a n 2012. *Lõimuv Eesti 2000–2011: Integratsiooni monitooringute analüüs*. Tartu: Balti Uuringute Instituut. Vt www.ibs.ee/wp-content/uploads/IBS-integratsiooni-monitooringute-analuus.pdf

K a z j u l j a, Margarita, Marii P a š k o v 2011. Social distance: Income differences by occupational groups. — Ellu Saar (toim.). *Towards a Normal Stratification Order: Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*. Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 61–79

K e l l y, Brendan D., Mary D a v o r e n, Áine Ní M h a o l á i n, Eugene G. B r e e n, Patricia C a s e y 2009. Social capital and suicide in 11 European countries: An ecological analysis. — *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, Vol. 44, pp. 971–977

K i v i r ä h k, Juhan 2007. Kokkuvõtteks: Avalik arvamus kui Eesti elu peegel. — Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2006*. Tallinn: Ühiskondliku Leppe Sihtasutus, lk 63–65

K i v i r ä h k, Juhan, Marju L a u r i s t i n 2013. Kodanikuühiskond ja sotsiaalne kapital. — Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 66–69

K n e s e b e c k, Olaf von dem, Nico D r a g a n o, Johannes S i e g r i s t 2005. Social capital and self-rated health in 21 European countries. — *GMS Psycho-Social-Medicine*, Vol. 2, pp. 1–9

L a n g e, Paul A. M. van 2015. Generalized trust: Four lessons from genetics and culture. — *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 24, No. 1, pp. 71–76

L a n g e, Paul A. M. van, Anna A. E. V i n k h u y z e n, Danielle P o s t h u m a 2014. Genetic influences are virtually absent for trust. — *PloS ONE*, Vol. 9, No. 4. e93880. doi:10.1371/journal.pone.0093880

L i n d e m a n n, Kristina 2011. The labour market success of ethnic groups: The reality and perceived perspectives. — Ellu Saar (toim.). *Towards a Normal Stratification Order: Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*. Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 283–307

L u h m a n n, Niklas 1979. *Trust and Power: Two Works*. New York: Wiley

M e u l e m a n n, Heiner 2008. *Social Capital in Europe: Similarity of Countries and Diversity of People? Multi-Level Analyses of the European Social Survey 2002*. (International comparative social studies, v. 16.) Leiden—Boston: Brill

M ö l d e r, Martin, Vello P e t t a i 2013. Vabadus ja demokraatia. — Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 60–65

N e i r a, Isabel, Marta P o r t e l a, Elvira V i e i r a 2010. Social capital and growth in European regions. — *Regional and Sectoral Economic Studies*, Vol. 10, No. 2, pp. 19–28

N e l l e r, Katja 2008. Explaining social trust: What makes people trust their fellow citizens. — Heiner Meulemann (ed.). *Social Capital in Europe: Similarity of Countries and Diversity of People? Multi-Level Analyses of the European Social Survey 2002*. Leiden—Boston: Brill, pp. 103–133

N e w t o n, Kenneth 2004. Social trust: Individual and cross-national approaches. — *Portuguese Journal of Social Science*, Vol. 3, No. 1, pp. 15–35

N u r m e l a, Kirsti, Tanja K r i g e r 2011. Tööturg. — *Integratsiooni monitooring 2011*. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, lk 86–112. Vt www.kul.ee/sites/kulminn/files/integratsiooni_monitooring_2011.pdf

O f f e, Claus, Susanne F u c h s 2002. A decline of social capital?: The German case. – Robert D. Putnam (ed.). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford—New York: Oxford University Press, pp. 189–243

O s t r o m, Elinor, T. K. A h n 2009. The meaning of social capital and its link to collective action. — Gert Tinggaard Svendsen, Gunnar Lind Haase Svendsen (eds.). *Handbook of Social Capital: The Troika of Sociology, Political Science and Economics*. (Elgar original reference.) Cheltenham, Glos, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, pp. 17–35

P a l d a m, Martin 2009. The macro perspective on generalized trust. — Gert Tinggaard Svendsen, Gunnar Lind Haase Svendsen (eds.). *Handbook of Social Capital: The Troika of Sociology, Political Science and Economics*. (Elgar original reference.) Cheltenham, Glos, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, pp. 354–375

P a x t o n, Pamela 1999. Is social capital declining in the United States?: A multiple indicator assessment. — *American Journal of Sociology*, Vol. 105, No. 1, pp. 88–127

P a x t o n, Pamela 2002. Social capital and democracy: An interdependent relationship. — *American Sociological Review*, Vol. 67, No. 2, pp. 254–277

P e t t a i, Vello, Daunis A u e r s, Aine R a m o n a i t e 2011. Kodanikuühiskond ja sotsiaalne kapital. — Marju Lauristin (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011: Inimarengu Balti rajad. Muutuste kaks aastakümmet*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 159–162

P r i n g, Coralie 2016. *People and corruption: Europe and Central Asia. Global Corruption Barometer.* Transparency International. Vt www.transparency.ee/cm/files/gcb_eca_report_web.pdf

P u t n a m, Robert D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.* Princeton, NJ: Princeton University Press

P u t n a m, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* New York: Simon and Schuster (eesti k Robert D. Putnam. Üksi keeglisaalis: Ameerika kogukonnaelu kokkuvarisemine ja taassünd. Tlk Jürgen Innos, Marian Raamat ja Irja Toots. Tartu: Hermes, 2008)

R a i s e r, Martin 2008. Social capital and economic performance in transition economies. — Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb (eds.). *The Handbook of Social Capital.* Oxford: Oxford University Press, pp. 491–519

R e a l o, Anu 2013. Väärtused. — Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 43–53

R e a l o, Anu 2017a. Eesti kui Põhjamaa: Füüsilised eeldused on olemas, kuid vaim ei tule järele. — Tiia Kõnnussaar, Triin Paavel, Mari-Liisa Parder, Margit Sutrop, Liisi Veski (toim.). *Eesti JA Põhjamaad — Eesti KUI Põhjamaa?: Kõned, artiklid, esseed.*. Tartu: Tartu Ülikooli Eetikakeskus, lk 57–68

R e a l o, Anu 2017b. Sisseränne ja lõimumine. — Tiit Tammaru (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2016/2017: Eesti rändeajastul.* Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 119–124

R e a l o, Anu, Jüri A l l i k, Brenna G r e e n f i e l d 2008. Radius of trust: Social capital in relation to familism and institutional collectivism. — *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 39, No. 4, pp. 447–462

R e a l o, Anu, Jüri A l l i k 2009. On the relationship between social capital and individualism-collectivism. — *Social and Personality Psychology Compass*, Vol. 3, No. 6, pp. 871–886

R o o t s, Ave, Laur L i l l e o j a, Mai B e i l m a n n 2016. Võrguühiskond kui missioloogiline võimalus: Kirjeldav osa. — Eerik Jõks (toim.). *Kuhu lähed, Maarjamaa? — Quo vadis, Terra Mariana?*. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, lk 321–336

R o s t i l a, Mikael 2007. Social capital and health in European welfare regimes: A multilevel approach. — *Journal of European Social Policy*, Vol. 17, No. 3, pp. 223–239

R o t h s t e i n, Bo 2005. *Social Traps and the Problem of Trust.* (Theories of institutional design.) Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press

R o t h s t e i n, Bo, Dietlind S t o l l e 2003. Social capital, impartiality, and the welfare state: An institutional approach. — Marc Hooghe, Dietlind Stolle (eds.). *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective.* New York: Palgrave Macmillan, pp. 191–209

R o t h s t e i n, Bo, Dietlind S t o l l e 2008. Political institutions and generalized trust. — Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb (eds.). *The Handbook of Social Capital.* Oxford: Oxford University Press, pp. 273–302

S a a r, Andrus 2010. Muutused Eesti väärtushinnangutes aastail 1990–2008. — Marju Lauristin (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2009.* Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 108–114

S a a r, Ellu 2005. New entrants on the Estonian labour market: A comparison with the EU countries. — *European Societies*, Vol. 7, No. 4, pp. 513–546

S a a r, Ellu, Marge U n t, Irena K o g a n 2008. Transition from educational system to labour market in the European Union: A comparison between new and old members. — *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. 49, No. 1, pp. 31–59

S a a r, Ellu, Marge U n t, Kristina L i n d e m a n n, Epp R e i s k a, Auni T a m m 2014. *Oskused ja elukestev õpe: Kellelt ja mida on Eestil oskuste parandamiseks õppida? PIAAC uuringu temaatiline aruanne nr 2.* Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium. Vt www.hm.ee/sites/default/files/oskused_ja_elukestev_ope_-_piaac.pdf

S t o l l e, Dietlind 2003. The sources of social capital. — Marc Hooghe, Dietlind Stolle (eds.). *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective.* New York: Palgrave Macmillan, pp. 19–42

S v e n d s e n, Gert Tinggaard, Gunnar Lind Haase S v e n d s e n 2009. The troika of sociology, political science and economics. — Gert Tinggaard Svendsen, Gunnar Lind Haase Svendsen (eds.). *Handbook of Social Capital: The Troika of Sociology, Political Science and Economics.* (Elgar original reference.) Cheltenham, Glos, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, pp. 1–13

Z m e r l i, Sonja, Ken N e w t o n 2008. Social trust and attitudes toward democracy. — *Public Opinion Quarterly*, Vol. 72, No. 4, pp. 706–724

T h e E c o n o m i s t I n t e l l i g e n c e U n i t 2018. *Democracy Index 2017: Free Speech Under Attack. A Report by the Economist Intelligence Unit.* London—New York—Hong Kong: The Economist Group

T o o t s, Anu 2013. Elukvaliteet. — Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 118–127

T r u m m, Avo, Kairi K a s e a r u 2009. Individuaalse elukvaliteedi muutumine, 1994–2008. — Marju Lauristin (toim). *Eesti inimarengu aruanne 2008*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 55–63

U s l a n e r, Eric M. 2000. Producing and consuming trust. — *Political Science Quarterly*, Vol. 115, No. 4, pp. 569–590

U s l a n e r, Eric M. 2002. *The Moral Foundations of Trust*. New York: Cambridge University Press

U s l a n e r, Eric M. 2008. Trust as a moral value. — Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb (eds.). *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, pp. 101–121

U s l a n e r, Eric M. 2009. Corruption. — Gert Tinggaard Svendsen, Gunnar Lind Haase Svendsen (eds.). *Handbook of Social Capital: The Troika of Sociology, Political Science and Economics*. (Elgar original reference.) Cheltenham, Glos, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, pp. 127–142

V i h a l e m m, Peeter 2013. Arengu üldine edukus: Bertelsmanni siirdeindeks. — Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, lk 56–59

W h i t e l e y, Paul F. 2000. Economic growth and social capital. — *Political Studies*, Vol. 48, No. 3, pp. 443–466

W V S 2015 = World Value Survey 1981–2014 Longitudinal Aggregate v.20150418, 2015. World Values Survey Association. www.worldvaluessurvey.org. Aggregate File Producer: www.jdsurvey.net. JDSystems Data Archive, Madrid, Spain.

Y a m a g i s h i, Toshio, Midori Y a m a g i s h i 1994. Trust and commitment in the United States and Japan. — *Motivation and Emotion*, Vol. 18, No. 2, pp. 129–166

MAI BEILMANN (1984) on lõpetanud Tartu Ülikooli sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika bakalaureuseõppe 2005, sotsioloogia magistriõppe 2007, filosoofiadoktor sotsioloogia erialal 2017. TÜ Euroopa Kolledži analüütik 2012–2014, sotsiaal- ja haridusteaduskonna ühiskonnateaduste instituudi nooremteadur a-st 2014.

ANU REALO (1971) on lõpetanud Tartu Ülikooli sotsioloogia erialal 1993, filosoofiadoktor psühholoogia erialal (1999, TÜ). Praegu TÜ isiksuse- ja sotsiaalpsühholoogia ning Warwicki ülikooli (Ühendkuningriik) professor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Vene hinge otsingul" (kaasautor Jüri Allik; 2013, nr 8, lk 1413–1458) ja "Välismaal kõrghariduse omandamise kavatsuste rahvuslikud erinevused" (kaasautorid Enel Pungas, Kadri Täht ja Tiit Tammaru; 2015, nr 6, lk 1060–1081).

NAVITROLLA. Kukil (2016)

METSAPUUDEGA RAHVAS

Toomas Kiho

väärindame eesti metsa!
hõigatakse meile,
metsapuudega rahvale,
meie puudest saab raha,
nii hõigatakse meile,
nii hõigutakse metsa
ja lõigutakse metsa
ja lõigatakse metsa.

puude taga on raha,
kuni mets on puudega,
puude taga on mets,
kuni mets on puudeta,

pajud tahavad paberiks, aga ei saa,
kased tahavad paberiks, aga ei võeta,
kadakad tahavad veel kõige enam,
aga meil, metsapuudega rahval,
on ainult haavad

väärindame eesti haavad!
meie haavad jooksevad raha,
meie palk on hea,
palk on raha,

vajame paberit, kirjutame ja
lehed värisevad,
kollased sellised,
vajame paberit, pühime ja
kannikad lödisevad,
kollased sellised.

REIS MÖÖDA EESTIMAAD, EESKÄTT BOTAANILISE SISUGA

Sooritanud härra professor Germann Tartust 1803. aasta suvel

Gottfried Albrecht Germann

Tõlkinud Malle Salupere

Ma loen alati suurima naudinguga Teie[1] botaaniliste reiside kirjeldusi Salzburgi ja Tirooli Alpidesse ning soov selle sihiga kõrgmägedes rännata muutub minus aasta-aastalt üha tugevamaks. Teen edaspidi kõik, et samuti millalgi Alpi-reis ette võtta, kuid seni pean rahulduma uitamisega meie oma väljadel ja metsades.

Möödunud aastal[2] sooritasin ülikooli suvevaheajal viienädalase reisi, mille jooksul ei tegelnud ma mitte ainult botaanikaga; just sama palju aega või veel rohkemgi kulutasin oma kodumaa ornitoloogiale, mille korrastamisega ma juba hulk aastaid vaeva

---

Gottfried Albrecht Germann. "Reise durch Ehstland, vorzüglich botanischen Inhalts. Im Sommer 1803 unternommen von dem Herrn Professor Germann in Dorpat". — David Heinrich Hoppe (Hrsg.). ***Neues botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst auf das Jahr 1805.*** **Nürnberg und Altdorf: J. E. Monath und J. F. Rußler, S. 57–104.**

[1]Jutt käib Saksa apteekrist, arstist ja botaanikust David Heinrich Hoppest (1760–1846). *Kommenteerinud Heldur Sander, üksikutel juhtudel Toomas Kukk (TK), Tõnu Raid (TR) ja Olav Renno (OR).*

[2]Mõeldud on 1803. aastat.

näen. Usun, et Teile ja Teie armastatud taskuraamatu[3] lugejatele võiks huvi pakkuda, kui ma oma reisipäevikust botaanilised märkmed esile toon. Sel suvel loodan reisida ühele huvitavale põhjamaale, nimelt Soomesse Venemaal.[4] Mul on suur tahtmine jõuda välja Valge mereni. Kindlasti ei saa haruldaste taimede saak väike olema ja vahest avaneb mul võimalus Teile sealt mõni haruldane põhjamaine taim saata. Ma ei jõua juba juunikuud ära oodata, mil ma seda reisi kavatsen alustada.

Olin nõuks võtnud oma loodusteaduslikule reisile iga kord nii palju üliõpilasi kaasa võtta, kui soovijaid leidub, et levitada armastust loodusteaduse vastu meie noorsoo hulgas, kes paraku on veel looduse uurimisest väga vähe maiku suhu saanud. Seekord andsid ennast üles kaks ja ma võtsin nad meelsasti kaasa.[5]

Meil oli maikuust alates kestnud suur palavus ja see püsis peaaegu kogu reisi vältel, mil ainult aeg-ajalt tulid vahele üsna tuntavalt külmad päevad, nagu see meie juures on üpris tavaline. 12. juulil (või meie vana, kogu Vene riigis kehtiva kalendri järgi 30. juunil) asusime teele.[6]

---

[3]Hoppe asutatud *Botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst* ilmus aastatel 1790–1804 Regensburgis ning selle järglane *Neues botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst* 1805–1812 Nürnbergis ja Altdorfis. Hoppe rajas koos teistega Regensburgi Botaanika Seltsi (Regensburgische Botanische Gesellschaft) ja oli selle esimees. Õuenõunik ja professor Germann oli Seltsi auliige (vt *Neues botanisches Taschenbuch*, 1805, S. 5; Wolfgang Ilg, *Die Regensburgische Botanische Gesellschaft. Ihre Entstehung, Entwicklung und Bedeutung, dargestellt anhand des Gesellschaftsarchivs*, Regensburg, 1984).

[4]Germann käiski 1804. aastal Soomes ja avaldas selle kohta ka artikli: "Schreiben des Hrn. Prof. Germann an Hrn. Dr. Hoppe, d. d. Dorpat den 1sten Sept. 1804.". — *Botanische Zeitung*, Regensburg, 1804, Nro. 21, S. 328–336; Nro. 22, S. 344–348.

[5]Kes need üliõpilased olid, pole teada. Reisiseltskond koosnes neljast inimesest: peale Germanni ja üliõpilaste tegi kogu reisi kaasa ka kutsar Samo. Vankri ees oli kolm hobust, kellest vähemalt üks oli ratsahobune. Ühtlasi ilmneb, et Samo oskas ratsutada, nii et ta ei pruukinud olla tavaline Tartu voorimees. Reisil kasutati ilmselt krahv Ludwig August Mellini kaarte.

[6]Semestrivaheajad Tartu ülikoolis kestavad kogu jaanuari ja kogu juuli, mis on meie jaoks parim aeg reisimiseks. Meile ei sobiks Saksa

Juba linna lähistelt ja ka tükk maad kaugemalt leidsime väga rohkelt metsikut pastinaaki (*Pastinaca sativa*).[7] Fischer ütleb oma *Liivimaa loodusloos*,[8] et see pidavat kasvama Narva kandi metsades, kuid ta ise pole seda leidnud, vaid mainib seda sarikalist dr Gorteri *Flora ingrica* järgi.[9] Fischer ei jõudnud kordagi kaugemale oma elukohast Riias, muidu oleks ta pastinaaki paljudest paikadest leidnud. Väga sageli kohtasime kurekellukat (*Campanula rapunculoides*), mis Liivimaal on enamasti väga haruldane

---

ülikoolide lihavõtte- ja mihklipäeva-vaheajad. Siis peaksime kehva ilma tõttu lihtsalt koju jääma. *Aut.*

[7]Praegune nimetus harilik moorputk (*Pastinaca sativa* subsp. *sylvestris*). Pastinaagi all mõeldakse meil enamasti aed-moorputke. Germann kasutab tekstis peamiselt ladinakeelseid taimenimetusi. Lugemise hõlbustamiseks on siin kõigepealt ära toodud eestikeelne nimetus ja siis sulgudes Germanni tekstis olev ladinakeelne nimetus. Praegu kasutatav nimetus — kui see erineb Germanni omast — on lisatud joonealuse märkusena.

[8]Jakob Benjamin Fischer (1731–1793) oli Riias sündinud ja seal elanud apteeker ning üks Carl Linné õpilasi. Ta oli tuntud loodusuurija, kes oli kuulanud Uppsalas Linné zooloogia- ja botaanikaloenguid ning osalenud tema botaanilistel ekspeditsioonidel. Fischerilt on ilmunud kolm loodusloolist monograafiat: 1778. a *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*, Leipzig: Verlegts J. G. I. Breitkopf; 1784. a *J. B. Fischers Zusäze zu seinem Versuch einer Naturgeschichte von Livland nebst einigen Anmerkungen zur physischen Erdbeschreibung von Kurland entworfen von J. J. Ferber*, Riga: J. Fr. Hartknoch; 1791. a *Versuch einer Naturgeschichte von Livland. Zwote vermehrte und verbesserte Auflage*, Königsberg: Friedrich Nicolovius. Temalt on säilinud ka oma teoste kokkuvõttena käsikirjaline taimede nimestik: "Flora livonica exhibens plantae Livonia Esthonique sponte nascentes, collecta a J. B. Fischer", Riga, 1797.

[9]David de Gorter (1717–1783) oli Hollandi arst ja botaanik, keisrinna Jelizaveta Petrovna (1709–1762) ihuarst. Ta koostas 1761. a Ingerimaa floora ülevaate, toetudes Vene maadeuurija ja botaaniku Stepan Krašeninnikovi (1711–1755) uuringutele: *Flora Ingrica ex schedis Stephani Krascheninnikow confecta et propriis observationibus*, Petropoli: Typis Academiae Scientiarum, MDCCLXI. Selles raamatus on pastinaaki mainitud lk-l 45 (*Pastinaca germanica sylvestris*). Pole teada, millist Fischeri köidet Germann mõtleb. Fischer nimetab *Pastinaca sativa*'t (*wilde Pastinack*) viitega Gorterile nii 1784. a (lk 112, nr 465) kui ka 1791. a väljaandes (lk 457, nr 193).

või puudub sootuks.[10] Harilik kuldvits (*Solidago virga aurea*[11]) ja must vägihein (*Verbascum nigrum*) hakkasid nüüd alles õitsema. Ühest väikesest ojast, mis lookles läbi niiske aasa, leidsime ohtralt ilusat suurt tulikat (*Ranunculus lingua*) täies toreduses õitsemas; sealsamas oli ujuv penikeel (*Potamogeton natans*), kuid juba ära õitsenud, ja hulgaliselt vesikarikat (*Stratiotes aloides*[12]).

Järgmisel päeval jõudsime Peipsini, Liivimaa suurima siseveekoguni, mis Euroopa järvede järjestuses on neljas. Peatusime poolteist päeva suures vene kalurite asustatud külas Tschornoi Derewna (tõlkes "must küla"),[13] et veelinde küttida. See küla on Tartust 63 versta ehk 9,5 Saksa miili kaugusel.

Järve tasaselt liivarannalt leidsime suurel hulgal kaelus-penikeelt (*Potamogeton perfoliatus*), mille lained olid randa toonud. Fischeril pole seega õigus, kui ta ütleb, et seda penikeelt võib Liivimaal vaid üksikult kohata.[14] Kogusime siin oma herbaariumide jaoks mitu väga head eksemplari. Suures Rannapungerja metsas, kus ma lasksin mitu väga ilusat ja haruldast lindu oma kabineti jaoks, sain ühelt kuivalt künkalt kaks meie juures harulduste hulka kuuluvat taime, sulgnelgi (*Dianthus plumarius*) ja kännaskipslille (*Gypsophila fastigiata*). Kumbagi me oma edasisel pikal reisil enam ei kohanud. Kui me viimaks sellest mõne miili pikkusest metsast välja jõudsime,[15] leidsime teel ohtralt seaohakat ehk seakapsast (*Cnicus oleraceus*[16]) ja alpi ristikut (*Trifolium alpestre*) õitsemas, samuti hakkas alles siin end näitama harilik

[10]Germanni teadmised siinsete taimede leviku kohta ei saanud kuigi põhjalikud olla, sest seda oli väga vähe uuritud. Tänapäeval peetakse seda liiki nii Eestis, Lätis kui ka Leedus sageli esinevaks (Kuusk jt 2003: 24–25).

[11]*Solidago virgaurea*.

[12]Germanni ajal kirjutati liigiepiteete nii suure kui ka väikese algustähega, praegu ainult väikesega (Germannil nt *S. Aloides*). Siinses tõlkes on sellest vahetegemisest kui väheolulisest loobutud.

[13]Tegu on Mustvee linnaga. Nimi on pärit sealselt jõelt, mis läbi turbamaade voolates tõi suudmealale väga tumeda vee.

[14]Fischeril 1791. a väljaandes lk 425. Praegu on see liik sage nii Eestis kui ka Lätis (Kuusk jt 2003: 199–200).

[15]Metsast välja jõudsid nad Sälliku küla ja Iisaku vahel. *TR*.

[16]Syn. *Cirsium oleraceum*.

nõiahammas (*Lotus corniculatus*), mida Tartu ümbruses ei leidu. Siitpeale nägime teda pidevalt, vahel nii suurel hulgal, nagu oleks teda külvatud.

17. kuupäeval silmasime lõpuks igatsusega oodatud Soome lahe rannikut. Pöörasime sisse Vokasse, otse mere kaldal asuvasse maamõisa, kus meid sealne valitseja härra Wilkinson, vana tubli inglane, lahkelt vastu võttis.[17] Pärast lõunasööki tegime koos võõrustajaga jalutuskäigu rannal, kuid ei leidnud midagi peale rohevetika *Ulva intestinalis* ja põisadru (*Fucus vesiculosus*) — neid meretaimi olid lained hunnikutena kaldale heitnud. Tagasiteel leidsin pusurohu nn punase teisendi. Valge teisend on Tartu kandis sagedane, kuid punast ei leidu kogu ümbruskonnas. Olen täiesti nõus mitme Saksa botaanikuga, kes neid taimi lahus hoiavad. Nad on liiga erinevad, ja peale selle olen alati, vähemalt meil Liivimaal märganud, et seal, kus kasvab üks neist liikidest, teist ei leidu; sellel on ka väga loomulik põhjus, nimelt valge pusurohi (*Lychnis arvensis*[18]) armastab kuiva pinnast, mispärast teda ka meie Toomemäel nii sageli ette tuleb, sellal kui punane pusurohi (*Lychnis sylvestris*[19]) eelistab varjulisi, hämaraid ja niiskeid kasvukohti. Nii leidsime teda ka siin kõrgete leppade ja muude lehtpuude alt niiskest paigast.

---

[17] 1781. aastal oli Voka ja Toila mõisa koos Oru karjamõisaga ostnud lesestunud Kingstoni hertsoginna Elisabeth (1720–1788; ERA, kinnistute register, www.ra.ee/apps/kinnistud/index.php/et, Voka, Jõhvi khk) ja kutsunud Vokasse ülemvalitsejaks inglase Henry (Heinrich) Wilkinsoni, kes töötas seal veel tükk aega pärast hertsoginna surma. Neil aastail oli Voka mõis koos teistega kistud päranditülidesse, mis kestsid 1806. aastani, kui oksjonilt ostis mõisad Peter von Wilcken. Vt selle kohta Sven Lepa artiklit "Kingstoni hertsoginna ning Voka ja Toila mõisad aastatel 1781–1806" (*ÕESi aastaraamat*, 2008, lk 37–60). Voka mõisast ja Kingstoni hertsoginnast ning Germanni kirjeldatud teest klindikaldal saab lugeda ka Marge Renniti artiklist "Koduõpetajana Eestimaal. Johann Joachim Bellermanni reisikiri aastast 1781" (*Tuna*, 2012, nr 1, lk 15–23, eriti 19–20).

[18] *Silene pratensis* (*S. alba*).

[19] *Silene dioica*.

Veel samal õhtul lahkusime Vokast ja reisisime edasi Narva poole, pidime aga andma lubaduse, et tagasiteel Narvast pöörame siia veel sisse.

Umbes kahe versta kaugusel Vokast muutub kallas väga maaliliseks. Et suurepärast vaadet täielikult nautida, tulin vankrist maha ja kõndisin viis versta otse järsaku kohal. Kaldad on siin märkimisväärselt kõrged: 50, 70 kuni 100 jalga. Kogu see järsk nõlv on kuni alla mereni kaetud kõige tihedama ja ilusama lehtpuumetsaga. Siin-seal olid järsud üleminekud tõeliselt kaunid ja meeltülendavad! Merelained murdusid sügaval all suurtele allavarisenud kaljurahnudele; tuul kohises kõrgete haabade ja kaskede ladvus; aeg-ajalt vaheldus roheline lehestik palja järsu kaljuga, mis üleval kõrgudes ähvardas iga hetk merre variseda! Sinna juurde loojuv päike — ma ei suutnud enne vankri juurde minna, kui jumalik päike oli merre sukeldunud! Seda Soome lahe ilusat järsku panka nimetatakse siin klindiks. Põhiosas koosneb see kehvast rohekaskollasest paekivist. Floora on siin rikkalik, hoian siit leitud taimed pärastiseks, kuni järgmine kord siia satun.

Narvasse jõudsime järgmisel päeval. Siit on härra pastor Knorre,[20] kes tegeleb kohalike taimede uurimisega, leidnud harilikku tuhkpuud (*Mespilus cotoneaster*),[21] mille kohta ta usub, et see võib pärit olla mõnest kunagisest siinsest liigirikkast iluaiast; kuid ta kasvab tõesti metsikult paljudes paikades rannikul, kus kunagi pole tegutsenud maad hariv käsi, eriti Tallinna ümbruses.

Narvast reisisime Narva jõe kallast mööda selle suudmeni. Kümme versta sinnani käisin jalgsi. Siin leidsin kaldaliivalt selle reisi ajal esimest korda liiv-vareskaera (*Elymus arenarius*[22]). Pärast seda kui olime sadamas lõunatanud, rändasime edasi piki kallast, mis on siin väga lame ja liivane, ning lasksime oma voorimehel ette sõita korraldusega, et ta meid kogu aeg silmas peaks. Peale põisadru polnud siit peaaegu midagi saada. Palavus oli talu-

[20]Narva pastor Johann Friedrich Daniel Knorre (1758–1805).

[21]*Cotoneaster scandinavicus*. Selle liigi leidmine Narvast äratas Saksamaal üksjagu tähelepanu; vt *Botanische Zeitung*, Regensburg, 1804, Nro. 23, S. 367–368.

[22]*Leymus arenarius*.

matu. Kuna me midagi ei leidnud, tahtsime vankrile istuda, kuid voorimees oli nii kaugele ette rutanud, et polnud isegi nägemisulatuses. Meie meelehärmiks kogunesid mitmelt poolt äikesepilved; varsti algas paduvihm, äike raksus ja välgud sähvisid läbisegi. Õnneks olime ühe viletsa kalurihüti lähedal, milles kaheksa vene kalurit keetsid värskelt püütud räimedest endale lõunasööki. Nad võtsid meid heameelega oma laudkatuse alla ja nii jäime vähemalt kuivaks. Veerand tunniga oli torm, sadu ja äike möödas ning me rändasime rõõmsalt edasi. Ikka veel ei näinud me oma vankrit. Lõpuks tuli meie voorimees ratsa ja teatas, et peatub ühes metsakülas, kuhu meil, vaestel väsinutel, tuli veel kaks versta kõmpida. Kui algas mets, kus meie vanker oli peatunud, leidsime hulgi merihumurit (*Arenaria peploides*[23]), ent kahjuks mitte ühtki õitsvat eksemplari; samuti oli mul õnne leida siit ilusat suureõielist tolmpead (*Serapias latifolia*[24]). Külast, kus me oma sõiduvahendi kätte saime, viis edasi kõige viletsam metsatee, kus me iga hetk pidime kartma mõne ratta purunemist. Oli juba pime, kui jälle maanteele välja jõudsime.[25]

Kui me varahommikul oma öömajast lahkusime, jõudsime varsti jälle klindile. Vokka jäi nüüd veel ainult üks miil. Selle läbisime jalgsi. Laskusime suurt, jämedatest puutüvedest valmistatud redelit pidi alla ja arvasime, et jõuame nii mereni, kuid see sai varsti otsa ja edasi pidime vaevaliselt tungima läbi võsa ja padriku, kasutades kaljusse raiutud astmeid. Varsti seejärel tuli jälle üks püstloodis redel, siis jälle kaljuastmed; sel moel vahetasime veel kord redeli astmete vastu ning jõudsime viimaks merekaldale, kust leidsime väikese tühja kalurihüti, mis oli peitunud veeni ulatuvasse põõsastikku. Tõeline Robinsoni eluase! Alt, peaaegu läbimatust metsast, leidsime palju mustsõstrapõõsaid, mille küpsed marjakobarad meid tõeliselt kosutasid. Siin leidus hulgaliselt tiivulist sealõuarohtu (*Scrophularia aquatica*[26]), õrna lemm-

[23] *Honckenya peploides*.

[24] *Cephalanthera damasonium*.

[25] Klint algab Merikülast, kuid Merikülast Sillamäeni klindiäärne tee puudub. Seega võisid nad ööbida kuskil Udria ja Perjatsi vahel. Sillamäelt Vokka ongi just parajasti 7 km (vt järgmise lõigu algust). *TR*.

[26] *Scrophularia umbrosa*.

maltsa (õrn lemmalts; *Impatiens noli-tangere*) ja haisvat kurereha (*Geranium robertianum*).

Võidukalt ja väsinult jõudsime tagasi üles, pärast seda kui me all enam midagi huviväärset polnud leidnud. Mitte iga rändaja ei söanda klindilt alla ronida. Ülalt, otse klindi kõrvalt korjasime mitu ilusat taime, millest mõni on Eesti- ja Liivimaal väga haruldane, näiteks harilik keelikurohi (*Carlina vulgaris*),[27] mida ma siin seni polnud avastanud, kuid kõigist püüdlustest hoolimata ei suutnud me teist eksemplari leida. Võite isegi arvata, kuidas mind rõõmustas vana head Saksa tuttavat siin ootamatult taas leida. Botaanikus äratab eriliselt meeldiva tunde, kui ta sadade miilide kaugusel sealt, kus ta mõnda taime nii sageli on kohanud ja hiljem sellest puudust tundnud, selle nüüd jälle leiab. Missugune kirjeldamatu rõõm saada kodust kaugel, aina võõraste taimede keskel uuesti kokku ühe kodumaise tuttavaga! Kui tavaline tundus mulle see keelikurohi mitmel pool Saksamaal ja kui meeldivaks leiuks osutus ta mulle siin! Varretut keelikurohtu (*Carlina acaulis*), mida õppisin tundma Jena lähistel, olen tänini asjatult oma isamaal otsinud, kuigi Lõuna-Liivimaal pidavat teda siin-seal kasvama. Liivimaal samuti haruldast südame-emajuurt (*Gentiana cruciata*) kasvas siin klindil hulgi, samuti põld-emajuurekest (*Gentiana campestris*[28]), mis aga õisi veel ei avanud. Seda kasvab siin maal paljudes paikades väga ohtralt, eeskätt mitmel pool Lätis. Veel leidsime siit vahelmise põdrajuure (*Athamanta libanotis*[29]), mis on samuti siinmail haruldane; hariliku käoraamatu (*Orchis conopsea*[30]) ja hariliku koldrohu (Linné koldrohi; *Anthyllis vulneraria*), mida Tartu kandis peaks asjatult otsima; hariliku kuldkanni (*Cistus helianthemum*[31]) ja hariliku nõiahamba.

Kena klint oma huvitavate taimedega oli meid kõvasti kinni pidanud, nii et kell oli kaks, kui Vokka jõudsime. Wilkinson oli juba lõunat söönud, kuid kohe kaeti laud meile uuesti.

---

[27] Leidub meil harva lubjarikastel aladel, on areaali kirdepiiril.

[28] *Gentianella campestris*.

[29] *Seseli libanotis*.

[30] *Gymnadenia conopsea*.

[31] *Helianthemum nummularium*.

Siin olid meil nüüd käed-jalad tööd täis, et kogutud taimede eksemplarid herbaariumisse paigutada, vanemad ümber tõsta ning lehed ja foliandid uuesti kuivatada ja õhutada. Veel rohkem oli mul tegemist ilusast lastud linnust topise valmistamisega.[32] Vana tubli Wilkinson, kellele me keelikurohtu näitasime, rõõmustas väga ilusa, talle tundmatu taime üle ning lubas neid juurde otsida. Ja tõepoolest tõigi ta meile peagi veel ühe eksemplari, mille oli leidnud mõisa lähedalt.

Jäime oma tubli võõrustaja juurde rohkem kui ööpäevaks ja reisisime siis edasi. Narvas olime poolteise rubla eest ostnud kolm tetre ja neli noort laanepüüd; need laskis Wilkinson meile ära praadida ja nii olime oma toiduvarusid jälle pisut täiendanud. Kes siinmail reisib, peab end alati toiduainetega varustama, muidu võib ta nälga jääda, sest Eestimaa kõrtsides on väga harva midagi saada. Meie talupojal pole midagi peale oma jämeda leiva ja enamasti vähese piima, ning koguni leib on paljudes piirkondades, kus talupoeg ikalduse või isanda omavoli tõttu viletsusse on sattunud, sakslasele söödamatu, sest sellesse on küpsetatud aganaid ning koguni terveid viljapäid ja puukoort. Mitmel pool pole aga eestlasel leibagi, ta keedab jämedat jahu veega ning sööb seda toitu lusikaga!

Meie võtsime nüüd suuna Tallinnale ja sõitsime jälle tükk maad piki kaunist klinti.[33] Niipea kui märkasime jälle redelit, ronisime kohe alla ja saime selle vaeva eest ka rikkalikult tasutud. Kõrgete kaskede ja haabade alt leidsin nimelt ilusa haruldase taime, mida ma iial poleks osanud Eestimaalt otsida: metskuukressi (*Lunaria rediviva*)! Juba kaugelt andis ta endast märku oma meeldiva kannikeselõhnaga, millega ta end reetiski. Tema lõhn on silmapaistvalt sarnane hariliku öölille (*Hesperis matro-*

[32]Nagu juba eespool selgus, oli Germannil kaasas jahipüss, millega ta laskis linde ülikooli looduskabineti ehk loodusmuuseumi (Naturalien Cabinet, tuntud ka kui akadeemiline loodusloo muuseum — Akademische Naturhistorische Museum) väljapaneku täiendamiseks.

[33]Vokast läheb maantee klindi ääres kuni Ontikani ja siis eemaldub sellest.

nalis) lõhnaga.[34] Paljud eksemplarid olid juba ära õitsenud ning kandsid oma suuri laiu silmatorkavaid kõtru, enamik oli aga täies õies. Hiljem sain teada, et seda haruldast taime tuleb sageli ette ka Läti lõunaosas, veidi mägises piirkonnas, kus noorem talurahvas end nendega pidude puhul ehib. Seaohakat nägin siin väga kõrgena — kuus kuni seitse, isegi kaheksa jalga! Harilikku linnukapsast (*Lapsana communis*) ja laialehist kellukat (*Campanula latifolia*), mis mujal on haruldased, kasvas siin hulgi.

Selle koha ligidal nägime paekaljust lahti kistud suurt tornitaolist kaljurahnu üksikult seismas — vaatepilt, mis väärinuks ülesjoonistamist. Varsti seejärel eemaldus maantee rannikust ja me nägime veel vaid siin-seal merd kaugemalt paistmas.

23. juuli hilisõhtul jõudsime väiksesse Rakvere linnakesse, kus saime võõrastemajas küll viletsad toad, kuid üsna korraliku toidu. Järgmisel hommikul läksime lossimäele, kus asuvad kunagise ordulinnuse varemed. Peale hariliku kuldkanni, mida siin leidus üllatavalt suurel hulgal, ei kohanud me sellel kõrgendikul midagi olulist. Varsti seejärel lahkusime Rakverest ning ruttasime Haljala pastoraati, siit miili kaugusel, kus me minu ülikoolisõbra, sealse pastori Sableri[35] juures ühe päeva puhkasime.

57 versta kaugusel Tallinnast leidsime ühest laiast, kuid madalast ojast[36] rohkelt harilikku kuuskheina (*Hippuris vulgaris*), kuid vaid vähesed neist õitsesid. Seni polnud me seda monandristi[37] oma reisil veel kohanud. Täna jõudsime Tallinnast 44 versta kaugusele.[38] Oleksime meelsasti kogu aeg piki kallast liikunud,

---

[34]Mets-kuukress levib Eestis paiguti, peamiselt Põhja-Eestis. Harilikku öölille leidub praegu hajusalt kultuuris ja ta on ka hajusalt metsistunud. 1807. aasta andmeil kasvas see taim TÜ botaanikaaia vanas asukohas Vanemuise (Hurda) pargis.

[35]Georg Christian Sabler (1776–1819) õppis Saksamaal usuteadust, immatrikuleeriti Jena ülikooli 1794 ja ordineeriti pastoriks 1798. Aastatel 1798–1819 oli ta Haljala koguduse õpetaja.

[36]Tegu võib olla Valgejõega. *Toim.*

[37]Saksa k *Monandrist*. Monandria on Linnél õistaimede klass, millesse kuuluvate taimede hermafrodiitsetel õitel on ainult üks tolmukas.

[38]See koht oli suure tõenäosusega Kahala postijaam. Sealt on reisiseltskonna järgmise sihtpunkti, Jõelähtme kirikuni 25 km. *TR*.

sest see on taimede poolest rikkalikum, kuid meile öeldi kõikjal, et rannaäärseid teid siin pole ja meil olevat võimatu oma suure vankriga sealt läbi pääseda; ka polevat seal ühtki kõrtsi, kus ööbida, kui kavatseksime kogu tee Tallinnani jalgsi läbida. Kui palju lihtsamaks teevad reisimise Saksamaal külad, mida kohtab kõikjal!

26. kuupäeval sõitsime mööda teed, milletaolist Liivimaal ei kohta. Meie rattad veeresid üle suurte paljaste lamedate paeplaatide. Tundus, nagu sõidaksime aina mööda hauaplaate! Vankri vägev vappumine muutus mulle varsti talumatuks; ma tulin maha ja kõndisin jala. Botaaniline saak oli siin õige kasin. Ümberringi polnud muud kui vaid tühi paljas pinnas.[39] Jõelähtme pastoraadini pidi olema veel 24 versta; meile oli räägitud, et veidi maad enne seda on väga ilus kosk. Sellest me ei tahtnud ilma jääda. Olime juba mitu oja ületanud, ja ikka mööda kivisilda; Lätiga võrreldes, kus paekivi puudub, on see väga ebaharilik. Seal tehakse kõike puidust, siin seevastu, kus napib metsa, on kõik paekivist. Viimaks jõudsime ühe võrdlemisi laia ojani või pigem jõeni, millel meie arvates pidanuks see kosk olema. Lasksime oma vankril järgmise kõrtsini sõita ja läksime edasi mööda kallast, kuulatades, et tabada langeva vee kohinat. Ja tõepoolest, polnud vaja kaua kõndida, kui kuulsime tugevat mürinat, ning peagi seisime suurepärase, vapustava vaate ees! Nii kaunist juga nagu see polnud ma iial näinud! Suur veemass langeb püstloodis alla kaljudelt, mis asetsevad poolkuukujuliselt. Paekaljud küünitavad kaugele sügaviku kohale, nii et on võimalik nende all ja joa taga kuivalt seista ning nautida erilist võimalust vaadata läbi kose veekardina. Jões, languse jalamil lebavad suured paelahmakad ja -plaadid; me hüppasime neil ühelt teisele ja vaatlesime mõnuga koske eest, tagant ja keskelt. Langevate veemasside kohin, vahutus ja pulbitsus all edasi voolava jõe sängis, peen veetolm, mis kõikjal hõljub ning päikese käes kauneid värvimänge loob, võimendab lõputult seda suurejoonelist vaatepilti, kui all jões seista. Kose kõrguseks hindasin ma umbes 40 jalga ning kõige kaunim on asja juures see,

[39] Need olid Kuusalu ja Kiiu loopealsed, mis ulatuvad Haavakannuni. *TR*.

et ta langeb püstloodis otse sügavikku, kusagile põrkumata või murdumata. See jääb vajaka muidu nii kuulsal ja paljudes reisikirjades ülistatud Narva kosel.[40]

Alt jõekaldalt ja jõesängi kuivadest kohtadest (sest vesi oli kestva põua ja palavuse tõttu kõvasti alanenud) leidsime kaks Eestimaal haruldast taime, võsa-raudrohu (*Achillea ptarmica*) ja soo-ristirohu (*Senecio paludosus*).

Kui olime siin tunnikese jagu aega veetnud, valisime lühima tee ja olime varsti jälle oma vankri juures. Oli lõunaaeg, kui jõudsime pastor Hirschhauseni,[41] samuti minu ülikooliaegse sõbra juurde. Olin väga rõõmus, et leidsin temas nüüd Flora laste austaja,[42] sest Jena aegadel polnud see teda eriti huvitanud. Ta rääkis mulle, et tema kihelkonnas kasvab haruldane ja kaunis harilik harakkuljus (*Linnaea borealis*), ning kinkis mulle ühe selle kuivatatud eksemplari. See armas, haruldane taim kasvab Prangli saarel, mis jääb kaldast mitme miili kaugusele. Saar kuulub Jõelähtme kihelkonda ja siinne pastor on kohustatud seda kaks korda aastas külastama. Oleksin ma vaid kolm päeva varem oma sõb-

[40] Jutt käib selles lõigus muidugi Jägala joast, mille kõrgus on umbes kaheksa ja laius üle 50 meetri. Tegu on Eesti kõrgeima loodusliku joaga. 200 aastat tagasi võis juga kõrgem olla kui praegu, sest kaartide põhjal otsustades asus ta ilmselt kuni 30 m praegusest kohast allavoolu.

[41] Jacob Johann Anton Hirschhausen (1773–1837) sündis Tallinnas, immatrikuleeriti Jena ülikooli 1791 ja ordineeriti kirikuõpetajaks 1803. Ta oli Jõelähtme koguduse õpetaja 1803–1809 ja paistis silma eesti keele uurijana.

[42] Flora oli Vana-Rooma mütoloogias viinapuude, puu- ja teravilja, lillede ning kevade jumalanna, sümboliseerides viljakust. Flora laste all võib mõista nii taimehuvilisi inimesi kui ka taimi endid. Teadaolevalt kasutas neid sõnu esimesena vaimulik ja teoloog, Greifswaldi ülikooli professor Theophilus Coelestinus Piper (1745–1814) oma 1779. a ilmunud teoses *Vermischte Gedichte* (Mitmesuguseid luuletusi). Millal võeti sõna "floora" kasutusele mingi piirkonna või ajastu taimestiku tähenduses, pole päris selge. Esimesed "floorad" ilmusid 17. sajandil (Simon Paulli *Flora Danica* 1648, Michał Piotr Boymi *Flora Sinensis* 1656, Johann Sigismund Elsholtzi *Flora Marchica* 1663). Venemaal kasutas sõna "floora" taimestiku tähenduses esimesena ilmselt botaanik Johann Georg Gmelin, kes võttis osa Vitus Beringi teisest Kamtšatka-ekspeditsioonist ja avaldas pärast seda neljaköitelise *Flora Sibirica* (1747–1749).

ra juurde jõudnud, saanuksin koos temaga seda saart külastada ja võib-olla ka mõne haruldase taime korjata, sest Hirschhausen oli alles päev varem saarelt tagasi pöördunud. Minu sõbra eelkäija, pastor Schüdlöffel,[43] samuti botaanikasõber, oli kõik oma piirkonna taimed üles otsinud. Mulle näidati nende nimekirja, kust ma leidsin mõndagi tähelepanuväärset.

Vastu õhtut sõitsime koos pastoriga kerge kalessiga merekaldale, mis siin-seal jälle pankranniku moodustab; see pole aga nii kõrge ja järsk nagu Narva ja Voka kandis. Siin leidsin ma metsikult kasvamas ühe meie aiataime, hariliku siniladva (*Polemonium caeruleum*),[44] mida kõige järsemates ja raskemini ligipääsetavates paikades paekivide vahel tõesti looduslikult leidub. Minu rõõm seda taime esimest korda looduslikus ja loomulikus olekus näha oli mõistagi suur. Kõigil neil olid sinised õied, valgeõielist ei leidnud ma ühtegi. Fischer mainib küll oma *Liivimaa loodusloos*, et kord leiti paar eksemplari Riia kreisis ühelt viljapõllult, kuid need olid ilmselt pärit mõnest aiast.[45] Meil kasvatatakse seda peaaegu kõigis aedades. Harilik nõiakold (*Circaea alpina*) oli siin täiesti tavaline ja mõni veel õitseski; rohkelt oli ka meil haruldast aaslina (*Linum catharticum*), mis aga oli juba peaaegu täielikult ära õitsenud. Nõlval leidus uskumatul hulgal habrast põisjalga (*Polypodium fragile*[46]). Varusime endale kõige kaunimaid eksemplare. Peale nende taimede märkasime veel haisvat kurereha; mets-hiirehernest (*Vicia sylvatica*), mis on siinmail väga haruldane; mets-härgheina (*Melampyrum sylvaticum*), samuti mitte tavaline; laialehist ja nõgeselehist kellukat (*Campanula trachelium*) ning lõpuks pajuvaaki (*Inula salicina*), mida oli aga veel väga vähe leida.

---

[43] Georg Friedrich Schüdlöffel (1759–1802) oli Jõelähtme koguduse õpetaja aastatel 1785–1802.

[44] See liik on meil looduslik ja kasvab Eestis hajusalt. Esimesena mainis seda Jakob Benjamin Fischer 1791. aastal.

[45] Fischer (1791: 438) kirjutab, et see liik on valgeõieline, kuid ta on leidnud ka siniseõielisi taimi, ning et paar siniladvataime kasvas Riia kreisis Engelhardi mõisa viljapõllul. Tegu oli ilmselt Carl Johann Hermann von Engelhardti Sehleni (läti k Sēļi) mõisaga.

[46] *Cystopteris fragilis*.

Järgmisel hommikul tegime jalutuskäigu ümbruskonda. Pastor juhtis meid kuivanud jõesängi, sest Jõelähtme jõel on see omapära, et suviti jookseb ta terve versta ulatuses sügaval maa all ning jätab oma tavalise sängi kuivaks. Kevadel ja sügisel, kui vett on palju ning maa-alused koopad tulvil, voolab jõgi maa peal. Nüüd oli see koht nii kuiv, et me jalutasime ringi jõesängis, mille paeplaatide vahelt leidsime ilusa hapra valge kukeharja (*Sedum album*), mida polnud avastanud ei Fischer ega Grindel,[47] kes ainsatena on midagi kirjutanud Liivimaa botaanikast. Teda leidus siin hulgaliselt ja parajasti õitsemas, kuna seevastu kuuetine kukehari (*Sedum hexangulare*)[48] ja harilik kukehari (*Sedum acre*), mis mõlemad on samuti väga sagedased, olid juba peaaegu täielikult ära õitsenud, samal ajal kui vereval kukeharjal (*Sedum telephium*) polnud õied veel puhkenudki. Uhke suureõieline aasnelk (*Dianthus superbus*), mida ma seni veel kordagi polnud meie juures leida suutnud, toretses kogu oma ilus paepragudes ja levitas kaugele hurmavat lõhna. Kindlasti väärib see suurepärane taim kohta meie aedades rohkem kui nii mõnigi muu, eksootiline lill.[49]

Kogu piirkond, kus me nüüd ringi hulkusime, oli ümberringi kuiv, elutu ja päris õõvastav; kõikjal nägime suuri varisenud kivikuhjasid või seisid nad seal viltu ja sügavalt maasse kaevunult. Paljudes kohtades leidsime pinnase purunemise tagajärjel moodustunud koopaid, millesse me sageli võisime siseneda püstiasendis, mõnda aga vaid kummargil või koguni roomates. Mõnel pool olid suured graniidirahnud end kahe veel võimsama paekalju vahele pressinud ja moodustasid nii silla, millest sai üle või ka alt läbi minna. Kõik need varingud ja vägivaldsed muutused näivad vaieldamatult olevat Jõelähtme oja põhjustatud, mis silmanähtavalt on oma vooluteed korduvalt vägivaldsel teel muutnud.

---

[47] David Hieronymus Grindel (1776–1836) oli farmatseut, keemik, botaanik ja arst, 1805–1814 TÜ professor ja 1810–1812 rektor. Tema botaanikaalane peateos on *Botanisches Taschenbuch für Liv-, Cur- und Ehstland* (1803).

[48] *Sedum sexangulare*. Selle liigi esinemine Eestis pole selge.

[49] Germann oli esimene, kes avaldas arvamust, et võõrliikide asemel võiks meie aedades kasvatada kodumaiseid looduslikke ilutaimi.

Pärastlõunal tegime pastori saatel veel ühe sõidu joa juurde. Eile oli meil märkamata jäänud harilik vesikanep (*Eupatorium cannabinum*), mida siin vee läheduses leidus rohkelt ja mis oli just õisi avamas. Samuti kohtasime nüüd harilikku võrmi (*Cuscuta europaea*) suurte nõgeste ümber väändunult. Möödaminnes tahan öelda, et ma pole nõmm-liivatee (*Thymus serpyllum*) juures — nii ohtralt kui teda siin ka esineb — veel kunagi võrmi leidnud. Kell seitse õhtul lahkusime tubli Hirschhauseni juurest ja reisisime edasi Tallinna poole, kuhu jäi veel 20 versta ehk just kolm Saksa miili. Veidi maad enne Tallinna leidsin ma sirplutserni (kollane lutsern; *Medicago falcata*) ja voolme-ristirohu (harilik voolmerohi; *Senecio jacobaea*), millest kumbagi ma seni Tartu ümbruses pole kohanud.

Tallinnasse jäime tervelt kolmeks päevaks, et vaadata üle selle Eestimaa pealinna tähtsamad vaatamisväärsused ja käia mõnel sõjalaeval. Tallinnas kohtasin päris ootamatult üht Linné õpilast, härra pastor Sordsjoni.[50] Ta näitas mulle loendit 800 taimest, mida ta Tallinna ümbruses oli vaadelnud. Selle floora hulgast leidsin nii mõnegi tähelepanuväärse, haruldase taime. Juba aastate eest oli härra pastor Tallinna floora ülevaate koostanud ja selle kohalikule raamatukaupmehele Bornwasserile[51] kinkinud, kuid see on

[50]See oli Johann Sverdsjoe noorem (Sverdsjö, 1759–1809), kes oli õppinud Uppsala ülikoolis ning olnud Tallinna Gümnaasiumi õppejõud, Mihkli koguduse diakon, Niguliste kiriku diakon ja ülempastor (vt tema kohta Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885*, Tallinn, 2007, lk 262). Tema koostatud ülevaade Tallinna floorast koos paljude joonistega on seni leidmata, samuti Tallinna ümbruse taimede loend, mida Sverdsjoe Germannile näitas. Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard von Napiersky (*Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon*, IV, Mitau, 1832, lk 341) kirjutavad, et käsikiri saadeti Leipzigisse ja läks seal kaduma. Gustav Vilbaste (*Põhijooni Eesti floristilisest uurimisest: Ülevaade Vene valitsuse lõpuni*, Tallinn, 1939, lk 10) kordab seda infot ja lisab, et otsis käsikirja tulemusteta Niguliste kirikust ning Tallinna ja Leipzigi linna arhiividest. Ka Heldur Sanderi 2014. a pöördumine Leipzigi arhiivide poole ei andnud tulemusi. Küll võiks selle teose kohta infot otsida veel Tallinna gümnaasiumi dokumentidest.

[51]Peter Gottlieb Bornwasser (u 1749–1824) oli Tartumaalt pärit raamatukaupmees ja kirjastaja, kes võttis 1790. a üle Christian von Glehni

väljaandmisega aasta-aastalt venitanud, raamat on siiani ilmumata ja jääbki Bornwasserist ilmselt trükkimata. Miks ei kirjutanud tubli Sordsjon romaanikest või väikest draamat? Sellega poleks härra Bornwasser kindlasti nii kaua viivitanud!

Kuna ma kuulsin, et härra pastor rannikualasid Tallinnast Pärnuni täpselt tunneb, mina aga parajasti Pärnusse minna tahtsin, siis palusin tal nimetada mõned silmapaistvad botaanilised paigad. Siin mõned neist vihjetest, mis ta mulle samas kirja pani: pärnade juures rannal, kolm versta Haapsalust Pullapää-nimelise maanina poole kasvab soo-piimalill (*Euphorbia palustris*); kivitee ääres pärnade juures on aas-hundihammas (*Astragalus danicus*); ka pole seal haruldane must pappel (*Populus nigra*),[52] mida ma seni ei Lätis ega Eestis metsikult kohanud pole; Fischer ütleb samuti, et seda tuleb vaid harva ette;[53] Noarootsi poolsaarel, pool miili Haapsalust, kasvab taani merisalat (*Cochlearia danica*) ja liiv-merisinep (*Bunias cakile*[54]); vanadel müüridel mere ääres kaljupuju (*Artemisia rupestris*); Haapsalu ja Lihula vahel metsas harilik gladiool (*Gladiolus communis*), mis on siin väga suur haruldus; saari seevastu kirjeldas pastor mulle väga liigirikkana. Väga sage pidavat seal olema harilik jugapuu (*Taxus baccata*), millest saareelanikud valmistavad kõiksugu majapidamisriistu ja mööblit; samuti olevat Sordsjon sealt leidnud kalju-

raamatuäri ja muutis selle suurimaks raamatupoeks Tallinnas 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses.

[52]Selle liigi leidumus metsikult on ekslik. Must pappel on võõrliik ja võis tol ajal kasvada vaid vähestes aedades-parkides. Küllap aeti see segamini hariliku haavaga. Haava noored lehed esimese aasta võrsetel on kolmnurksed ja tuletavad välimuselt meelde musta paplit.

[53]Fischer on musta paplit nimetanud oma 1778. a teoses (lk 306, nr 373), kus ta ütleb, et see pole sage. On antud ka musta papli eestikeelsed nimetused: Künäpä ja Saksama amo(?). Hiljem Fischer seda liiki enam nimetanud, ilmselt sai aru, et oli eksinud. Musta paplit on maininud ("mitte sage") ka August Wilhelm Hupel (*Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, II kd, Riga, 1777, lk 507). Eestikeelsed nimetused on Hupelil Künä päe pu ja Saksama aaw (siit arvatavasti Fischeri vigane "amo"). Musta paplit ei leidu looduslikult ka Lätis, küll aga Leedu lõunaosas.

[54]*Cakile maritima*.

kressi (*Lepidium petraeum*[55]), merikapsast (*Crambe maritima*), liiv-merisinepit ja harilikku harakkuljust. Ma rääkisin talle, et tahaksin saada mets-kuukressi, mispeale tema ütles, et pole seda seni veel kohanud, kuid on see-eest leidnud valget kukeharja. Püsiksannikas (*Swertia perennis*) polevat Harjumaal haruldane. Mulle pakkus huvi üks pastorilt kuuldud märkus, mida tahan siinkohal lugejatega jagada. Nimelt pidavat karvane tondipea (*Dracocephalum thymiflorum*) praegu Uppsala ümbruses väga tavaline olema, kuid ta pole seal kohalik, vaid on botaanikaaiast, kus Linné teda kasvatas, välja tunginud, niihästi lähemal kui kaugemal kanda kinnitanud ja levib nüüd Rootsis üha edasi. Ehrhardt oma lisandustes[56] Linné *Flora suevica*'le[57] nimetab karvast tondipead Rootsi taimeks ja peab seda kohalikuks.[58] Ka Grindel arvab end mõnikord Liivimaal karvast tondipead leidnud olevat, kuid kahtleb, kas tegu oli ikka selle taimega, ja püüab asja veel täpsustada.[59]

31. kuupäeval lahkusime Tallinnast ning ruttasime Paldiskisse. Väikesest liivasest männikust[60] poolel teel Paldiskisse leidsin jälle ühe vana Saksa tuttava, Saksamaal küll tavalise, kuid siin ülimalt haruldase ilusa taime, hariliku merikanni (*Statice arme-*

---

[55] *Hornungia petraea.*

[56] Saksa arsti ja botaaniku Jakob Friedrich Ehrhardti (1742–1795) seitsmeköiteline *Beiträge zur Naturkunde* ilmus aastail 1787–1792. Lisanduste all mõtleb Germann ilmselt teose 5. köites (1790) ilmunud artiklit "Versuch eines Verzeichnisses der um Upsal wild wachsenden Pflanze", milles lk 20 on nimetatud ka karvast tondipead. Šveitsi arst, botaanik ja poliitik Paul Usteri (1768–1831) on samuti sellest taimest juttu teinud ning allpool viitab talle ka Germann.

[57] Õigemini *Flora suecica* — Carl Linné 1745. a ilmunud ülevaade Rootsi floorast.

[58] Vt Ehrhardti *Beiträge zur Naturkunde* arvustust Usteri toimetatud sarja *Annalen der Botanick* 2. osas [1791] lk 78. *Aut.*

[59] Grindel, *Botanisches Taschenbuch für Liv-, Cur- und Ehstland*, Riga, 1803, lk 189. *Aut.*

[60] Saksa k *Fichtenwald.* Pole päris selge, mida selle all mõeldi. Hupeli järgi (1777: 514) tähendas Saksimaal sõna *Fichte* just mändi (*Pinus sylvestris*). Lk 497 ütleb ta kuuse kohta: "Gräenbaum (in Deutschland Tanne, im Rigischen Schuje) *Pinus Abies* [---] ehst. Kuusk." Selge vahetegemine *Fichte* (kuusk) ja *Kiefer*'i (mänd) vahel kujunes välja hiljem.

ria[61]). Ainult ühes kohas oli mõnisada taime, edasi ei ühtki. Veidi eemalt leidsin ka astel-jooksjarohu (*Ononis spinosa*).

Kell kaheksa õhtul saabusime uude, Katariina II asutatud Paldiski linnakesse.[62] Oli imeilus õhtu, ja just sama kaunis oli ka järgnev hommik, mida nautisime võõrastemaja palkonil, kuhu lasksime endale kohvi tuua.

Ka Paldiski andis meie herbaariumisse ühe harulduse, nimelt halli kevadiku (*Draba incana*), mida kohtasime rannal teel tuletorni poole. Samuti leidsime ja võtsime kaasa laialehise mailase teisendi β. *major* Rothii.[63] Ta oli kasvanud enam kui kahe jala kõrguseks; krooni südamikus olid tihedad peened valged karvad. Ma olen neid seni vaid väga harva Liivimaal leidnud. Harilik naistenõges (*Nepeta cataria*) oli siin väga tavaline.

2. augustil reisisime edasi samasuguse palavusega, nagu olime pidanud eile taluma. Järgmisel päeval märkasin esimest korda sel reisil lamavat naistepuna (*Hypericum humifusum*), ja nimelt suuremat, kõrgusse kasvavat varieteeti; ühtlasi nägime samal päeval viljalõikuse algust, vili oli ka juba täiesti küps. Pärastlõunal jõudsime jälle randa,[64] mis siin on väga madal ja soine. Siit leidsime ühe väga armsa emajuure (*Gentiana*) savikas, mereveest läbiimbunud soolases pinnases. Kõrgust oli tal vaid üks toll, mõnel taimel ka kaks või kolm. Rothi *Tentamen fl. germ.* järgi tundus, et tegemist on *Gentiana centaurium*'i teisendiga γ *minimum*.[65] Seda kasvas siin kuni veepiirini suurel hulgal. Enamik eksemplare

[61] *Armeria maritima*.

[62] 17. sajandil rajasid rootslased sinna sadama (Rogerwiek või Rågervik), nüüdisaegse Paldiski rajamist alustas Peeter I aastal 1718. Katariina II ajal, 1762. a hakkas linn kandma venekeelset nime Baltiiski Port ehk Balti sadam, 1783. a sai linnaõigused.

[63] Selle teisendi määras Saksa botaanik ja arst Albrecht Wilhelm Roth (1757–1834) 1788. aastal. Linné määrangu järgi oli see *Veronica teucrium*'i austria alamliik (*V. austriaca* subsp. *teucrium*). Tänapäeval on ta võrdsustatud põhiliigiga. Rothi tuntuim teos oli kolmeköiteline ülevaade Saksamaa floorast *Tentamen florae germanicae* (1788–1800).

[64] Teksti põhjal otsustades sõideti mööda vana Haapsalu teed Linnamäeni, kust edasi saabki randa. *TR*.

[65] Tänapäeval harilik maasapp (*Centaurium erythraea*). Maasapi perekond kuulub emajuureliste sugukonda. Toomas Kuke arvates võis

oli ühe varrega, mille tipus oli ainult üks ilus punane viieosaline õis; teised seevastu olid veidi harulised ja ka pisut suuremad, neil oli juba kolm õit, kuid leidus ka kaheõielisi. Õievars oli neljakandiline, selle kõige alumises osas lamasid munakujulised, veidi teravatipulised lehed rosetina maapinnal; ülespoole oli lehti vähe, need asetsesid vastastikku, olid lantsetikujulised ja tipuosas tömbid. Õiekarikas oli pikk, viisnurkne, peaaegu õievarreni lõhestunud; emakasuue peakujuline ja kaheosaline, emakas lihtne. Mõistagi varustasime ennast piisava hulga nende põhjamaiste taimedega. Seal, kus lõppes soolane pinnas, lakkas ka selle taime leidumus.

Neli versta enne Haapsalu sõitsime mööda tarandikust suurepäraste, väga kõrgete vanade kuuskedega[66] ja hulga kõige toredamate tammedega,[67] mida ma kunagi näinud olen. Tammemetsi, mis varem olid meie maal nii levinud, tuleb nüüd asjatult otsida. Meil pole neid enam, oleme nad maha raiunud, hävitanud! Vaid siin ja seal seisab veel mõni üksik, ja needki kaovad aina enam! Kes mõtleb siin metsaistutamisele? Kindlasti vaid väga vähesed, ja need vähesedki on alles viimastel aastatel sellele õilsale mõttele tulnud — aga meie metsade hävitamisest mõtlevad kõik! Välismaalasele peab see väga silma torkama, kui ta näeb, kui kohutavalt meie metsi koheldakse, kuidas me lausa arulagedalt puitu raiskame ja metsi täielikult ruineerime! Millist lugupidamist äratas minus selle ilusa tammiku omanik, kuna ta seda nii hoolikalt istutas ja kaitses!

Haapsalu, väike, mõnesaja elanikuga linnake, asub otse Läänemere kaldal, mis on siin üsna lame ja osalt liivane, osalt soi-

---

see aga olla hoopis linalehine (*Centaurium littorale*) või väike maasapp (*C. pulchellum*), mis mõlemad kasvavad rannikul.

[66]Saksa k *Tanne*. Hupelil (1777: 514) tähendab *Tanne* mändi. Ta kirjutab: "Tanne *Pinus sylv*. (in Sachsen Fichte), ehst. Män." Fischeril (1778: 300) seevastu on *Tanne* kuusk. Seega pole päris selge, kas need olid kuused või männid.

[67]Enne Haapsalu, Herjava ja Uuemõisa vahel kasvavad tänapäevalgi vanad tammed (vt Mart Rohtla, Heldur Sander, "Uuemõisa tammed Haapsalu lähedal". — *Eesti dendrofloora uuringud*, VI, Tallinn, 2000, lk 53–54).

ne. Ka siin asuvad vana lossi varemed, kus me käisime järgmisel päeval. Härra pastor Sordsjon väidab end olevat varemetest kaljukressi leidnud; ma otsisin seda taime asjatult ja leidsin vaid haisva kressi (*Lepidium ruderale*). Harilikku naistenõgest kasvas siin hulgakaupa ja silmapaistvas suuruses. Kuumus oli täna talumatute kraadideni tõusnud. Ka paljud pikselöögid ei jahutanud õhku, sellegipoolest võtsime pärastlõunal kella nelja ajal ette rännaku ning käisime läbi pika rannajoone. Leidsime savise, märja ning tugevalt sooldunud pinnase, mis veepiirist veidi eemal oli kuiv, lahja ja kõva, kuid ikka veel tugevalt sooldunud. Siit leidsin ma juba kaua asjatult otsitud rannika (*Glaux maritima*), mis kahjuks oli aga õiteta; rand-teelehe (*Plantago maritima*) ja suures koguses harilikku soolarohtu (*Salicornia herbacea*[68]).

5. augustil reisisime edasi. Tee oli suurepärane, sõitsime kiiresti, kuna me teel midagi huvitavat ei silmanud, ja kahjuks ei märganud ka oma kaarti vaadata, millest johtus, et pärnad koos [Pullapää] maaninaga, kus pidi palju huvitavaid taimi leiduma, jäid varsti seljataha. Tagasi pöörata me ei tahtnud, niisiis sõitsime edasi lootuses, et kusagil peab suurelt teelt varsti mõni rada ranna poole suunduma. Peagi leidsime tõesti ühe teeotsa, mis paremale, seega ranna poole keeras. Meie arvates pidi see viima Ungru mõisa ümbrusse.[69] Seepärast pöörasime lootusrikkalt ära, eriti kui ka üks talupoeg meile kinnitas, et seda teed pidi jõuame varsti mere äärde. Tee oli sama lai kui suur maantee, millelt olime lahkunud, ja sama hea, samuti nägime mõlemal pool teed heas korras mõisaid, kuid selle asemel et mere äärde viia, nagu olime arvanud, pöördus tee aina vasakule ja me otsisime asjatult pilguga Läänemerd, mille uskusime lähedal olevat. Kell oli kümme hommikul, kui olime sellele teele pööranud. Olime sõitnud umbes tund aega, siis jäid kõrtsid harvemaks, mõisad kadusid ja tee üha kitse-

[68] *Salicornia europaea*.

[69] Ungru mõisa pargi kohalt on leitud neli tollest ajast pärit põlistamme (viies oli murdunud), metsistunud mägivaher (*Acer pseudoplatanus*), harilik pihlenelas (*Sorbaria sorbifolia*) ja hariliku lumimarja teisend (*Symphoricarpos albus* var. *laevigatus*). Vt Heldur Sander, "Mõnda Ungru kunagise mõisapargi tammedest". — *Eesti dendrofloora uuringud*, VI, Tallinn, 2000, lk 55–56.

nes ning muutus viimaks viletsaks puu- või haosillutisega rajaks, millel me oma suure vankriga vaevu edasi liikusime. Viimaks sai tee sootuks otsa ja näis märkamatult kaduvat suurele heinamaale. Ainult vasakul jooksis veel üks kitsas, kuid päris hea tee ühte lähedasse mõisa. Heinamaal nägime üksikut küüni ja oma rõõmuks selle juures üht talupoega. Sellelt küsisime teed Kirblasse, mille olime oma kaardilt leidnud ja mis pidi asuma otse mere ääres, kuid tubli eestlane ei osanud meile mingit juhatust anda, suutis vaid niipalju öelda, et Kirbla kirik on veel üsna kaugel. Siis tahtsime tema käest teada, kas siit on mereni veel palju maad. Ta näitas käega paremale ja ütles, et see pole kaugel, kuid pani siis mängu kogu oma kõneosavuse, et meid veenda sinna mitte sõitma, sest me ei pääsevat ju vankriga läbi mere. Vaene mehike! Ta uskus oma pühas lihtsameelsuses, et me tahame vankriga läbi mere sõita! Me naersime ja püüdsime tema eksiarvamust muuta.

Lootes rannalt midagi leida, jätsime vankri sinnasamasse seisma ja läksime edasi. Õhk oli täna veidi kare, eriti rannal, kus külm tuul meile naha vahele puges. Tõenäoliselt oli eile kusagil tugev äike olnud ja atmosfääri tublisti maha jahutanud. Rannas[70] polnud midagi leida, seepärast pöörasime varsti ringi ja ruttasime üle veel niitmata heinamaa tagasi. Siit leidsin ühe ebatavalise suurusega, kaks kuni kaks ja pool jalga kõrge õisluha. Esialgu pidasin seda rand-õisluhaks (*Triglochin maritimum*) ja tundsin juba leiu üle rõõmu, kuid kolm emakat ja seemnekapslite kolm *valvena*'t[71] veensid mind peagi, et see pole muud kui väga suur meil sageli kasvava soo-õisluha (*Triglochin palustris*) eksemplar;[72] siiski leidsin neil eksemplaridel jälle ka rand-õisluha tunnuseid: väga paljud varred arenesid ühest juurest, samuti olid kõik need varred poolümarad. Ma võrdlesin paljusid eksemplare ja leidsin kõigil samu tunnuseid. Seda kasvas siin tohutul hulgal.

[70] See võis olla Matsalu lahe põhjarannik.

[71] Kolm *valvena*'t tähendab kolme emakasuuet. Soo-õisluht on kolme emakasuudmega, rand-õisluht kuuega. Vastavalt on ka viljalehti ja osavilju kas kolm või kuus. Soo- ja rand-õisluha värda pole teada, ilmselt nad seda mingil põhjusel ei annagi. *TK*.

[72] Rand-õisluht levib meil paiguti, soo-õisluht on sage.

Tagasi jõudes istusime vankrisse ja sõitsime edasi mõisa poole, lootes sealtkaudu õigele teele naasta. Kuid taas tuli meil pettuda! Mõis jäi paremat kätt, tee läks aga tihedasse põõsastikku ja muutus nii kitsaks, et näis olevat vaid jalgrada. Siin tuli kõvasti pingutada, et kolme üksteise kõrvale rakendatud hobuse ja suure vankriga läbi pääseda! Mõned talupojad, kes lähedasel aasal heina tegid, näitasid meile kätte otse läbi võsa mineva tee, mida mööda pidime ühe versta läbimise järel suurele maanteele välja jõudma. Nüüd ei olnud meil muud teha, kui ennast vaevaliselt tihnikust läbi pressida. Pärast suuri pingutusi olimegi lõpuks jälle maanteel — pärastlõunal kell veerand neli; varsti silmasime järjekordset verstaposti, ja näed sa: hommikul kella kümnest kuni praeguse hetkeni olime sellel teel edasi jõudnud ainult kuus versta!

Savikas, tugevalt soolane pinnas oli kestva põua tõttu nii ära kuivanud, et oli üleni täis pragusid. Nii kujutan ma endale ette Lõuna-Venemaa soolasteppe. Siin peaks kasvama soolarohtu (*Salicornia*) — ja nii see oligi: leidsin teda varsti suurel hulgal ning palju suuremaid ja ilusamaid, kui me Haapsalu lähedal olime leidnud! Teda õitses siin rohkesti ja mõned eksemplarid olid üle kaheksa tolli kõrged. Viskasime nüüd kõik Haapsalu lähistelt korjatud eksemplarid ära, sest nad olid vaid poolteist kuni kaks tolli kõrged, ja võtsime tubli koguse neid suuremaid ja ilusamaid kaasa. Aga veel enam kui see leid rõõmustas meid kena soolak-soodahein (*Chenopodium maritimum*[73]), mida leidus siin väga ohtralt ja mis kandis palju õisi, samuti ilus punane sõlmhein (*Arenaria rubra*[74]), mida mõlemat me kogusime tubli hulga. Rand-ogamaltsa (*Salsola kali*), mis Riia ümbruses nii harilik on, otsisime aga asjatult.

Edasi sõites, kui pinnase soolasus lakkas, leidsin tee äärest hariliku maasapi (*Gentiana* (või pigem *Chironia*) *centaurium*)[75] täisõites ja harilikus suuruses. Toda väikest, Haapsalu lähedal

[73] *Suaeda maritima*.

[74] *Spergularia rubra*.

[75] *Centaurium erythraea*. Seda liiki on aja jooksul käsitletud mitmeti: *Chironia centaurium* (L.) F.W.Schmidt, *Centarium minus* Moench,

kasvavat varieteeti siin ei leidunud.[76] Mõned üksikud randastri (*Aster tripolium*) eksemplarid seisid samuti teepervel õites. Seda liiki polnud ma Liivimaal seni leidnud. Järgmises kõrtsis, kuhu jõudsime, paigutasime oma kogutud taimed herbaariumisse ja kustutasime nälga, mis pärast tänaseid jalgsimatku oli üsna korralik, ning sõitsime siis edasi.

Kui saabus õhtu, tahtsime ühes kõrtsis öömajale jääda, kuid kõik kõrtsid, millest me mööda sõitsime, olid viletsad, väikesed ja armetud, ilma ühegi toata reisijatele. Kell üheksa peatusime ühe veidi suurema kõrtsi ees. "Siin pole saksatuba, sõitke kaks versta edasi, seal on see olemas," hüüti meile. Sõitsime kahe asemel viis versta, enne kui kõrts paistma hakkas. Siin kuulsime jälle, et peame veel vaid ühe versta edasi sõitma, kuni tuleb väga hea kõrts. Olime küllalt kergeusklikud, mõtlesime, et üks verst pole ju palju, jõudsimegi tolle kõrtsini, kus kuulsime jälle täpselt sama mis eelmise juures. Nüüd oli meie kergeusklikkus otsas; me saime aru, et meid ei taheta majutada. Eestlane ei võta sakslast meelsasti vastu, kui tal pole talle eraldi tuba pakkuda, ta ei taha temaga koos olla, sakslase juuresolek häirib teda, ka vihkab ta teda kui oma rõhujat, sest eestlane on ju pärisori, ja väldib kus vähegi võimalik saksa lähedust. Meie hobused olid väga väsinud ja näljas, pealegi oli õhtu nii jahe, et me olime lausa kangestunud, ning meid piinas tugev nälg ja janu. Mida me pidime tegema? Siin kohutavas suitsutares räpaste inimeste ja pudulojustega koos magama? Me teadsime küll juba ette, et selle tee peal vaevalt on võimalik mugavat öömaja leida. Kui Lihula, väike linnake, on veel nii kaugel, et me oma väsinud hobustega sinna ei jõua, siis peame siia jääma. Seetõttu küsisin uksel seisvalt kõrtsinaiselt, kui palju on veel maad Lihulani. Tema sõnutsi oli see paik tõepoolest veel liiga kaugel. Mis mõis see on, mis siit paistab, küsisin ma edasi. Mulle öeldi selle nimi.[77] Kes on selle omanik? — *** — Nüüd

---

Gentiana centaurium L. jne ning liigiline tähendus pole alati olnud sama.

[76]Ilmselt on mõeldud väikest maasappi (*Centaurium pulchellum*), mis kasvab rannikul (vt märkus 65).

[77]See võis olla Suure-Rõude mõis, mis kuulus Edler von Rennenkampffide aadlisuguvõsale. *Toim.*

ma rõõmustasin. Siin pidi parajasti minu sõber doktor M ühe patsiendi juures peatuma, sest kahe päeva eest, kui ma temaga rääkisin,[78] oli ta öelnud, et on sel ajal siin. Tema kaudu lootsin ma abi saada. Panin paberilehe vankri tagarattale ja kirjutasid pliiatsiga nii pimedas, et ma ise kirjutamise ajal vaevu oma tähti nägin, et me seisame kõige viletsama kõrtsi ees ja külmetame siin, ning palusin tal meile mõisas öömaja muretseda. Meie voorimees pidi ühe hobuse lahti rakendama ja ratsutas kiiruga lähedal asuvasse mõisa. Vahepeal astusime kõrtsi ainsasse tuppa. Ah, milline hais! Milline uskumatu räpasus! Ei, siia pole võimalik ööseks jääda! Ükskõik kui külm väljas lageda taeva all ka polnud, parema meelega olime seal kui siin, ja kui meil väga külm hakkas, astusime mõneks hetkeks tuppa, et end pisut soojendada. Kui pikalt venis aeg, enne kui Samo (meie voorimees) tagasi jõudis! Viimaks kuulsime hobusekapjade plaginat; saabus Samo teatega, et oli sedeli üle andnud doktorile, kes oli parajasti mitme härraga lauas istunud; ta laskvat meile öelda, et tuleb varsti meie juurde.

Meie äpardused saavad varsti otsa, trööstisin oma nurisevaid kaaslasi. Ma ju tunnen Liivimaa mõisnikkude külalislahkust! Õieti poleks meil vajagi olnud mõisasse kirjakest saata, oleksime võinud kohe sinna sõita. Ah, vilets tröösti! Ma tundsin Läti maa-aadlike külalislahkust — aga ma ei tundnud küllaldaselt Eesti mõisnikke! Möödus üsna palju aega, ja M ei tulnud ikka veel. Me otsisime välja oma toidutagavara, mis oli ülimalt napp, et nälga pisutki leevendada. M tuli lõpuks ratsutades, kui kell oli juba üksteist. Ta kahetses väga, et ma polnud talle teatanud, millest meil puudus on, sest siis oleks ta meid kõigega piisavalt varustanud. Öömaja mõisas polevat ta suutnud meile hankida, sest seal olevat juba külalised. (Neid oli kaheksa, mis siinkandis palju ei ütle. Lätimaal oleks meid vastu võetud, kui ka 20 külalist oleks ees olnud!) M-i kogu käitumisest paistis selgesti välja, kui ebamugav tal on, et ta meid aidata ei saa. Mulle oli selge, et härra von ***-l pole aimugi külalislahkusest, mida ta võiks õppida tooreste tatarlaste ja kalmõkkide juures!

[78] See vestlus toimus ilmselt Haapsalus.

Olime lasknud oma pagasi tuppa viia, sõime seda, mis meil veel järel oli, ja valmistasime oma viimasest allesjäänud sidrunist limonaadi, sest ka õlut polnud siin võimalik saada, kuigi seni oli seda igal pool olnud. Kui doktor kella ühe paiku minema ratsutas, heitsime õlgedele pikali, pannes nagu alati reisikotid ja padjad endale pea alla. Õnneks oli maarahval kibe tööaeg, mil nad öid tavaliselt põllul veedavad, ja seepärast polnud toas kedagi peale majaperenaise oma kahe väikese lapsega. Vaevalt olin ma ühe silma looja lasknud, kui uks jõuga lahti kisti; minu truu linnukoer tormas suure haukumisega vastu.[79] Sissetungijateks osutusid kaks suurt emist, kes tahtsid oma tavalist magamisaset hõivata. Kui ma koera abil nad jälle välja olin ajanud, barrikadeerisin laudaukse meie kastide ja muu kraamiga ning heitsin uuesti pikali. Aga uinumisele ei saanud mõeldagi; laudas, kohe ukse taga, pidasid kaks vana siga koos karja põrsastega suurejoonelist söömaaega, kusjuures nad ehtsate sigade kombel matsutasid ja röhkisid. Selle, mida nad seal sõid, olin ma õigupoolest ise neile hankinud. Enne pikali heitmist olin nimelt kõik toanurgad läbi otsinud, et välja selgitada kohutava raipehaisu allikat, ja peagi leidnud, et lehk pärineb eelkõige ühest toanurgast. Siin seisis mingi puuanum, milles asuv mass nägi jube välja ja haises veel jubedamalt; selle massi värvi, konsistentsi ega olemust ei suuda ma kirjeldada! Kohe viisime tünni välja lauta. Selle sodi kallal sead nüüd maiustasidki, mis mitte ainult ei seganud mu und, vaid tekitas ka kohutavat jälestust. See lobi maitses lojustele nii kannibalistlikult hästi, et nad selle pärast isegi kaklesid ja ka sellega mu und segasid. Veel iial polnud ma säärast ööd veetnud! Viimaks võttis loodus siiski oma, jäin tõepoolest magama ega ärganud isegi sigade teise sissetungi peale, kui nad jälle ukse maha murdsid ja seekord mu seltsimeeste poolt välja aeti. Poole kuue ajal olime virged, panime kähku riidesse ja lahkusime sellest koledast kohast.

Olin selle seikluse kirjeldamisel nii üksikasjalik seepärast, et näidata neile, kes Liivimaad ei tunne, missuguste ebameeldivus-

[79] Selgub, et reisil oli Germannil kaasas ka linnukoer, kes aitas tal jahil lastud linde kätte saada.

tega mõnes piirkonnas, eeskätt selles osas, mida tegelikult Eestimaaks kutsutakse, kokku puutuda tuleb, kui mitte mööda suurt postmaanteed sõita. Siiski on ka paljudes paikades, isegi väikeste teede ääres, häid ja väga mugavaid kõrtse. Nii viletsaid, kui sellel teel Tallinnast Pärnusse, pole ma kusagil kohanud.

Täna oli tee jälle korralik.[80] Oleks ometi igal pool Saksamaal säärased ilusad, laiad, siledad teed! Nägime sageli voolmeristirohtu (harilik voolmerohi) ja nüüd esimest korda ka haisvat jooksjarohtu (*Ononis arvensis*).

Lihulas, kogu maa kõige väiksemas ja viletsamas paigas, jäin vaid mõneks tunniks oma sõbra pastor Mickwitzi[81] juurde, keda ma palju aastaid polnud näinud. Edasi võtsime suuna niinimetatud Väinale, sellesse paika rannal, kust suurte paatidega Saaremaale sõidetakse. Väina kõrts ja kena Virtsu mõis[82] asuvad poolsaarel. Jõudsime sinna õhtutundidel. Kõrts on suur ja kohandatud paljude reisijate majutamiseks, kel tuleb siin sageli soodsat tuult oodata. Teel sinna leidsin varretu ohaka (äiavarvas; *Carduus acaulis*[83]), mida ma seni veel kusagil polnud kohanud. Järgmisel päeval, kui ma Virtsu ümbruse tundmaõppimiseks ringi jalutasin, leidsin sellelt poolsaarelt laukapuu (*Prunus spinosa*), mida samuti olin seni siinmail asjatult otsinud — jälle tõend selle kohta, et rannikualad naudivad mõõdukamat kliimat kui sisemaa. Põõsas kasvas siin graniitrahnude vahel ja kõrval, kuid kõik eksemplarid olid kehvakesed ja kõverikud, neil oli väga vähe lehti ja üldse mitte vilju.

Minu kaaslased külastasid üht väikest, umbes versta kaugusel kaldast asuvat saart nimega Puhtu, mis on väga kenasti üleni Inglise pargiks muudetud. Nad tõid mulle sealt metsikult kasvava soo-piimalille. Ka see on Liivimaal haruldus, sest meil leidub

[80] Ilmselt jõuti Risti-Virtsu maanteele. *TR*.

[81] Christoph Friedrich Mickwitz III (1773–1851) oli Lihula ja Kirbla koguduse õpetaja.

[82] Virtsu mõis koos Puhtuga kuulus tollal Karl Thure von Helwigile (1741–1810). Vt Ants Hein, "Virtsu ja Puhtu: Pilk minevikku". — Toomas Kukk (toim.), *Puhtu ajalugu ja loodus*, Estonia Maritima VIII, 2010, lk 5–38).

[83] *Cirsium acaulon*.

nii vähe piimalille liike, ja neidki tuleb vaid harva ette. Kõndisin kaldal kõrtsi ümbruses ringi, kuid ei leidnud midagi erilist peale rand-teelehe ja randastri, mida kasvas siin meres otse madala kalda ääres.

7. kuupäeva õhtul kell üheksa sõitsime edasi ja ööbisime 12 versta kaugusel Virtsust.[84] 8. kuupäeval oli meil palju okasmetsa[85] sügavas liivas. Pajuvaaki leidsime siin vaid kaks eksemplari. Peetrileht (*Scabiosa succisa*[86]) hakkas alles nüüd õitsema.

Pärastlõunal jõudsime Pärnu, kus peatusime järgmise õhtuni. Vallikraavis, mis kulgeb ümber kindluse, nägin palju laialehist hundinuia (*Typha latifolia*). Äriaednik härra Burk,[87] kes varem elas Pärnus, on siinsest jõest leidnud kaks haruldast Liivimaa taime, kamm-koerakeele (kamm-penikeel; *Potamogeton pectinatus*[88]) ja *Alisma ranunculoides*'e,[89] mida ma meelsasti oleksin tahtnud siin otsida, kui aeg oleks võimaldanud.

Pärnu lähistel teel Riia poole asub otse liivase maantee ääres suur soine, väikeste kaskede ja leppadega kaetud tasandik, mis ulatub merekaldani. Siin leidus palju harilikku parkheina (*Lycopus europaeus*) ja harilikku tihasheina (*Scutellaria galericulata*). Viimane kasvas siin üsna laiutades, paljude kõrvalharudega, seevastu Tartu lähistel pole ma teda kunagi märganud teisiti kui väga lihtsana.

---

[84]Pole teada, millist teed mööda Pärnusse sõideti, kuid üks võimalikke ööbimiskohti oli Vatla.

[85]Saksa k *Schwarzwald*, mis Saksa professori Wolfgang Ilgi arvates tähendab arvatavasti okasmetsa, s.t kuuse-, nulu- või männimetsa, siin ilmselt männikut.

[86]*Succisa pratensis*.

[87]Õieti Bueck. Saksamaal sündinud Johann Peter Bueck (1769–1852) töötas sajandi lõpus Pärnus, läks 1802. aastal Aluliina lossiaia aednikuks, oli 1804. aastal Tartu ülikooli botaanikaaia akadeemiline aednik ja suundus siis Peterburi, kus töötas Jelagini pargikompleksi aednikuna. Temalt on ilmunud nimekiri Pärnus ja mujal Eestis kohatud 16 taimest (*Kleine botanische Bemerkungen über Lieflands Flora von Fischer, vom Herrn Bueck*. — J. J. Schmidt (Hrsg.). *Botanisches Jahrbuch für Jedermann*. Lüneburg, 1799, S. 214–215).

[88]*Stuckenia pectinata*.

[89]*Baldellia ranunculoides*; eestikeelne nimetus sel taimel puudub.

Meie tee eemaldus nüüd rannikust ja läks sisemaa poole,[90] kus me varsti jõudsime väga ilusatesse ja meeldivatesse paikadesse. Õisus olime sunnitud tervelt kaks päeva peatuma, sest üks ratas oli täiesti purunenud ja teine tublisti kahjustunud. Selle kena maamõisa omanik, härra maakohtunik von Sievers[91] mitte ainult ei võtnud meid ülilahkelt vastu, vaid hoolitses ka selle eest, et meile valmistataks uus ratas. Ilusates ümbruskonna lehtpuusaludes leidsin ma hulgi habrast põisjalga (*Polypodium fragile*[92]), salu-siumarja (*Actaea spicata*), harilikku nõiakolda ja harilikku heinputke (*Angelica sylvestris*). Need olid siin kõige tavalisemad taimed. Õisu järve ääres, mis asub mõisa ligidal, leidsin nüüd veel (12. augustil) üksikuid õitsvaid hariliku varsakabja (*Caltha palustris*) eksemplare.

Õisust Põltsamaale sõitsime ühe päevaga. Väikeses Viljandi linnakeses peatusime vaid mõne tunni. Meie vana ja väärika Liivimaa topograafi härra pastor Hügeli[93] leidsin oma suureks rõõmuks terve ja heatujulisena. Ta töötab praegu oma *Liivimaa topograafia*, välismaalgi väga hästi tuntud teose uue väljaande kallal.[94] Oma ameti pani ta juba mõne aasta eest maha; ta elab nüüd filosoofilises rahus ja õpetlasena tegutsedes Põltsamaal, kus ta ligi 30 aastat pastoriks oli.[95]

Siit edasi sõitsime — sest pidime kojuminekuga ruttama — üsna kiirelt ja jõudsime 15. augustil (või meie vana kalendri järgi 3. augustil) tagasi armsasse Tartusse seitsmekümne versta (kümne ja poole Saksa miili) kaugusel Põltsamaast üheksa tunniga. Olime

---

[90] Tegu oli Uulu teeristiga, kust saab alguse Valga tee. *TR*.

[91] Õisu mõisa omanik oli tollal August Friedrich von Sivers (1766–1823).

[92] *Cystopteris frangilis*.

[93] See oli Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel (1737–1819).

[94] Hupeli plaanitud uus, viies köide teosest *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* jäi ilmumata.

[95] Siin Germann eksib: Hupel oli Põltsamaa pastor aastatel 1764–1804.

ära olnud viis nädalat ja selle ajaga mööda maad ringi rännates läbinud üle saja kahekümne Saksa miili.[96]

Tartu ülikooli esimese taasavamisjärgse loodusloo professori ning loodusmuuseumi ja botaanikaaia asutaja Gottfried Albert Germanni reisikirja tõlkimise eesti keelde algatas ligi kümme aastat tagasi tollane Tartu ülikooli loodusmuuseumi algoloogiliste kogude kuraator emeriitdotsent Erich Kukk (1928–2017), kes leidis reisikirja koopia eesti päritolu Rootsi algoloogi Kuno Thomassoni kogudele annetatud raamatute hulgast. Näib, et Eestis selle reisikirja originaaltrükist ei olegi, kuid Gustav Vilbaste on reisikirjast teinud käsitsi ümberkirjutuse, mida on huvilistel võimalik näha Tallinna ülikooli akadeemilises raamatukogus (Msc K1-863). Seega on reisikiri botaanilist huvi pakkunud ka varasematel aegadel.

Germanni reisikirjas märgitud taimeliikide võimalike eksemplaride säilimine herbaariumis ja määrangute tõepärasus vajab edaspidi veel põhjalikku uurimistööd.

Reisikirja tõlkimist rahastas Tartu ülikooli loodusmuuseum.

Kai Vellak
Tartu ülikooli loodusmuuseumi botaaniliste kogude juhataja

GOTTFRIED ALBRECHT GERMANN JA TEMA REISID

Õpiaastad

Gottfried Albrecht Germann sündis 8. detsembril 1773 Riias toomkooli rektori asetäitja Albrecht Germanni (1744–1818) ja Gertrud Dorothea Germanni (neiuna Erdmann; 1751–1831) lasterikkas perekonnas (18 last) teise lapsena. Aastatel 1782–1792 õppis ta Riia toomkoolis, 1792–1795 Jena ülikooli arsti- ja loodusteaduskonnas meditsiini, 1795–1796 Würzburgi ülikoolis ning 1796 Berliini ja Kieli ülikoolis. Jenas olid tema õppejõududeks ja suunajateks tollased silmapaistvad arsti- ja loodusteadlased Justus Christian Loder (1753–1832), Christoph

[96] Seega kestis reis 35 päeva — 12. juulist (vkj 30. juunist) 15. augustini (3. augustini) —, mille jooksul läbiti üle 890 km, keskmiselt u 25 km päevas.

Wilhelm Hufeland (1762–1836), Johann Christian Stark vanem (1753–1811), Christian Gottfried Gruner (1744–1815) jt, kelle loengutes ta sai laialdase meditsiinilise ja loodusteadusliku hariduse (Recke, Napiersky 1829: 25–26; Sander jt 2009).[97] Neist Loder oli baltisaksa päritolu, Riias sündinud anatoom ja kirurg ning 1778. aastast Jena ülikooli professor (BBLd: 465).

Juba õpingute ajal 1793. aastal sai Germannist August Johann Georg Karl Batschi (1761–1802) eestvõttel rajatud Jena Looduseuurijate Seltsi asutajaliige. Seltsi eesmärk oli uurida taimi, teisi elusolendeid ja keemilisi aineid. Asutajaliikmeid oli 47, neist viis olid baltisakslased. Asutamisel said mõned neist ka teatud ametikoha, näiteks Germannist sai kogude ülevaataja (Tering 2008: 375–378).

1795. aastal läks Germann Würzburgi ülikooli, kus õppis professor Carl Caspar von Sieboldi (1736–1807)[98] juures ja praktiseeris sealses suures haiglas. 1796. aastal töötas ta neli nädalat Berliini ülikoolis arsti ja loodusteadlase, 12-köitelise kalade entsüklopeedilise uurimuse koostaja Marcus Elieser Blochi (1723–1799) loodusloomakabinetis, kus koostas sealsete kollektsioonide täieliku nimestiku. Edasi kuulas ta Kieli ülikoolis Georg Heinrich Weberi (1752–1828) botaanikaloenguid. Seal kaitses Germann 1796. aastal ka meditsiinidoktori väitekirja. Tema huvide mitmekesisust näitab asjaolu, et ta kinkis Jena Looduseuurijate Seltsile putukakollektsiooni ja seltsis tegutsedes valmis tal võrdlev uurimus Tüüringi ja Liivimaa kliimast.[99] Sel teemal pidas ta 1793. aastal ka ettekande, kuid uurimus ise on kadunud (Tering 2008: 375–378). Tegu oli teadaolevalt esimese võrdleva kliimauurimusega Liivimaast.

Tegevus enne Tartu ülikooli tulekut

Pole teada, mis ajast pärines Germanni tutvus Rakveres sündinud kindrali, diplomaadi ja riigitegelase, Liivimaa maanõuniku (1783–1786 ja 1797–1802) krahv Jacob Johann von Sieversiga (1731–1808; BBLd: 732). Igal juhul sai Germann Saksamaalt tagasi pöördudes arsti koha Sieversi Bauenhofi (läti k Bauņi) mõisas, kus ta töötas aastail 1797–1798, ja oli hiljem, 1798–1800 Sieversi majaarst Peterburis (Recke, Na-

[97] Vt ka Baltisches Biographisches Lexikon *digital*: www.bbl-digital.de/seite/238; edaspidi BBLd.

[98] Ühes varasemas töös (Sander jt 2009: 542) on tema nimena ekslikult kirja pandud Philipp Franz von Siebold ja eluaastateks 1796–1866.

[99] "Ueber den Unterschied des Klima's von Livland und Thüringen, mit eingestreuten naturhistorischen Notizen" (Recke, Napiersky 1829: 25).

piersky 1829: 25; Sander jt 2009; BBLd: 238). Venemaal ei andnud aga välismaal omandatud doktorikraad automaatselt praktiseerimisõigust, vaid tuli sooritada lisaeksam Peterburi Meditsiinikolleegiumi ees ja nõuda sellelt luba tegutseda arstina kogu Vene keisririigis (Tering 2008: 370). Töötamine krahv Sieversi arstina sai Germanni elus mitmes mõttes tähenduslikuks. Tuleb arvestada, et Sievers oli olnud tähtis isik Katariina II õukonnas ja suguluses paljude tuntud inimestega ning tema mõis oli üks Liivimaa võimsamaid ja oluline nii kultuuriliselt kui ka aianduslikult (Baltiņš 2009). Pärast Peterburis veedetud aega tuli Germann tagasi Liivimaale ja töötas kaks aastat (1800–1802) arstina Volmaris, kust ta kutsuti Tartu ülikooli loodusloo professoriks (Recke, Napiersky 1829: 25; BBLd: 238; Sander jt 2009: 542–543). Kahtlemata oli ta oma hariduse ja teadushuvide poolest selleks sobiv inimene.

6. oktoobril 1801 abiellus Germann Bauenhofis Juliane von Günzeliga (1777–1839; BBLd: 238), kelle isa Karl Johann von Günzel (1741–1816), aastatel 1785–1793 Viiburi kuberner ja 1787. aastast kindralleitnant, põlvnes ema Maria Elisabethi kaudu Sieversite suguvõsast. Juliane ema oli Karl Johann von Günzeli esimene abikaasa Katharina Sophia Hütterau (1753–1789; BBLd: 276).[100] Pärast abikaasa surma abiellus Günzel 1790. aastal uuesti, sedapuhku Sieversi tütre Katharinaga (1770–1844; BBLd: 276). Sieversite suguvõsa võttis emata jäänud noore Juliane omaks ja Katharinast sai talle teine ema. Juliane oli lähedane ka krahv Sieversiga, keda ta ikka vanaisaks kutsus.

Germann Tartu ülikooli teenistuses

24. veebruaril 1802 asus Germann Tartu ülikooli teenistusse õppejõuna. Loodusteaduste õpetamine määrati ülikoolis filosoofia-loodusteaduskonna ülesandeks ning selleks oli esialgu ainult üks professuur. Seetõttu pidas loodusloo professor Germann ülikoolis loenguid mõnel semestril kuni 18 tundi nädalas. Ta õpetas peamiselt üldkursustena üldist looduslugu, zooloogiat, mineraloogiat (geoloogiat), botaanikat ja aiataimede kasutust, juhatas praktilisi töid, eriti taimede määramisel, ning oli botaanilistel näitustel (väljapanekutel) seletuste andjaks. Peale selle luges ta erikursusi, nagu Venemaa lindude looduslugu, Venemaa loomastik, entomoloogia, ornitoloogia jt. Õppejõuna korraldas Germann 1805. aasta kevadsemestrist botaanikaloengute kõrval üliõpilastele taimetundmisretki Tartu ümbrusse; ilusate ilmade korral jätkusid need neli

[100] Varasemas artiklis (Sander jt 2009: 542) on ekslikult öeldud, nagu oleks Juliane von Günzel olnud Jakob Johann von Sieversi tütre Katharina laps. Sellele juhtis hiljem tähelepanu Mati Laane.

korda nädalas ka sügisel. 1806. aasta kevadsemestril hakkas Germann tegema entomoloogiamatku (Vilberg 1932: 97; Sander jt 2009: 543).

Aastail 1802–1803 rektor Georg Friedrich Parroti ümber koondunud professoritest lõid Germann, Lorenz Ferdinand Ewers, Daniel Georg Balk, Johann Karl Simon Morgenstern, Johann Wilhelm Krause jt seltskondliku ringi Efesose Kirik (*Ephesinische Kirche*). Koos Balki ja Gottlob Benjamin Jäschega valiti Germann 23. veebruaril 1803 ülikooli nõukogu kolmeliikmelisse komisjoni, mis töötas välja üliõpilaste sisekorra eeskirjad. Ta kuulus ka 14. oktoobril 1803 loodud Toome haljastamise komisjoni, mille liikmed olid veel Krause, Morgenstern ja Parrot.

Germann oli eestvedaja looduslookabineti (*Naturalien Cabinet*) ja botaanikaaia rajamisel. Esimese tarbeks kogus Germann ise mineraale (kivimeid), putukaid ja linde. On teada, et 1809. aastal oli seal näidiseid 2000 loomaliigist, neist imetajaid 78, linde 293, roomajaid ja kahepaikseid 44 ning kalu 53 liiki; putukaid oli üle 1000 liigi. Botaanikaaia rajamisel abistasid Germanni praktilistes töödes aednikud Johann Friedrich Kieser, Johann Peter Bueck ja Johann Anton Weinmann. Germann kogus taimi ja rajas herbaariumi ning huvitus süvitsi botaanikast ja ornitoloogiast (Germann 1807; Meyer 1815; Heidemaa 1972: 456; Tammiksaar 2002: 49–50; Sander, Meikar 2009: 72–85; Sander jt 2009: 542–546). Botaaniline teadustöö jagunes tal kaheks: Eesti- ja Liivimaa taimestiku uurimine ning TÜ botaanikaaia taimede kataloogi koostamine. Kokkuvõtvaks suurteoseks jäigi botaanikaaia kataloog (Germann 1807). Taimekataloog on koostatud tähestikulises järjekorras taimeperekondade ladinakeelsete nimetuste järgi. Iga nimetuse taga on autorinimi, eluvorm ja looduslik levila, eraldi on tähistatud Liivi- ja Eestimaa looduslikud ja külmakindlad kultuurtaimed. Kajastades ilmselt 1806. aasta sügise seisu, on kataloogis üles loetud 2367 taimeliiki 669 perekonnast; üksikud taimed on antud perekonnana või jäänud määramata. Kodumaiseid taimi on loendis 357 liiki. Germanni koostatud kataloog on tähtis mitmes mõttes: 1) see oli esimene pädeval taksonoomial põhinev ülevaade TÜ botaanikaaiast; 2) üles on loetud oluline osa meie kodumaiseid taimi ja nende määrangud on asjatundlikumad kui varem antud ülevaadetes; 3) esimest korda eristati külmakindlaid võõrtaimi. Ise on Germann (1807: VIII) kataloogi sisse juhatades kirjutanud: "Usun, et olen selle nimekirjaga mitte päris tähtsusetut lisa toonud Liivimaa floora kirjeldusse. Ka olen sageli koha ära näidanud, kust Liivi- ja Eestimaa haruldased taimed on leitud. Oma iga-aastastel reisidel loodan neid märke ikka veel lisada ja seega koguda materjali tulevaseks täielikuks maa taimestiku ülevaateks."

Ornitoloogias hindas Germanni kõrgelt loodusteadlane Bernhard Meyer (1767–1836), kes kasutas temalt saadud andmeid Baltimaade lindude ülevaate koostamisel. Meyer (1815: VIII) on kirjutanud: "Germann oli väsimatu ornitoloog, kes oleks kahtlemata veel palju ornitoloogia heaks teha suutnud, kui surm poleks teda õitsvas eas maailmast ära rebinud. Ma pidasin temaga üle kümne aasta looduslooteemalist kirjavahetust ja tänu tema sõprusele on mul palju haruldasi linde kabinetis ning tema panus ornitoloogiasse on väärtuslik." Germanni ainus avaldatud ornitoloogiateemaline artikkel oli "Ühest põhjamaisest kajakaliigist" (Germann 1809: 240–248).[101]

Germanni reisid Liivimaal

Väidetavalt tegi Germann loodusloolisi matku Baltimaades tihti ja alates 1805. aastast lausa igal suvel (Levitski 1902: 343–344). Ise on Germann (1807: IX) kirjutanud: "Oma iga-aastasi ekskursioone suvevaheaegadel kavatsen ma tulevikus tunduvalt vähendada või pean nad sootuks lõpetama, sest nende kulude kandmine käib mulle üksinda pisut üle jõu ja mitte alati ei leia ma võimalust, nagu mõnel eelneval aastal, neid kulusid kellegagi jagada."

Tundub, et Liivimaad tundis ta päris hästi. Elades ja töötades Bauenhofis (seal käis ta ka hiljem) ja Volmaris, liikus ta ümbruskonnas palju ringi. Näiteks kirjutab ta hariliku luuderohu (*Hedera helix*) kohta, et Jakob Benjamin Fischeri järgi peaks seda liiki Liivimaal leiduma, kuid "mina pole [seda] veel kordagi näinud, kuigi olen juba mitme aasta eest maa risti ja põiki läbi käinud ning meie pakse metsi külastanud" (Germann 1807: 67). Ja muidugi tundis Germann oma sünnilinna Riia ümbrust.

Tartu ülikooli botaanikaaia taimede kataloogist ilmneb, et Germann oli käinud Koiva ääres ning külastanud Siguldat (saksa k Segewold) ja von Tiesenhausenitele kuulunud Dikļu (saksa k Dickeln) mõisa aeda (Germann 1807: 44, 51, 113–114), kus ta leidis kasvamas soomuraka (*Rubus arcticus*). Samuti oli ta külastanud Aluliinat (läti k Alūksne, saksa k Marienburg), sest kirjutab, et on ise sealt ülikooli akadeemilise botaanikaaia tarvis hankinud ühe partii ilusaid taimi (Germann 1805b: 24). Samas pole alati aru saada, kas taimed on registreeritud Tartu ülikoolis töötamise ajal või enne seda või on Germann kasu-

[101] Uurimisobjektiks oli suure tõenäosusega järve-kalakajakas (*Larus canus heinei* Homeyer, 1853), kes on levinud Peipsi järvest ja Kagu-Eestist Leena jõgikonnani. Germann kirjeldab nende kajakate välimust ja käitumist ning iseloomustab ka elupaiku. *OR*.

tanud mõnd allikat (ta nimetab näiteks Fischerit ja David Hieronymus Grindelit). Taimi saatsid Germannile ka korrespondendid. Veel on teada, et 1805. aastal viibis Germann Setumaal. Pihkva kubermangust on ta nimetanud verevat kontpuud (*Cornus sanguinea*; seda kasvas ka Koiva ääres Siguldas) ja Irboska lossi varemeist harilikku tuhkpuud (*Cotoneaster scandinavicus*, Germannil *Mespilus cotoneaster*; Germann 1807: 44, 88).

1806. aastal tegi ta pikema Liivimaa-reisi praeguse Läti alale, millest on võrdlemisi vähe teada. Ta külastas Riiat, Suur-Kangeri kõrgustikku[102] ja Väinajõe-äärseid alasid; jõeäärsetest kohtadest on nimetatud Kokneset (Kokenhusen), Altenit (Altona), Secet (Setzen, Sezzen; jääb jõest kaugemale) ja Pļaviņast (Stockmannshof). Ilmselt viimased neli kohta olidki need, kus ta rohkem ringi liikus, sest neist paigust on ta üles tähendanud hulga taimi (Germann 1807: 14, 15, 16, 51, 64–65, 76, 82, 109, 124, 133, 136). Riia puhul kirjutab ta palu-põisrohu (*Silene chlorantha*) kohta (Germann 1807: 124): "Selle ilusa taimega rikastasin ma eelmisel suvel oma ekskursioonil Liivimaa floorat ja meie aeda. Leidsin ta Väinajõe-äärsetelt lendliivaküngastelt, keiserliku aia lähistelt. Rohelised lilled sulgevad oma õied vastu ööd ja lõhnavad suurepäraselt. Mind üllatas, et Fischer, kes hulk aastaid Riias elas, seda kahe kuni kolme jala kõrgust *Silene*'t ei leidnud!" Suur-Kangeri ahelik jääb Lätis Ropaži (Rodenpois) ja Suntaži (Sunzel) vahele; sealt on Germann (1807: 54, 61) nimetanud siledat tondipead (*Dracocephalum ruyschiana*) ja kõrget maasikat (*Fragaria moschata*, Germannil *F. elatior*). Germann kirjutab (1807: 61): "Eelmise aasta juulis leidsin ühel reisil olles, et need aiamaasikad on Liivimaa asukad. Siiani ei teatud tema kodumaad ja Willdenow[103] pakkus küsimise peale Ameerikat. Mina leidsin neid hulgi Suur-Kangerilt, ühelt Saksa miili pikkuselt mäeahelikult, kus kasvas ta 10–14 tolli kõrgusena. Aedadest ei saa nad olla tulnud siia jõledasse metsikusse loodusesse, kus miilide ulatuses pole näha ühtki maja, rääkimata aiast. Mina leidsin neid kõige suuremate ja ilusamatena kõrge põõsastiku varjust. Samuti sain hiljem teada, et Liivi- ja Eestimaal võib neid suurtest metsadest mitmel pool leida. Nende niinimetatud viljad küpsevad palju hiljem kui tavalistel maasikataimedel. Need on märksa suuremad, pikergused ja teravatipulised. Mina sõin veel esimestel

[102]Tegemist on Lielkangari (saksa k Grosse Kanger) oosideväljaga Riia-Ērgļi mantee ja Mazā Jugla jõe ääres. Kõrgem osa on kuni 7 km pikk, suhteline kõrgus 10–27 m. Praegu on seal Natura 2000 looduskaitseala, kokku 1972 ha, looduskaitse all 1957. aastast.

[103]Carl Ludwig Willdenow (1765–1812) oli Saksa botaanik.

septembripäevadel neid maasikaid, samal ajal kui tavalisi enam ammu polnud."

1803. aastal sooritas Germann reisi Eesti- ja Liivimaa aladele koos kahe üliõpilasega, kelle nimed on jäänud tundmatuks (Germann 1805a; Vilbaste, 1939: 6). Pole ka teada, kas ta enne Tartu ülikooli tööle asumist oli üldse Eestis käinud. Võimalik, et mitte ja et tegemist oligi tutvumisreisiga, mille käigus ta ühtlasi kogus taimi herbaariumi koostamiseks ja laskis linde topiste valmistamiseks looduslookabinetile. See oli esimene ja läbi aegade üks pikimaid loodusteadlase juhitud reise Eestis, samuti esimene nii ulatuslik taimetutvustuslik ülevaade Eestist välismaale. Millist kaarti Germann kasutas, pole kindlalt teada, kuid erilisi valikuvõimalusi siin polnudki, sest 1783. aastal ilmunud Otto Friedrich von Pistohlkorsi kaart oli liiga üldine ja ilma teedeta.[104] Seepärast võib arvata, et teejuhiks oli tal Ludwig August Mellini kaardiatlas. Millist sõiduvahendit kasutati, on raske otsustada, sest võimalusi oli üsna rohkesti (Viires 1980: 151–210; Pullat 2016: 288–300); pole ka teada, kas see üüriti mõnest mõisast või palgati mõni Tartu voorimees. Reisil oli Germannil kaasas jahipüss ja linnukoer, peatuti mõisates, pastoraatides ja kõrtsides, linnades ilmselt mitmel pool. Germann registreeris reisil 100 liiki taimi ja kogus need herbaariumi. Oma reisikirjas tutvustab ta kohatud botaanikahuvilisi kirikuõpetajaid ja nende saavutusi, vähesel määral ka meie loodust ja kohalikke olusid.

Germanni reis Soome

1804. aasta suvel tegi Germann koos kuue üliõpilasega oma teise, kõige pikema reisi, mis viis Soome. Ekspeditsioonist osavõtjad selguvad üliõpilase Jochmanni päevikust (Jochmann 1804). Need olid meditsiini ja teoloogiat õppivad üliõpilased Grube, Klappmeyer, Rinne, Schulz ja Wilpert. Johann Ludwig Jochmann (1785 või 1787–1814) õppis TÜs 1803–1805 või 1806 arstiteadust, sai 1811 Würzburgis doktorikraadi meditsiini ja kirurgia alal ning töötas 1811. aastast Tartu ülikoolis, olles 1813–1814 korraline kirurgia professor (BBLd: 357; Hasselblatt, Otto 1886: 6). Ta koostas Tartust leitud taimedest herbaariumi, mis on talletatud Eduard Lindemanni kogus (Lindemann 1884: 307). Johann Georg Grube (1785–1854) õppis 1804–1806 teoloogiat, jätkas õpinguid Göttingenis ja töötas 1814–1851 kirikuõpetajana Kuramaal (Hasselblatt, Otto 1886: 10). Heinrich Klappmayer (1781–1851) õppis 1803–1806 teoloogiat, jätkas õppinguid Königsbergis ja Göttingenis ning elas hiljem Kuramaal (Hasselblatt, Otto 1886: 7). Rinnedest võis tegu olla kas

[104] Vt www.nlib.ee/html/digi/maps/kaart9s.jpg.

Heinrich Christoph Rinnega (1781–1864), kes õppis 1803–1807 arstiteadust, töötas hiljem arstina Paides ja ostis 1828. aastal Järvamaal Põhjaka mõisa, või Friedrich Wilhelm Rinnega (1783–1863), kes õppis 1803–1806 usuteadust, oli 1813–1863 Reigi Jeesuse koguduse õpetaja ja 1830–1859 Saare-Lääne praostkonna praost (Hasselblatt, Otto 1886: 5, 8). Võib arvata, et reisi tegi kaasa siiski esimesena mainitu. Schulzi puhul on segadus kõige suurem. See võis olla Carl Wilhelm Woldemar Schulz (?–1806), kes õppis aastail 1802–1806 ülikoolis arstiteadust (Hasselblatt, Otto 1886: 1); Carl Schulz (1778–1865), kes õppis 1804–1811 filosoofiat, omandas meditsiinidoktori kraadi, oli sõjaväe ja kihelkonnaarst, 1846. aastast Kokora jt mõisate omanik, elas enamasti Dresdenis ja suri Riias; või Anton Schultz (1790–1841), kes õppis 1804–1809 õigusteadust, töötas advokaadina ja elas Tartus (Hasselblatt, Otto 1886: 12). Kuues rändur oli Carl Wilpert (1785–1861), kes õppis 1803–1806 meditsiini ja teoloogiat, jätkas 1806–1807 õpinguid Göttingenis, töötas hiljem kirikuõpetajana Kuramaal, oli 1841–1861 Kuramaa superintendent ja Kuramaa konsistooriumi asepresident ning võttis osa Läti Kirjanduse Seltsi asutamisest (Hasselblatt, Otto 1886: 6).

Reisil viibiti kaheksa nädalat, mille jooksul läbiti umbes 2050 km. Ekspeditsioonist saame väga põgusa ülevaate Germanni kirjutisest (1804) ja Jochmanni päevikust. Päevik algab 10. juuniga 1804 ja selle järgi asuti kahe vankriga teele 11. juunil, et sõita Torma kaudu Peterburi. Seal tutvuti veidi aega ümbruskonnaga ja sõideti siis edasi Laadoga äärde. Päevik annab ülevaate järvest, saartest ja ümbruskonnast ning lõpeb 18. juuliga. Germann ise on sellest reisist kirjutanud väga lühidalt. Ta toob esile üksikuid taimi, ütleb Hoppele, et on nõus meelsasti seemneid vahetama, ja lisab, et seemneid on üsna palju ning rohkesti on ka haruldasi taimi. Seega pani ta just tol korral kaudselt aluse *Index Seminum*'ile, millest hiljem kujunes TÜ botaanikaaia teaduslik seemnete vahetuse väljaanne.

Eraldi mainib Germann kõrge-käokinga (*Aconitum septentrionale*), mille ta leidis Rootsi piiri lähedalt Ruskeala marmorikaevanduse piirkonnast. Ta kirjutab (Germann 1804: 329–330): "Kahjuks õitses ta veel vähe ja ma sain ainult üksikuid eksemplare koguda, võtsin aga kaasa õige palju seemneid meie botaanikaaia ja oma Saksa sõprade jaoks. [---] Seda kasvas tohutul hulgal maantee ääres lubjarikkas pinnases, õied olid alati kahvatud lillakad-sinakad ning alumised lehed suured ja võimsad, taldrikusuurused. Kuidas Linné võis seda taime pidada var. *lycoctonum*'iks, paneb mind imestama: ka kroonleht (*galea*) oli suurem."[105]

[105]Linnél on see *Aconitum lycoctonum*. Tänapäeval peetakse *Aconitum septentrionale*'t ja *A. lycoctonum*'it kord eri lii-

Suurelt soostunud alalt leiti Soomes hanevitsa (*Chamaedaphne calyclata*, Germannil *Andromeda calyclata*). Germann mainib, et Tartu lähedal, kahe miili kaugusel linnast kasvab hanevitsa tohutul hulgal. Soome puhul märgib ta imestusega, et see hakkas juulis teist korda õitsema, ning avaldab arvamust, et see oli seotud suure kuumusega, mis seal valitses: Soomes oli temperatuur olnud päikese käes 40 °C ja vahel isegi 42,5 °C.

Kirjatüki lõpus ütleb Germann (1804: 333): "Soome on väga rikas sammalde ja samblike poolest. Kahtlemata oleksin madalatelt kaljudelt nii mõndagi korjanud, kuid ma ei olnud end küllaldaselt karbikeste ja teiste säilitusvahenditega varustanud. Aga kindlasti sõidan ma veel kord sellele romantilisele maale ja siis kogun õige palju." Germann kavatses uuesti Soome sõita 1805. aastal, kuid botaanikaaia peaaedniku Johann Peter Buecki lahkumine 1804. aasta lõpul või 1805. aasta algul jättis aia praktiliste tööde juhita ning kogu aia arendamise ettevõtmine jäi Germanni õlule, kuni 1805. aastal saabus ametisse Weinmann (Levitski 1902: 343–344; Sander jt 2014: 63–66). Reisisoove oli Germannil teisigi: "Järgmisel aastal plaanib ta, *si Diis placet*, Krimmi külastada" (Botanische... 1804: 367). Botaaniliselt oleks see kahtlemata märksa rohkem huvi pakkunud kui põhjamaad ja eks olnudki ju Germanni salasoov just mäestikutaimedega tutvuda.

Reis Peterburi

Soomest tagasi jõudnud, külastas Germann augustis 1804 uuesti Peterburi, et tuua TÜ botaanikaaia tarbeks seemneid ja elustaimi. Selle külastuse tulemusena ilmus talt Saksamaal artikkel, milles ta kasutab võimalust kirjeldada võõramaiste ilutaimede lembust Eestimaal, Liivimaal, Venemaal ja Peterburis (Germann 1805b). Alustuseks mainib ta, et botaanika on Tartu ülikoolis palju tähelepanu pälvinud ning sellest huvitunud ja loengutel käivaid üliõpilasi on rohkem kui zooloogia- ja mineraloogiahuvilisi. Edasi märgib ta, et Venemaa rikaste mõisnike hulgas on heaks tooniks pidada kasvuhooneid ja talveaedu, mis on täidetud kõige kallimate ja haruldasemate taimedega kaugeimatest piirkondadest. Enim leiab selliseid elavate taimede kogusid Peterburist, Moskvast ja nende ümbrusest, kuid ka kaugemates provintsides pole suured taimeistandused enam sugugi haruldased. Meie sadamatesse saabub vä-

---

kideks (www.theplantlist.org/tpl1.1/search?q=Aconitum), kord sünonüümideks (www.flowersinsweden.com/Aconitumlycoctonum_page.htm). Eestis kasvab ainult kollane käoking (*Aconitum lasiostomum*).

lismaalt taimi lausa laevatäite kaupa. Liivimaa suurematest taimehuvilistest nimetab Germann kolme mõisnikku, kelle taimekogud olid silmapaistvad. Need olid Christoph Burchard von Vietinghof-Scheel Aluliinast, krahv Johann Gottlieb Münnich Luunjast ja Reinold Wilhelm von Liphart Raadilt. Germann toob näite jaapani kameeliast (*Camellia japonica*), kirjutades (Germann 1805b: 22–23): "Siin äratab tihti imestust, kui Saksa lehed nimetavad haruldaseks ja kalliks mõnd taime, mis meil pole juba ammu enam mingi haruldus. Nii naerame — ainult ühte näidet tuues —, kui loeme uudist, kuidas keegi kusagil väga haruldast *Camellia japonica*'t on näinud. Meil pole see kaunis taim kaugeltki mingi haruldus, seda leidub kõigis vähegi tähtsamates kasvuhoonetes ja kõik aianduspoodnikud pakuvad seda müügiks. Ainuüksi meil Liivimaal tean ma viit kohta, kus seda *Camellia*'t näha saab."[106]

Peterburis köitis Germanni tähelepanu aednik Ludwig Marseille, kelle kohta ta ütleb, et talle teadaolevad taimekaupmehed jäävad usaldusväärsuselt ja kaubavaliku rikkuselt alla härra Marseille'le. Tema 1804. aasta nimestik müüa olevatest taimedest sisaldas ligi 1625 liiki, millest vaid vähesed olid pärit Euroopast. Seetõttu pöördus ta ka Tartu botaanikaaiale eksootiliste taimede hankimiseks just tema poole. Samas avaldab Germann imestust, et haisev hanemalts (*Chenopodium vulvaria*) on liigitatud kasvuhoonetaimede hulka koos kaktuste (*Cactus*), bromeeliate (*Bromelia*), banaanide (*Musa*) ja kohvipuuga (*Coffea*). Ta ütleb, et Liivimaal kasvab see hanemalts metsikult ning ta on leidnud seda kirikumüüridelt ja vanadelt lagunenud hoonetelt.[107]

Peterburi-reisi lõpetuseks jutustab Germann ühe ilutaimedega seotud anekdoodi: "Lõpuks lubage mul jutustada Teile veel üks botaaniline anekdoot sellest, kuidas mõned Vene krahvid oma raha kulutavad ja mida nad kõige suuremate summade eest lõpuks saavad. Moskvas, kus soov selliseid taimekasvandusi pidada on suurim, viis üks säärane rikas mees ühel päeval mõned sõbrad oma kasvumajadesse. Siin seisavad riiulitel kõige taevalikumad ja paremini lõhnavad taimed. Mõisnik tundis ennast lõpmata meelitatult, kuuldes oma üllatunud kaaskonna huulilt ikka ja jälle: "Seda mul pole, see on mulle võõras!" Ja tõesti seisid kõige kõrgematel riiulitel ainult võõrad, Moskvas varem nägemata taimed, mis taevalikult õitsesid. Kaaskonna hulgas oli ka üks tõeline botaanik.

[106] Jaapani kameelia kasvas 1807. aastal ka TÜ botaanikaaias.

[107] Praegu peetakse seda liiki Eestis väga haruldaseks tulnukaks (Kukk 1999: 159). Tal on huvitav biogeograafiline ajalugu ja levik, mis ulatub Põhja-Aafrikast, Ees-Aasiast ja Kaukasusest Lõuna-Skandinaaviasse, ning ta võiks looduslikult isegi meil kasvada (Groom 2015).

Temale olid mõned asjad nii erilised, et ta otsustas neid lähemalt uurida. Ta tegigi seda ja avastas, et need kõige kõrgemal olevad, kasvuhoone katusele kõige lähemad taimed on kunstlikult valmistatud! Aednik oli need Moskva kübarseppadel teha lasknud ja seeläbi oma elu kergendanud. Lugu võib vabalt ka tõsi olla, oli ju aastate eest ühel silmapaistval venelasel suur raamatukogu, mis tegelikult koosnes makulatuurist, kuid toretses ilusasti kõige eksklusiivsemate pealkirjadega suletud klaaskappides."

Gottfried Albrecht Germann suri 16. novembril 1809 Tartus tuberkuloosi ja on maetud Raadi kalmistule (BBLd: 238; Recke, Napiersky 1829: 26; Sander jt 2009: 545).

Kirjandus

B a l t i ņ š, J. 1997. Gutshöfe der Grafen Sievers: Kultureller und wissenschaftlicher Mittelpunkt in Livland. — H. Wittram (Hrsg.). *Baltische Gutshofe Leben-Kultur-Wirtschaft*. Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 107–136

B o t a n i s c h e N o t i z e n 1804. *Botanische Zeitung*, Regensburg, Nro. 23, S. 367–368

G e r m a n n, G. A. 1804. Schreiben des Hrn. Prof. Germann an Hrn. Dr. Hoppe, d. d. Dorpat den 1sten Sept. 1804. — *Botanische Zeitung*, Regensburg, Nro. 21, S. 328–336; Nro. 22, S. 344–348

G e r m a n n, G. A. 1805a. Reise durch Estland, vorzüglich botanischen Inhalts, im Sommer 1803 unternommen von dem Herrn Professor Germann in Dorpat. — Hoppe, D. H. (Hrsg.). *Neues botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst auf das Jahr 1805*. Nürnberg—Altdorf: J. E. Monath und J. F. Rußler, S. 57–104

G e r m a n n, G. A. 1805b. Ueber Pflanzenliebhaberey in Russland. — *Botanische Zeitung*, Regensburg, Nro. 2, S. 17–32

G e r m a n n, G. A. 1807. *Verzeichniss der Pflanzen des botanischen Gartens der kaiserlichen Universität zu Dorpat, im Jahr 1807*. Dorpat: M. Grenzius

G e r m a n n, G. A. 1809. Ueber eine nordische Mevenart. — *Annalen der Wetterauischen Gesellschaft für die gesammte Naturkunde*, I Band, 2 Heft, No. XXII, S. 240–248

G r o o m, Q. J. 2015. Piecing together the biogeographic history of Chenopodium vulvaria L. using botanical literature and collections. Https://doi.org/10.7717/peerj.723

H a s s e l b l a t t, A., G. O t t o 1886. *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Dorpat: Verlag von C. Mattiesen

H e i d e m a a, I. 1972. Zooloogiamuuseum 150-aastane. — *Eesti Loodus*, nr 8, lk 456–462

H e i d e m a a, I. 1981. Zooloogiamuuseumi fondidest. — *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, nr 11, lk 87–92

J o c h m a n n, [J. L.] 1804. Tagebuch der Lappländischen Reise 1804. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus

K u u s k, Vilma, Laima T a b a k a, Ramunė J a n k e v i č i e n ė (eds.) 2003. *Flora of the Baltic Countries*. Vol. 3. Tartu: ZBI

L e v i t s k i 1902 = Левицкий, Г. В. (ред.). *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорскаго Юрьевскаго, бывшаго Дерптскаго, Университета за сто лет существования (1802–1902)*. Томъ I. Юрьев: Типография К. Маттисена

L i n d e m a n, E. von 1884. Dritter bericht über den Bestand meines Herbariums. Verzeichniss derjeniger Botaniker, welche zu meinem Herbarium beigetragen haben. — *Bulletin de la Société des naturalistes de Moscou*, t. LX, no. 4, p. 265–312

M e y e r, Bernhard Dr. 1815. *Kurze Beschreibung der Vögel Liv- und Esthlands*. Nürnberg: Johann Leonhard Schrag, S. 103–104

P u l l a t, R. 2016. *Tallinlase asjademaailm valgustussajandil*. Tallinn: Estopol

R e c k e, J. Fr., K. E. N a p i e r s k y 1829. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Zweyter Band, G–K. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, S. 25–26

S a n d e r, H., T. M e i k a r 2009. Tartu ülikooli botaanikaaia algaastad ja esimesed taimekogud. — T. Tammet (toim.). *Eesti parkide almanahh*, 2. Tallinn: Keskkonnaministeerium—Muinsuskaitseamet, lk 72–85

S a n d e r, H., T. M e i k a r, M. L a a n e 2009. Tartu Ülikooli esimene loodusloo professor Gottfried Albrecht Germann (1773–1809). — *Eesti Loodus*, nr 10, lk 46–50

S a n d e r, H. T. M e i k a r, A. M a g o w s k a 2014. The learned Gardeners of the Botanical Gardens of the University of Tartu and Their

Activities (1803–1918). — *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*, Vol. 2, no. 1, pp. 53–110

T a m m i k s a a r, E. 2002. Tartu ülikooli zooloogiakateedri eellugu ja rajamine. — *Ajalooline ajakiri*, nr 1/2, lk 49–58

T e r i n g, A. 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiivi Kirjastus

V i i r e s, A. 1980. *Talurahva veovahendid: Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia ajaloo instituut — Valgus

V i l b a s t e, G. 1939. *Põhijooni Eesti floristilisest uurimisest: Ülevaade Vene valitsuse lõpuni*. Tallinn: R. Tohver

V i l b e r g, G. 1932. Botaanika õppeainena Tartu veneaegses ülikoolis. — *Loodusvaatleja*, nr 4, lk 97–102

Heldur Sander

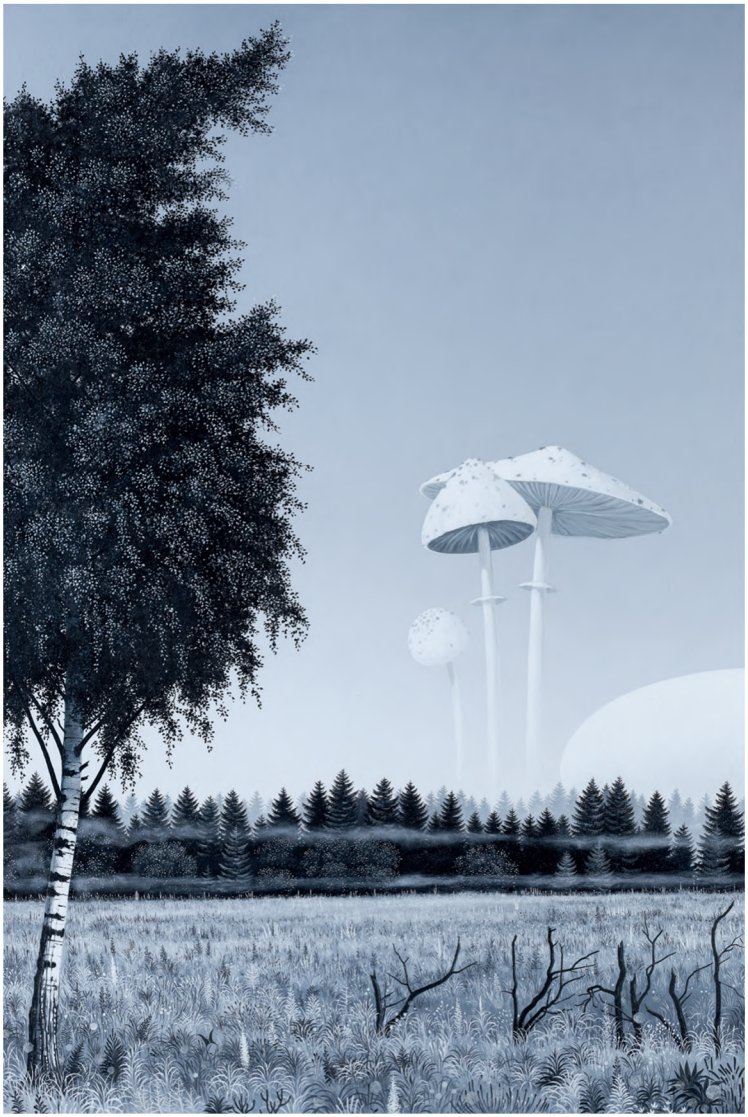

NAVITROLLA. Kummardus praetud sirmikule (2012)

“MEIE EI TOHI KUNAGI UNUSTADA, ET MEIE VABADUST SAJAD HÄDAOHUD JA MITMED VAENLASED VEEL IKKA VARITSEVAD. . . ”

Eesti Vabariigi 6. aastapäevaks 1924

Lg.[1]

VABARIIGI KUUENDAL AASTAPÄEVAL

Kas tohime oma riigi iseseisvuse aastapäeva pühitseda, kas tohime rõõmsad olla? Mõnigi ütleb, et ei tohi, et meil rõõmustamiseks mingit põhjust ei ole. Kuid nõnda räägib ainult arusaamatus või pahatahtlus. Ja kahjuks leidub meie riigis mõlemaid rohkesti. Ei tea, kas on ühtki muud riiki ilmas, kus aastate kaupa nii ülbelt ja avalikult on riigivaenulist kihutustööd tehtud kindlakavaliselt, hästi korraldatud ja suurte kuludega nagu meil Eestis. Ükski teine riik ei oleks seda sallinud. Aga kus on meil riiklist kihutustööd tehtud, kus on selgitatud meie iseseisvuse aadet, kus on tutvustatud rahvast selle suure väärtusega, mis ta iseseisvuse näol omab? Kus on koosolekud ja kursused, mis sel sihil on toime pandud? Neid ei ole ühtegi olnud, neid ära pidada ei ole kellegil mee-

---

Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed trükivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt aastapäevade 1919–1923 kohta: *Akadeemia* 2018, nr 1, lk 3–34; nr 2, lk 261–284; nr 3, lk 431–463; nr 4, lk 623–646; nr 5, lk 896–1927.

[1]Georg Eduard Luiga (1866–1936), *Päevalehe* vastutav ja peatoimetaja 1908–1934. *Siin ja edaspidi koostaja kommentaarid.*

le tulnud! Kõik teised riigid peavad riiklist propaganda tööd nii tähtsaks ja tarvilikuks, et kõige tähtsamad riigimehed ennast sellesse töösse rakendavad. Kui palju võiksime õppida selle poolest oma idapoolselt naabrilt, kus valitsuse eesotsas olejad turgudel ja laatadel, vabrikutes ja kasarmutes ringi rändavad enestele uusi jüngrid võitma ja vanade usku kinnitama; kus nõukogude riigi mõte tähtsamaks õpeaineks on koolides, kus erikursused ja õpeasutused luuakse agitaatorite ettevalmistamiseks, keda saadetakse siis kõigile poole välja rahvale seletama, kui suurt õnnistust on toonud nõukogude võim ja kuidas kõik puudused ja raskused on ainult selle võimu vastaste süü. — Kuid mitte ainult noor nõukogude valitsus, ka vanad, suured ilmariigid peavad seda teed tähtsaks. Taft, Roosevelt, Wilson, Poincaré, Clemenceau, Lloyd George, Macdonald j.t.[2] on oma kõnedega tihti kogu ilma ajakirjanduse tähelpanu eneste peale tõmmanud.

Meil käiakse otse vastupidist teed: riigivastast kihutustööd ei tee mitte üksinda need isikud ja rühmad, kes teadlikult oma poliitilise usutunnistuse ehk isikliku kasu pärast Eestit tahavad jälle võõra ikke alla saata, vaid neile aitavad suurel viisil kaasa ka need isikud ja erakonnad, kes kinnitavad Eesti iseseisvuse aadet kõrgeks pidavat.

Möödunud valimistel võitlesid Inglismaal kolm erakonda, "kas olla või mitte olla", ja kihutuskõnesid peeti iga erakonna poolt ja vastu kõige ägedusega. Aga vaidlus keerles poliitiliste ja sotsiaalsete küsimuste ümber, mille peale nii ehk teisiti võib vaadata igaühe ilmavaate kohaselt, mis aga ei ole seotud isikliku aususe ja kõlblusega. Missugune erakond seal ka valitsuses on, vastasrind ei süüdista teda mitte autuses ega pahas tahtmises, vaid ainult selles, et tema riigi-kasudest võõriti aru saab. Ja iga Inglise kodanik on kindel selle peale, et riigivalitsemine on a u s a t e s k ä t e s. Kui aga meil nendesamade küsimiste üle vaieldakse, siis kistakse nad isikulisele pinnale, tehakse isiku aususe ja autuse küsimuseks. Inglismaal vaieldi kaitsetolli ja vabakaubanduse üle põhimõtteliselt, riigi seisukohast, meie juures tolmutati läinud aas-

[2]Vastavalt: William Howard Taft (1857–1930), Ameerika Ühendriikide 27. president 1909–1913; Theodore Roosevelt (1858–1919), Ameerika Ühendriikide 26. president 1901–1909; Thomas Woodrow Wilson (1856–1924), Ameerika Ühendriikide 28. president 1913–1921; Raymond Nicolas Landry Poincaré (1860–1934), Prantsusmaa president 1913–1920 ja peaminister 1912–1913, 1922–1924 ja 1926–1929; Georges Benjamin Clemenceau (1841–1929), Prantsusmaa peaminister 1906–1909 ja 1917–1920; David Lloyd George (1863–1945), Suurbritannia peaminister 1916–1922; James Ramsay MacDonald (1866–1937), Suurbritannia peaminister 1924 ja 1929–1931.

tal mõnelt poolt vahetpidamata nisujahude ja terade tolli, aga siin leiti asjal ainult isiklikud põhjused olevat: ühe ministri sugulase äri ja üks jahuveski seista kõrvuti! Riigi rahanduse poliitika üle vaieldakse kõigis riikides, sest keegi ei tea niisugust teed näidata, mis silmanähtavalt välja viiks raskustest, kuhu sõja tagajärjel peaaegu kõik riigid on sattunud, üks soovitab üht, teine teist katset, ja iga katse leiab vastaste poolt enam ehk vähem käredat arvustust, aga meil antakse sellele majanduspoliitilisele küsimusele kriminaalne tagasein. Sest veel eila, iseseisvuse püha eelpäeval kirjutab üks endine minister ühes Tallinna lehes riigi rahatagavara "äraraiskamisest",[3] mida teised ministrid toime pannud!

Ameti poolt kellegi kätte antud raha "äraraiskamine" ei käi enam poliitika, vaid käib nuhtluse seaduse alla ja mainitud kirja autori kohus oleks olnud selles asjas prokuröri poole pöörata. Mispärast ta seda ei teinud? Kas ta ei tea, et kuriteo varjamine ka nuhtluse vääriline on? Ei teinud sellepärast, et ta väga hästi teadis, et siin mingisugust kuritegu, mingisugust "raiskamist" ei ole olnud, vaid oli mingi majanduspoliitiline toiming, mille soovitavuse ja otstarbekohasuse juures võivad vaated lahku minna, kuid mis milgi tingimisel ei käi "raiskamise" paragrahvi alla. Aga kui erakonna huvides arvatakse kasulik olevat asjale kuritegevuse pitsat peale vajutada, siis tehakse seda, et vastaserakonda võimalikult rohkem mustata, ilma et järele mõeldaks, kuidas see rahva peale peab mõjuma. Sest mis ettekujutuse peab rahvas saama oma riigi valitsusest meie erakonnalehtede järele? Et meie valitsuses istuvad kriminaalkurjategijad, keda mujal riikides vangikodades peetakse, kõige suuremad kelmid, varganäod ja riigi raha raiskajad. — Kui seda ütleks ainult kommunistid, siis oleks sellel vähe mõju, sest igaüks teab, mis neid kõnelema ajab ja mis nende jutt maksab. Aga nüüd tuuakse valitsevate erakondade häälekandjad tunnistajaks. Ja mis teie veel tahate, kui endised ministrid ise seletavad, et tema ametivennad ministritoolil riigi raha on ära raisanud! Et rääkija ise valge tuikene oleks olnud mustade ronkade hulgas — no seda ei usu ometi keegi. Üteldakse, ja põhjendatult: miks ta siis kohe ära ei astunud, kui ta kuriteost teada sai, nagu kohtuminister Reichman Kieseli armuandmise puhul[4]? Miks ta asja kohe prokuröörile ja riigikontrollile ei teatanud?

---

[3] Vt Ado Anderkopp, "Kuidas tööerakondlased valitsusest lahkusid". — *Vaba Maa*, nr 45, 23. II 1924, lk 3.

[4] Vt *Akadeemia* 2018, nr 5, lk 922, märkus 26.

Nõnda mürgitatakse meeleolu, nõnda hõõrutakse inimestele sisse usku, et iseseisvus neile muud ei ole toonud, kui valitsuse kuritegelistesse kätesse annud, millega võrreldes endine kord paleuslik oli.

Niisuguse riikliku eneselaimamise, enesemustamise vastu tuleb kõigest jõust protesteerida, tuleb hüüda üle maa, et see pole tõsi, see on vale! Meil on riigivalitsemises kahtlemata mõndagi viga tehtud ja eksimisi ette tulnud, aga toodagu need mehed, kes ei ole elus ühtki rumalust teinud, siis paneme nad ministriks. Kuid neid ei ole, ei ole meil, ei ole muil mail. Meie valitsus on ainult niisugune, nagu meie ise oleme, nagu meie erakonnad on. Sest nemad määravad valitsuse. Meie oleme ise poliitikas noored, nõrgad, vilumatud ja astume eksisamme, aga iseseisvuse suur paremus on see, et võime oma vigu ise parandada. Inimese elus on ilus ja õnnelik silmapilk, kui ta lapsepõlves enese püsti ajab ja esimese sammu astub. Esimesed sammud on veel väetid ja nõrgad, ta komistab ja kukub mõnigi kord, aga see on siiski rajamärk tema elus, ainult niiviisi õpib ta käima ja jooksma.

Meil ei ole suuremat, tähtsamat tähtpäeva kui iseseisvuse päev, mis meie iseolemisele aluse pani. Kõik mis meie tulevikus veel võime loota, mis meil ülepea on saavutatav, on rajatud sellele alusele. Sellepärast on meil põhjust küll seda pühitseda. Väärtus, mis see päev meile on kätte annud, on nii suur, et meie seda veel palju intensiivsemalt peaksime pühitsema, kui meie teeme. Meile võib selles suhtes õpetuseks ja eeskujuks olla üks väga vana kultuurrahvas, kes oma iseolemise algul sarnase päeva kohta kõigile rahva liigetele ülema rahvuslise käsu maksma pani: "Teie peate seda pidama enestele ja tuleva põlve rahvale i g a v e s t i s e a t u d v i i s i k s ja kui teie lapsed teie käest küsivad: mis teenistus see on teil? Siis peate vastama: see on see päev!"

"See on see päev, meie rahva suurim püha!" nõnda üteldagu täna meie koolides meie lastele. See riigi iseseisvuse päeva pühitsemine koolides on kõige ilusam, kõige mõistlikum korraldus, mis selle päeva puhul ülepea on tehtud, ja soovida on ainult, et igas koolis leiduks õigeid kõnelejaid, kelle sõnad tulevad tulisest, isamaa-armastusest põlevast südamest, nii et nad võiksid sütitada püha tuld oma kuulajate südames. Sest nende kuulajate peal on meie riigi tuleviku lootus. Need, kes täna alles koolis viibivad, saavad kord paremini ja mõistlikumalt riiki valitsema kui meie kaasaegsed. Ja juba see mõte üksinda näitab iseseisvuse ääretu suurt väärtust, nii et meil põhjust küll on seda pühitseda. Eesti ei pea olema mitte üksi meie isamaa, ta peab olema ka meie l a s t e m a a, ja see on palju enam väärt.

Nii on meil r õ õ m u s t a m i s e k s tänasel päeval rohkesti põhjust, aga mitte s u u r u s t a m i s e k s, hooplemises, kergemeelseks pi-

dutsemiseks. Meie oleme tänulikud nende vendade vastu, kes tuleliinil vaenlase vastu võideldes oma elu on pandiks pannud, meie ehime tänu- ja aupärjal nende haudu, kes meie vabaduse ja iseseisvuse eest oma vere on lunastuse hinnaks annud, aga meie ei tohi mitte kelkida: "vaat', mis meie kõik oleme ära teinud!" Sest seda, mis meie teinud, on väga pisut selle kõrval, mis veel teha. Meie ei tohi loorberitele puhkama heita, üteldes: "Nüüd on iseseisvus käes, nüüd võime lihaksed lõdvaks lasta." Tallinna linn ei või ilmaski valmis saada. Sest niipea, kui ta üteldakse valmis olevat, tuleb linnale lõpp. Ta kestab ainult nii kaua, kui teda edasi ehitatakse.

Sellega on meie esivanemad meile sügavat tõtt sisaldava tähendamissõna loonud Eesti Vabariigi iseseisvusest: see kestab ainult nii kaua, kui tema kallal ehitatakse.

Praegu meie kahjuks riidleme rohkem selle kallal, kui ehitame. Meie oleme riidlejad vennad maja ehitamise juures: meie vaidleme plaani pärast, vaidleme, missugust palki enne, missugust pärast seina panna, vaidleme, missuguseks seinad värvida, ja sada teist üksikasja tõmbavad meie tähelpanu, meie vaidleme ja riidleme ja sõimame teisi, kes meiega igas asjas ühes mõttes ei ole, ainult ühe asja oleme unustanud: sügis oma sadude, külmade ja tormidega tuleb ning meil oleks kõigepealt peavarju vaja.

Nii ka riigi asjus. Suurte küsimuste lahendamisele minnakse vahest õige väiklaste tagamõtetega ja ohverdatakse üldised huvid tihti isiklistele ehk erakondlistele.

Tänane tähtpäev tuletab minevikku meele ja paneb tuleviku peale mõtlema. Lasku ta iga Eesti vabariigi kodaniku südames kuuldavaks saada hüüdu: on midagi ülemat, midagi kõrgemat kui kõik isiklikud ja erakondlised nägelemised ja maajagamised, see on meie ühine, kallis kodumaa. Ja üle kõigi väiklaste lahkuminekute on meil üks suur ühine eesmärk: meie esivanemate verel lunastatud maa peab jääma meie lastele ja lastelastele kodumaaks igavesti, kus nad elavad vabaduses, oma peremeestena, paremini ja õnnelikumalt, kui meie seda oskame.

Päevaleht, nr 53, 24. II 1924, lk 2.

r.[5]

MEIE ISESEISVUSE 6-DAL SÜNNIPÄEVAL

Homme võib Eesti riik 6-aastase iseseisvuse peale tagasi vaadata.

Aastapäeva puhul oleme harjunud kuulma sõnu ja jälle sõnu, mis ühte ja sedasama asja korrutavad, millede sisu ühetooniline, missuguseid ette kantakse harjunud kombe, traditsiooni pärast. Öeldakse sageli, et see on liig igapäevane. Loodetakse midagi uut kuulda saada, midagi värsket, mis ergutaks ja rinnus pakitseva isamaalsuse vallali päästaks.

Võib olla tehakse sel puhul tõesti palju ülespuhutud lauseid, mille taga tõsine tundmus ei seisa, siiski peab sarnast juhtumist erakorraliseks pidama, sest missugune eestlane ei peaks nüüd uhkusega iseseisvuse tekkimist meele tuletama ja riigi 6-aastast sünnipäeva rõõmuga tervitama. Tagasi vaadates tuleb tahtmatalt meele esimene iseseisvuse aasta, millal rohkesti eestlasi leidus, kes iseseisvuse püsimajäämise juures kahtlesid või jälle temaga kui ajutise nähtusega leppisid, millel paraku see hea külg oli, et ta meid nälja käes vaevleva Venemaa käest päästis. Mitmesugused rasked üleelamised ja mitmekesiste valitsuste all olemine oleks igaühele selgesti näitama pidanud, kui suure tähtsusega on võõra ikke alt vabanemine ja õigus rippumatu peremehena oma talus talitada. Iseseisvuse algpäevadel tuli ilmsiks aga hoopis vastupidine nähtus, nimelt see, et ei suudetud nii järsku hinnata seda kallist vara, mille saatus nii suure hiljaksjäämisega Eestimaale oli annud. Nüüd seda meeleolu hukka mõistma hakata oleks tänamatu ülesanne, sest raske on sellele muud tähendust anda ja teisiti selle arusaamise puudumise peale vaadata kui ainult nagu ajaloolise paratamatuse peale. Selgitustööd oli vähe. Mõnest vähemast ringkonnast, kes teadvalt asja juhtis ja selge pilguga seisukorra peale vaatas, ei jõudnud see mõte mitte küllalt ruttu rahvamasside sekka, see nõudis aega. Seepärast ei ole sugugi nii imelik, kui see alguses küll näib, et sel ajal mitte kõigil eestlastel oma kodu korraldamise tähtsamas küsimuses üks meel ja keel ei valitsenud. Et sarnased mõtted laialt maad olid võtnud ja et see muud midagi ei olnud kui arusaamise puudumine, selle üle maksab vaevalt vaielda. Sellel meeleolul ei ole midagi tegemist praeguse kommunistlise liikumisega, mis Eesti iseseisvust tunnistada ei taha ja Eesti kommunistlise Venemaa kätte tahab mängida.

6-aastase iseseisvuse aastapäeva pühitsedes tulebki peaasjalikult tähelepanu sellele pöörata, et sarnane arusaamatus meil kadunud on. Vähemalt on lugu nii eestlaste seas. See on suur samm edasi. Ka kõige

[5] Avamata nimemärk.

pimedamas külanurgas ei kahtle keegi enam selle juures. Välisriikidelt on Eesti iseseisvus tunnistamist leidnud, nüüd võib julgesti kinnitada, et ka eestlased ise seda tunnistavad. Ja see on palju tähtsam.

Selle kõrval jäävad varju kõik väärnähtused, mis meil tekkinud, sest ainult teadlikult iseseisvust hinnates võime neistki lahti saada. Mis tähtsus on, näituseks, kurtmisel erakondade rohkuse üle, milles pahatihti kõigi kurja juurt nähakse, kui teada on, et lõpuks neilgi ühine keel leiduma peaks ning selleks aluspind olemas on, ja see on riigi ja tema iseseisvuse kindlustamine ning heakäekäik. Iga olevus näitab haiguse läbi, et temas võõrad ja kahjulikud elemendid maad on võtnud, samuti peab meiegi erakondlisi tülisi, mis riigile ainult kahju toovad, möödaminevateks väärnähtusteks pidama. Võib olla on sarnast puhastustuld tarviski.

Ei tarvitse iseseisvuse väärilisek hindamiseks kellegile kurba minevikku meele tuletada, kuid tarvilik on tuleviku vigade eest hoiatada ja iseseisvuse vaenlaste eest valvel olla.

Saaremaa, nr 16, 23. II 1924, lk 2.

J. R.[6]

24. VEEBRUARIKS

Aastasadasid vältas pilkane pime orjaöö; vilksatas korraks ehk vabaduspäikene — jällegi surve raske, pime vägivallatöö...

Aegadest läbi, saates elusse, sosistasid vanemad lastele kõrvu tõelugu: esiisad teil olid vaba sugu!

Vaprad olid nad, surra nad tahtsid, kallimat vabadusest vara ei tunnud nad —, elu tõid kodumaa vabaduse eest ohvriks.

Nõnda see oli, põlvedest põlve, kesk orjaöö kõige hävitavamat viha imes tütar kui poeg ema rinnast veresse eestlase vabadusiha...

Tõejutt Eesti muistsest vabaduspäikesest kandis vilja: eestlase veresse jäi leegitsema tuli, mis soojendas, mis muutus usuks, et Eesti ei iialgi varise rusuks.

Ja need olid oma ajaloost päritud andmed, esiisade vabadusajast aastasadasid hinge põhjas varjatud kandmed, mis nüüd lõkkele lõid ja Eestile muistsetele väärilisi kangelasi tõid, kes oma püha verega andsid

[6] Avamata nimemärk.

meile õiguse hõisata: Eesti on jällegi vaba! Eesti on iseseisev! Pühitsedes iseseisvuse aastapäeva, tuletame meele omi kangelasi, nende vaeva ning tõotame vandega: "Käes mõõk, piik, võitleme, sureme, et igaveseks püsima jääks Eesti rahvalik vabariik!"

Kaja, nr 53, 24. II 1924, lk 6.

H. B. Rahamägi.[7]

MEIE KUTSE JA MEIE PALVE

"Elagem ausasti kui päeva ajal."
Rooma 14, 13-a.

1

24. veebruar — E e s t i v a b a r i i g i i s e s e i s v u s e p ü h a!

Eesti kirik võtab osa sellest tingimata. Sest kui k i r i k ehitab t o r n e rahva elusse, mille kaudu meie taevasse ulatume vaatama, siis r i i k ehitab rahva elule a l u s m ü ü r e. Nii tornid, aga ka alusmüürid on t a r v i l i k u d. Viimaste peale toetuvad just ka need, kes igasugusest riiklikust ja seltskondlikust tööst arvavad loobuma pidavat ja seda koguni ülesehitatavate tornide pärast.

Laiaulatuslikud ja tähtsad pühad on s ü g a v a r õ õ m u ja s u u r e t ä n u pühad. Selleks on meil k õ l b l i n e õ i g u s.

Aga mitte ainult rõõmuks ja tänuks ei ole tänane püha. Ta on ka t õ s i s e k s j ä r e l m õ t l e m i s e k s.

---

[7]Hugo Bernhard Rahamägi (1886 – 1. IX 1941 Kirovis) oli lõpetanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna 1913, *dr. theol.* 1924; Kaarma koguduse õpetaja 1914–1920 ja aseõpetaja periooditi Pühas, Kärlas ja Kuressaares, Saaremaa praost 1919–1920, Vene Ajutise Valitsuse Saaremaa komissar 1917, maakonnanõukogu liige 1918, maakonnavalitsuse haridusosakonna juhataja 1919; TÜ süstemaatilise usuteaduse dotsent 1919, professori kt ja korraline professor 1921–1934, eradotsent 1935–1938, dotsent 1938–1940, TÜ koguduse eesti pihtkonna õpetaja 1922–1934, EELK konsistooriumi assessor 1923–1931, piiskop ja Toomkoguduse ülemõpetaja 1934–1939; haridusminister 26. III 1924 – 15. XII 1925; ajalehe *Eesti Kirik* peatoimetaja 1923–1931; I ja IV Riigikogu liige kristliku rahvaerakonna rühmas; Riiginõukogu liige 1938–1939; vangistati 26. IV 1941, tribunali otsusega 25. VII 1941 mõisteti surma, hukati Kirovi vanglas.

Üks küsimine kerkib üles: on meie riigil ja rahval teatud, kindel kutse ja kas oleme meie kõlbulikud sellele kutsele?

2

Ei ole põhjust arvata, et Jumal meie riigiga, meie rahvaga iseäralise erilepingu oleks teinud. Niisamuti ei ole ka põhjust eeldada, et Jumal meid, väikest rahvast, vastutavaks teeks suurte rahvusvaheliste ettevõtete ja maailma poliitika pärast, milles ka tänapäev suurriikidel viimane ja kaaluv sõna ütelda. Küll on ta meile muid ülesandeid ja nende arendamiseks vastavaid andeid annud. Need ülesanded ei ole vähemad, kui suurriikide välispidiselt suured ettevõtted. On huvitav, et Looja just väikseid rahvaid sisemises, vaimuilmas suurte ülesannetega õnnistab. Suured olid ülesanded väikses Palestiinas Jordani jõe ja Keneetsareti järve ümbruses elaval rahval; tähtsad olid ülesanded ja vastavad ettevõtted ilusas päikesepaistelises Hellases asuvatel kreeklastel.

Ja meil? Mis on meie kutse?

3

Jumal on meid välispidise vabadusega õnnistanud. Üks kutse on seda kindlustada, süvendada, ehitada. Vabaduse **vili** peab nähtavale tulema riigirajas, rahvarüpes. Mitte vabadust tarvitada kurjuse katteks; mitte tema varjus vaenulikka rühmitusi kindlustada; mitte meie laiaulatuslikka demokraatlikka asutusi ära kasutada isiku või üksiku kitsa klassi huvides; mitte rahva poolt juhtidele antud usaldust tarvitada kurjasti — vaid apostel Pauluse üleskutse kohaselt oleks meie kutse: "Elagem ausasti kui päeva ajal."

Vabadusega on päev paistma hakanud! Elagem siis ka kui päeva ajal!

Välispidise vabaduse, riigi ja rahva vabaduse kaitseks astuvad kodumaa pojad sõjaväeteenistusse. Rohkeid harjutusi peavad nemad. Meie riigipühade paraadidel on meie kangelaste peale rõõm vaadata! Kuid meie rahva kutse on iseäranis veel: vaimlistes ja kõlblistes harjutustes ja kasvamises sirguda, vabaduspäikese kiirte all. Meil tuleb harjutada oma isikliku huvi painutamist üldsuse huvide alla! Meil tuleb edendada vennalikku meelsust, teineteise usaldust, lugupidamist! Õigluse vilja igatepidi tuleb kanda!

Vabadusvõitluste puhul õppisime meie Jumala peale lootma. Kas selleks, et niipea, kui vabaduspäike paistma lõi, Teda unustada? Tema kirikut põlata?

Ma usun, meie ütleme vabaduspühal: Meie tahame oma vabadust kaitsta! Elu anda selle eest, kui vaja! Ja Jumal aitab!

Aga kas ei pea meie just nüüd, kui need, kes elavad päeva ajal, Jumalat otsima: aukartust igal pool ja igas asjas tema ees tundma?

Kas ei ole see meie **suur** kutse?

4

On meil elav teadvus omast suurest kutsest? Paistab see meilt vastu? Meie aususest? Elame meie ju vabaduspäikese kiirte soendusel ja valgustusel!

Kust see tuleb, et nii palju halvatust? nii vähe püüdmist vaimlisele ja kõlblisele vabadusele?

Ainult **vabad** inimesed sünnitavad **vaba** rahva. Ainult **lunastatud** inimesed sünnitavad **lunastatud** rahva.

Ainult, kes omakasust päästetud, on tulised üldsusheale! Sest üksikute sisemine vabadus ja suurus, sisemine rikkus ja headus on otsata rohke, külgehakkav ja edasitõukav jõud!

Ja ainult need on vabad, keda Poeg vabaks teeb! Sellepärast ka meie palve iseseisvuse pühal; Issand, maailma valgus, valgusta meid, et meie võiksime ausasti elada kui päeva ajal!

Eesti Kirik, nr 8, 21. II 1924, lk 29

[***]

RIIGI 6. AASTAPÄEVAL

Jälle on 24. veebruar. Juba kuuendat korda võime seda tähtpäeva pühitseda, kus Eesti vabariigi rippumatus ja iseseisvus hiiglasündmuste keerus 1918. aastal välja kuulutati.

Kuus lühikest aastat on sestsaadik möödunud. Kuid vist igaühele tundub, nagu oleks meie riigi rajamise päevast juba palju rohkem aega mööda. Niivõrra oleme selle lühikese aja vältel iseseisva eluga ära harjunud, et juba unustusse kipub alles õige hiline ajajärk, kus ka kõi-

ge kitsaulatuslisema enesemääramise võimaluste kordsest teostamisest veel unistadagi ei tohtinud.

See kiire harjumus iseseisvusega, nii et mingit muud olukorda ette kujutada ei osata, tõendab veel üleliigne kord, kui suur väärtus iseseisvus on, kuidas elu alles siis tõepoolest elu mõtte omab, kui temaga vabadus kaasas käib.

Kuid iseseisvus kohustab ka. Meie ei tohi kõigi nende elulahenduste juures, mida iseseisvus pakub, pilgukski unustada, missuguste raskustega meie oma riigi rajasime, kui üliloomulikka jõupingutusi, kui rasket verehinda tuli kanda, enne kui vabadus tuli, enne kui meie ta kätte võ[i]tlesime. Meie ei tohi kunagi unustada, et meie vabadust sajad hädaohud ja mitmed vaenlased veel ikka varitsevad, alati valmis meie priiust riisuma, kui meie valvel ei ole.

Kahjuks paistab, et see äratundmine, et alaliselt pinguldatud hoolega meie vabadust kaitsta ja valvata vaja on, küllalt selgelt nähtavale ei tule. Elu keerus pühendatakse kõigile muudele küsimustele sagedasti palju rohkem tähelepanu, kui sellele tähtsamale kõigist probleemidest. Siin peab pööre sündima, kiire pööre inimeste mõttekäigus. Meie riigi, meie iseseisvuse kindlustumise küsimused, need nõuavad mitmevõrra rohkem kõigilt tähelepanu, kui seda praegu neile pühendada armastatakse. Täna, riigi aastapäeval, kus igaühe mõtted riigi loomise aegade peale tagasi pöörduvad, peaks küll 1918–1919 aastate raskete aegade meeletuletus sellele äratundmisele jõudmiseks tõuget andma.

Kui varem mõnedki mõtet avaldasid, kas meie eestkätt majandusalal iseseisvalt elada suudame, siis peaks tänapäev kõik sellele otsusele jõudnud olema, et suudame. Läinud majandusaasta oli meil üks raskematest, mis meie põlv näinud, ta oli meile otse katsumisaastaks. Kuid meie oleme seni kõigist raskustest õnnelikult üle saanud. Mida pruugiks meie tulevikuski karta? Meie töödarmastav rahvas ei lase end kohutada ka kõige karmimatest katsumisaegadestki. Meie näeme, suured rahvad meie ümberringi vintslevad kõiksugu raskuste käes, on lausa meeleheitel, meil aga pole vaja niisuguseid raskusi läbi elada. Kas see ei sunni meid oma väikest kodu armastama, kas see ei kutsu tänutundeid igast südamest nende vastu esile, kes kõige rohkem selle väikese kodu loomiseks on ohverdanud.

Neid pole enam meie keskel. Paks ja külm lumekord katab praegu nende viimseid puhkepaikasid. Mäletame täna neid. Mäletame tänutundes ikka oma kangelasi. Olgu nende ennastohverdav eeskuju alati meil elavatel oma töös ja tegevuses kustumata silmi ees.

Meie riik saab täna kuus aastat vanaks. Kuus aastat oleme oma kodu jõudumööda ehitada ja korraldada püüdnud. Palju on korda saadetud.

Veel rohkem on aga teha, et see kodu igaühele meist armsaks, meeldivaks, päiksepaisteliseks koduks võiks olla, niivõrra kui see meie rahva võimisest oleneb. Aast-aastalt püüame siin rühkida, igal riigi aastapäeval oleme edusamme konstateerida võinud ja kui meie püüd ei rauge, jõuame kindlasti eesmärgile.

Täna, pühitsedes riigi rajamise mälestuspäeva, mõteldes mineviku jõupingutuste ja kättesaadud tagajärgede peale, ammutame sealt uut jõudu, ergutust ja vaimustust eelseisvateks aegadeks, meie iseseisvuse kindlustamiseks, meie vaba Eesti kodu ülesehitamiseks ja tarbekorral ka kaitsmiseks.

Kaja, nr 53, 24. II 19254, lk 6.

[***]

RIIKLIKU ISESEISVUSE AASTAPÄEVAL

"Eestimaa, tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides, kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokraatliseks vabariigiks" — nii kõlavad need ajaloolised sõnad manifestis, mis avaldatud täna kuus aastat tagasi "kõigile Eestimaa rahvastele".

Ei tulnud see manifest võõraste poolt, ei olnud ta kingituseks väliselt võimult, vaid ta oli kui tulikirjal kirjutatud ja meie rahva sügavas hingepõhjas küpseks saanud iseseisvuse-tungi avaldus, meie rahva võimete ja püüete, sihtide ja aadete vili, mis valminend aastasadade kestel ja "tänasest peale" omale väärilist eluõigust nõudis.

24. veebruari manifest on meie rahvusliku iseteadvuse ja meie sisemise jõutunde kõige tõsisemaks välismärgiks.

Sellest päevast peale ei olnud Eesti rahval enam tagasipööret mineviku-raamidesse, vaid s i i t p e a l e pidi rahva tahtel algama uus tee uute võimaluste ja tähiste kindlustamisega.

Seda tahtsime meie ise, tahtsime k õ i g e k i u s t e, kõigest kohutavast ja ähvardavast, kõigist võimalikkudest raskustest hoolimata, mis tulemas olid ja paratamata tulema pidid.

Tundus mõnegi suurele kui ka väiksele vaimule meeletusena väiksel rahvakesel uhkusetundes hüüda ja kätt sirutada r i i k l i k u r i p p u m a t u s e poole, kuid — ometi on tõsiasjaks saanud hüüded ja teoks muutunud tulikirjale kirjutatud sõnad!

"Eesti! Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks, et olla väärilisek liikmeks kultuurrahvaste peres! Kõik kodumaa pojad ja tütred, ühinege kui üks mees kodumaa ehitamise pühas töös! Meie esiva-

nemate higi ja veri, mis selle maa eest valatud, nõuab seda, meie järeltulevad põlved kohustavad meid selleks!" — nende sõnadega kutsub 24. veebruari manifest meid iseseisvuse kindlustamise tööle.

Kuue aasta eest algas kodumaa ehitamise püha töö riikliku iseseisvuse tähe all, kuid kui tänaselgi aastapäeval küsime: kas on k õ i k oma kohust täitnud, kas on k õ i g i l k ä e d p u h t a d ja hinged a u s a s t tahtmisest täidetud olnud seda tööd tehes, siis... siis leiame kahjuks nii mõnegi põikleva ja Eesti rahvusliku rippumatuse mõtet haavava vastuse sellele küsimusele.

Meie oleme kuue aasta kestel Saksa okupatsiooni surveaja üle elanud, Venemaa enamluse hävitavaile hiiglajõududele vastu pannud, oleme Venemaaga rahu tehes kogu ilmale näidanud, mida Eesti surmapõlgav kangelasrahvas oma sisemise jõu poolest korda saata suudab, oleme naabreidki aidata võinud —, ja kõige selle juures on meil aega ning jõudu jatkunud oma r i i g i s i s e m i s e l e e h i t a m i s e l e põhja panna.

Välise julgeoleku kindlustamise järele oma riiklikule elule s i s u andes oleme õigust ja korda, nagu seda iseseisvuse-manifestki nõuab, maksma panna püüdnud, oleme oma majanduslist ja kultuurilist iseseisvust sedavõrd kindlustanud, et meid ka tõesti kultuurrahvaste peresse väärilisek liikmeks vastu on võetud ja meile *de jure* tunnustus antud.

Ja siit peale on meie kohused veel mitmevõrra tõusnud. Meie jääme püsima iseseisvana riigina ja vabana rahvana ainult sedavõrd, kuivõrd meil sisemist jõudu jatkub sammu pidada teiste kultuurrahvastega.

Selt seisukohalt on kodumaa ehitamisel üheks meie peaülesandeks küll s i s e m i s e k u l t u u r i tõstmine, rahva hingeliste omaduste, tema vaimliste ja varaliste väärtuste rikastamine.

K a s v a g e m s i s e m i s e l t! — see hüüdsõna peaks kajama üle maa iseseisvuse kuuendal aastapäeval, et kaoks meie hingest kõik halvad jooned ja meie tegudest salaihad, mis sünnitavad ebakõla Eesti iseseisvuse uhkes hoones.

Hävitagem teravad lahkhelid, mis killustavad meie jõudu ja halvavad meie ühtlustunnet.

Tehkem Eesti kodu soojaks, õhu- ja valgusrohkeks, et kaoksid põhjused ühiskondlisteks hädaldamisteks, et lõppeksid võõrsile rändamise püüded, mis meie rahva arvule ja elujõule haavu kipuvad lööma!

R i i k l i k u e l u t e r v e n d a m i s e p ü ü d e g a peame sammuma iseseisvuse seitsmendasse aastasse — seda nõuavad iseseisvuse altarile antud ohvrid, seda nõuab meilt Eesti ilus t u l e v i k!

Postimees, nr 54, 24. (11.) II 1924, lk 1.

[***]

ISESEISVUSE AASTAPÄEVAL

Murelikul ajal, raskel ikaldusaastal, majanduslise kitsikuse ajal pühitseme tänavu oma iseseisvuse aastapäeva.

Igapäevased mured ja rasked olukorrad rusuvad inimeste meeleolu ja ei anna pidutuju tekkimiseks mahti.

Kuid ka rasketel aegadel, murelikkudel silmapilkudel tuletakse meele päevi, mis rahvaste elus määravad ja otsustavad on. Meie iseseisvuse väljakuulutamise päev on tähtsam silmapilk Eesti rahva ajaloos, siit saadik algab uus ajajärk, lühema katsumisaja järele, vabades tingimistes. Oma riigi rajamine ja korraldamine sünnib hoogsalt ja järjekindlalt.

Alguses on nagu võõrastust, harjumatust tunda, kuid sellele järgneb vaimustus, soe poolehoid ja töötahtmine ühenduses eneseohverduse tundega, mis tuhandatel kergeks teeb oma kallima vara, elu, ohverdada isamaa päästmiseks.

See rahvusliku iseteadvuse tõusmise säde lööb lõkkele ja kõrvaldab kõik takistused ja ülevõimu teelt. Eesti rahvas on näidanud, et tema tahab ja suudab riikliselt iseseisvalt elada — oma kodu ilma eestkostmiseta korraldades.

Riigi korralduse töös tulevad aga ilmsiks nähtused, mis selle peale tähelepanu juhivad, et meie seas ka neid leidub, kes nähtavasti Eesti iseseisvat tulevikku ei usu ja kes sellepärast silmapilgu huvidele elavad ja olukordi oma huvides ära kasutavad. Selle tagajärjel sünnivad väärnähtused, mis umbusaldust ja tuska laialistes ringides tekitavad ja rõõmu oma riikluse üle kustutavad. Need on paratamata nähtused ja ilmutavad ennast igal pool, kuid ei anna põhjust meeleheitmiseks. Iga päevaga muutuvad olukorrad loomulikumaks ja väärnähtused harvemaks.

Püüded, mis selle poole sihitud, et riiklist võimu mitte kogu rahva ja riigi huvides käsitada, vaid kitsama kildkonna kasuks, tulevad halastamatalt kõrvaldada, sest need püüded on meie riiklusele kõige kardetavamad, riisuvad rõõmu ja poolehoiu oma riikluse üle.

Kuigi praegusel ajal mitmelt poolt kihi- ja kutsehuvid esirinda nihutada tahetakse ja riiklist võimu oma huvide rahuldamiseks appi kutsutakse ning killunemise ja käärimise protsess suur on, loodame siiski, et meie inimesed oma kitsaste huvide rahuldamise nõuete juures ära ei unusta kogu riikluse huvisid ja üle oma nõuete ja huvide ära tunnevad seda, mis tervele kogule vaja ja tarvilik. Ei tohi tekkida meeleolu, kus tunne tärkab hulkadel, et neid vaestekslasteks on jäetud, vaid kõikidel

saagu osaks teadmine, et see tema kodu on, kus tema rahulikult oma töövilja maitsta võib, oma riigikorralduse poolt kaitset leides.

Eesti iseseisvuse aastapäeva pühitsemine olgu ühistunde äratamise ja süvendamise päevaks, pangu helisema hääled, mis kogu rahva hingest läbi tungiks, teda vaimustaks ja õhutaks raskel ajal ning rõõmsa meeleolu looks oma riikluse üle.

Eesti iseseisvuse päeval kummardame nende kalmuküngaste juures, kes oma elu ohverdanud meie olemise võimaldamiseks, ja tuletame tänutundes meelde kangelasi, kellede vägiteod meie tulevaid põlvi vaimustagu, et nende vaim kustumata püsiks meie noorte riigikodanikkude seas.

Pärnu Postimees, nr 47, 24. II 1924, lk 1.

[***]

TALLINNAS, 23. VEEBRUARIL

24. veebruaril on Eesti vabariigi sünnipäev. Olukord, milles meie riik välise iseseisvuse omandas, samuti ka poliitilised ja majanduslised raskused, millega see sündmus ühenduses seisis, on meile kõigile tuttavad. Meie vabariik elab praegu üle oma loomise ja väljakujunemise aastaid ning nende aastate jooksul peab loodama kindel alus eelolevale majanduslisele tööle. Edasijõudmiseks on tarvilik kõikide kodanikkude ühistöö, oma võimise õiglane hindamine ja oma ülesannete selge äratundmine. Riikliste elutingimiste lahendamine üldises arenemise sihis on meie kõige elulisem eesmärk, meie ühiskondline edenemine on tarvilik, ja üheks selle edenemise eeltingimiseks on iga üksiku individuaalne arenemine. Selleks on vaja eeltööd teha, rahva üksikuid elemente peab igakülgselt kõvendama ja neid üksteise ümber koondama, millest välja kasvab ühine tugev koostöö. Meie rahva tubli tööarmastus ja aastate jooksul sissesündinud ühtekasv majandusliste tingimistega on selle kõige paremaks tagatiseks.

Eesti ei ole mitte ainult teiste Euroopa riikidega sammu pidanud, vaid on mõneski asjas vist isegi ette jõudnud. Meie kodumaa, enne allasurutud ja väike, on viimaste aastate kestes üldises rahvaste peres enese märksa tuttavamaks teinud, teistele rahvastele lähemale saanud ja oma loorberitele mõndagi juure võitnud.

Minevik ei ole meile midagi annud peale kannatuse, kitsikuse ja sõdade, aga sellegipoolest peame ütlema, et ta enese meile ära on tasunud, ja meie viibime praegusel silmapilgul tema kättesaadud tagajärgede juu-

res. Olgu meie töö tulevikus kergem, meie saatus edaspidi parem, meie tegevus laiem ja viljarikkam, meie õnn õitsegu!

Käime oma edaspidist rada kindlas usus ja teadmises, et ükski häda meid ei hirmuta, et meie igasugustest takistustest ja raskustest, mida meile mõnelt poolt tee peale ette püütakse veeretada, lõpulikult üle saame. Talitame kõigis asjus osava ja julge käega.

Ka käesolev silmapilk on üks niisugustest, mida kergeks ei saa nimetada. Ei või olla mingisugust tagasikohkumist, ei mingit järelandmist vastastele. Edu ja õitsemist kõigile, mis meid meie ülesannetes toetab. Kust aga seda loota ei ole, seal päästab meid ainult võitlus. Võita võime üksinda tuleviku lootuses ja usus, kõik takistused peavad purunema ja hävinema.

Rahvaleht, nr 15, 23. II 1924, lk 1.

[***]

24. VEEBRUAR 1924: KUUS AASTAT ISESEISVUST

Jälle saabub päev, mil kogu Eesti rahvas silmapilguks seisatab, seisatab ja mälestab seda ajajärku, mis tõi meile vabaduse ning omariikluse. Homme on mööda kuus aastat sellest, kui rahva tahtmine kuulutas iseseisvaks riigiks meie maa, olgugi et esiotsa võimalik ei olnud tegelikult maksma panna neid samme, mis see akt endaga loomulikult oleks pidanud kaasa tooma. Pea samal päeval valdasid meie kodumaa Saksa okkupatsiooniväed, kelle vaimliseks toeks olid siinsed parunid, kes vaid hirvitada oskasid 24. veebruari sündmuse üle.

Kuid aeg ei lase end pidada.

Eesti rahvapoegade hinges ei kustunud kõrge ideaal, mida nad oma eesmärgiks seadnud. Üle verega niisutatud lume, läbi raskete heitluste, üle haudade ja langenute viis tee meie vabadussõdurid ning rahva võidule, paiskas tagasi selle laviini, mis langes meie kaela verevast idast, hävitas rauddiviiside read, kes valgusid siia läänest.

Kolmanda iseseisvusaasta algus tõi meile rahu. Võitlus elu ja surma pääle väliste vaenlastega lõppes.

Heites pilku tagasi sellesse riiklikusse tegevusse ja poliitilisse hingeellu, mida need neli viimast rahuaastat endaga on kandnud, näeme, et seegi lühike aeg on olnud pikk küllalt, et lasta unustada seda ennastsalgavat vaimu, mis meid kihutas iseseisvuse esimestel aastatel.

Omakasu ning kaukahuvi riigi kulul ei ole sagedasti puudunud meie juhtivategi meeste tegevuses, rooste hiilib neile hiilgavatele lehekülgedele, mis kirjutatud meie paremate poegade verega.

Homsel päeval räägitakse palju meie langenud vabadusvõitlejate tegude austamisest, nende mälestuse jäädvustamisest. Peetakse pikki kõnesid neist kohustusist, mis meil peavad oma riigi vastu olema. Ei ole vist ainustki ausat kodanikku, kes ei oleks kõigest sellest teadlik oma südames, kuid vähe ei ole neid, kel ei tule meelde näidata seda tegudes. Meil prassitakse kõrtsides ühe õhtu arvega kümneid tuhandeid, aga kui tarvis on sada marka oma rahvusliku aukohuse täitmiseks, siis hakatakse kõnelema rasketest aegadest ja majanduskriisist. Meil ehitatakse ühe käega langenutele hauasambaid, lüüakse variseerilikult vastu rindu ning minnakse koju teadmises, et vaadake, meie ei ole mitte niisugused, kes tänulikud ei oska olla; teine käsi aga ei tea sagedasti mitte seda, mis esimene teinud, ja saab äraandjaks.

Sel päeval, mis on meie r a h v u s l i k u k s a u p ü h a k s, ärgem varjakem oma pahesid, vaid ammutagem ideelist jõudu möödunud päevist, et meie rahvas suudaks tulevikus kiskuda m a h a k õ i k i d e p a l e d e l t j e s u i i t l i k u d m a s k i d! Ärgem ehitagem meie esivanemate ja vabadusvõitlejate kalmudele ainult tsementsambaid, vaid püüdkem sinna, e t n e n d e h a u d a d e l k u j u n e k s s e l l i n e i s a m a a, m i l l e e e s t v õ i d e l d e s n a d l a n g e s i d! See on kõige suurem austamine ja kõige sügavam tänutunne, mis meie neile suudame avaldada.

Sakala, nr 23, 23. II 1924, lk 2.

[***]

E. VABARIIGI 6-KS AASTAPÄEVAKS

Kuus aastat iseseisvust.

Tuletame meele endise halli aja piinapigistusi, mil meie esivanemad musta mineviku hõlmas hingitsesid aastasadu, lootuseta, rumaluse pohmeluses.

Ei vägivald ega rängad orjaahelad suutnud lämmatada rahva hinges vabadusepüüdeid, mida on edasi antud põlvest põlveni.

Revolutsiooni keerus, suurtes rahvaste heitlustes lunastasime esivanemate päranduse.

Raskete võitluste järele saavutasime kaua oodatud iseseisvuse. Tugevast rahvustundest, sügavast kodumaa-armastusest kihutatud raiusid

meie paremad pojad tee vabaduse valguse poole — lahingumüras möödunud õudse öö järele tuli ilus päev.

Kuus aastat oleme iseolemise tähe all püsinud. Oleme iseseisvusehoone juurde kiva kannud, rasket müüritööd teinud ja lupja vahele löönud. Oleme poliitiliselt kui ka majandusliselt suuri edusamme teinud. Kui ka tihti seesmised, meie iseolemist ähvardavad vaenulikud tuulepuhangud on puhunud, siiski on purustanud kõik vaheseinad kaine mõistus ja omariikluse tunne.

Eesti rahvas tahab ja suudab püsida vabana, tahab tugevaks saada majandusliselt kui ka kultuuriliselt.

Väsimata töös, õigluse, aususe lipu all kindlustame oma iseolemise.

Levinegu ja löögu võimsamalt lõkkele sügav rahvustunne kodanikkude hulgas. Rahval, kel ei ole rahvustunnet ega omapäralist kultuuri, sellel ei ole ka tulevikku ega lugupidamist kultuurrahvaste peres.

Täna, 6-dal iseseisvuse aastapühal, tuletame meele tänutundes ka neid ohvrimeelseid kangelasi, kes aitasid meile kätte võidelda vaba Eesti, kes võimaldasid aja kättejõudmise, mil "Kalev koju jõudis".

Kujunegu ka tänavune iseseisvuse aastapäev ilusamaks pidupäevaks Eesti rahvale.

Vaba Eesti, nr 6, 23. II 1924, lk 1.

[***]

VABA KODA

On pimedaid öid. Nii pimedaid, et rändaja ei näe teed valguse juure. Eksib ära pimedusse. Langeb hauda, ilma et oleks päikest näinud.

On öid! On öid õudseid ja koledaid. Ei paista seal kuud ega tähti, on ainult verine möll ja tapelus. Kuid ometi tuleb öö järele päev — on lootuski olemas.

Kuid õudsem kõikidest öödest, pimedam pimedamaist öödest oled sina, orjaöö. Pikk lootuseta orjaöö. Ainult öö... Ajaloo leheküljil tähed, mustad, verised tähed: orjaöö. Kurbuses kisendavad sõnad! Seitsesada aastat täis orjaaega, täis valurikast, pimedat valuaega. — Kuid imelik! Oli veel midagi olemas. Paistis veel midagi heledat. — Oli näinud ori kord päikest, see pani lõkkele tulukese — vabaduse tulukese. Ei hävitanud hämar mõisa rehi ega valus kubja piits mõtet, seda tõsist, ilusat mõtet: m e i l o l i v a b a d u s. See vaim hõõgus tuha all salaja; loitis,

kustus korraks, tõusis siis jällegi, kaeti kinni kilbiga, kardeti, et hävineb ilus tunne, noor mõte...

Siis tuli Kalev koju. Purustas hetkeks orjuseahelad, lõhkus põrguväravad, kogus vendi kokku kolmevärvilise lipu ümber — hoidis kõrgel teda isamaa altaril. Ja lipp lehvis! Tõusis kõrgele isamaa pinnal — löödi lahing Ümara jõel. Siis langes ta jälle — varises hauda vabadus Paala kaldal. Rööviti päike. Viidi Kalev uuesti kaljule. Ja jälle tuli orjaöö... Pime. Õudne. Surutud hüüded, täis ohkeid ja nuttu, ja valusat vaikimist. Mõtles Kalev kaljul: kas o l l a v õ i m i t t e o l l a. Kas uinus nüüd päike? — Kustus viimne kiir?... Kuid ei! Veel mitte. Jäi veel midagi, mis hoidis kustumast hämarat lootust. Veel midagi hõõgus rinnas. — See oli meie esivanemate visadus! See visadus kannatas üle aastasadade piinad, hoidis mõtte: et o l l a. See visadus kandis meid päikese juure — suure, tõsise vabadusepäikesele! — Ei suutnud üksi võim ega aeg alla suruda tungi vabadusele. See tõusis! Suur tõsine päike, tõusis punane nagu langenute veri — kuid siiski nii ilus.

Nüüd...

Tahaksin ütelda veel ühte, mis nii valus mõtelda. Tahavad katta ühed väiklased hinged päikest, suruvad haavu valusaid kangelase rinda. Nood väiklased hinged tahavad aegu tagasi, mil suur kotkas tahtis lämmastada noori aateid, noid aegu, mil meie esivanemad nii palavalt ihkasid vabaduse järele. Kivine süda on neil rinnus! Minge vaadake surnuaial langenute haudasid ja mõtelge. Mõtelge üks minut nende peale, kes hingavad seal all — meie isamaa paremate poegade peale. Kas nad ei toonud teile ohvrid? Kas nad ei ohverdanud meile iseendid, surid vaikides, nagu surevad kangelased. Nende pärast peame meie vaikima, sest vaikisid nemadki, kui kustutas surmaingel nende eluküünla. Ei tohi rääkida sõnu, mis valus kangelase rinnale, mis teeb raskeks ta koorma, mille all ta hingab.

Tõsises tänutundes ja sügavas aukartuses kumardame nende mälestuse ees. Tahame neid ka mälestada täna — oma kuuendamal vabariigi aastapäeval — ning siis pöörame koju, ehitame jälle oma koda, teeme avaramaks endist orjade koda, ilusamaks ning vabamaks — et võiks päike jälle paista, et võiks kosta vabaduse laul merest mereni.

Vaba Eesti, nr 6, 23. II 1924, lk 1–2.

[***]

[***]

Igavene mälestus langenutele, au iseseisvuse ja vabaduse võitjatele, austus Eesti riigi loojatele ja tänu Eesti Vabariigi kaitsjatele!

Elagu Eesti! Tugevnegu Eesti Vabariik! Edenegu Eesti rahvas! Kahanegu lahkhelid ja kasvagu riiklik üksmeel!

Manifest kõigile Eestimaa rahvastele.

[---][8]

Selle manifestiga kuulutati Eesti iseseisvaks demokraatliseks vabariigiks. Võrru see manifest enam ei küündinud: sakslased jõudsid ette. Tallinnas ja mõnes teises linnas loeti ta kirikutes ette.

Selle manifesti andmise päevast 24. veebruarist 1918. a. loeme Eesti iseseisva vabariigi algust.

Palju oli tol ajal noid, kes Eesti iseseisvuse sisse uskusid? Et Eesti iseseisvaks saab ja iseseisvana püsida suudab.

Nüüd pühitseme juba oma iseseisva riigi kuuendat aastapäeva!

Püsime ja elame paremini, kui mitmed põlised suurriigid.

Elaksime ja kosuksime veelgi jõudsamalt, kui ei leiduks meie keskel sõgedaid ja Juudaid.

Ent loodame, et kord sõgedadki nägijateks saavad ja Juudad kaovad. Et kõigile oma Eesti kallimaks saab kui võõrad hõbeseeklid ja kuldtaalrid.

Elagu Eesti!

Võru Teataja, nr 21, 23. II 1924, lk 1.[9]

---

[8]Siinkohal on välja jäetud manifesti tekst.

[9]Vt ka: -er. [= Jaan Raudma (Pommer)?], "Valklased!: Homme pühitseme Eesti vabaduse 6. aastapäeva". — *Lõuna-Eesti*, nr 15, 23. II 1923, lk 1; Homo., "6. verstatulba puhul". — *Meie Maa*, nr 16, 23. II 1924, lk 2; J. K-t., "Eesti Vabariigi kuuendaks aastapäevaks". — *Põhja Kodu*, nr 23, 23. II 1924, lk 2; "Rahvuslikuks suurpäevaks". — *Oma Maa*, nr 23, 23. II 1924, lk 2.

ADDE PARVUM PARVO MAGNUS ACERVUS ERIT

Jonathan Z. Smith

Tõlkinud Indrek Peedu

Võrdlemine* on üks inimmõistuse põhitunnuseid. Olgu siis klasside loogilise rühmitamise, luuleliste võrdkujude, mimeesi või teiste selliste tegevuste kaudu — võrdlemine, s.t kahe või enama objekti kõrvutamine nende sarnasuste ja erinevuste väljatoomiseks, on inimmõtlemise kõikjal avalduvaks allstruktuuriks. Ilma selleta poleks meil võimalik rääkida, tajuda, õppida ega arutleda. Küllap on võrdlemine sama vana kui inimkond ise, märke sellest leiab ka kõige vanemates säilinud kirjanduslikes ürikutes.[1] Kahjuks on üsna vähe käsitletud võrdlemise kasutamise ajalugu teaduses ning sügavamaid meetodiküsimusi ja võrdlemise filosoofilisi aluseeldusi on paljudes distsipliinides[2] eiratud, k.a usun-

---

***Adde Parvum Parvo Magnus Acervus Erit. — History of Religions*, Vol. 11, No. 1, Aug., 1971, pp. 67–90.**

© 1971 by The University of Chicago.

*Artikli pealkiri tõlkes: "Lisa vähesele vähe ja saad palju" (tlk Rauno Alliksaar). *Tlk*.

[1]Võrdlemise kasutuse kohta arhailises kirjanduses vt Kramer 1969; Gonda 1949; Fränkel 1921. Selle kasutusest varajases kreeka filosoofilises mõtlemises vt Kranz 1938 (eritähelepanuga Empedoklesel); Riezler 1936; Rivier 1952 (eritähelepanuga Herakleitosel); Snell 1953.

[2]Leidub suhteliselt vähe filosoofilisi uurimusi, mis tegeleksid võrdlemise ja sarnasuse küsimustega. Vt Høffding 1924; Schwarz 1929; Church 1952; Butchvarov 1966, vt eriti II ptk.

diloos.[3] Pole kahtlust, et mõnigi kord on võrdlus meid eksitanud, kuid samuti pole mingit kahtlust, et võrdlemine on endiselt teaduse *olulisimaks* meetodiks. Nagu Samuel Butler oma märkmikus täheldas: "Kuigi analoogia on tihti eksitav, on ta meile käepärast olevatest asjadest kõige vähem eksitav" (Jones 1912: 94).

Oma olulises essees "Primitiivne maailmavaade" osutab Robert Redfield sellele, et iga inimrühma maailmavaade koosneb esmajoones kahest binaarsest jaotusest: inimene-mitteinimene ja meie-nemad (Redfield 1953: 92). Mõlemad paarid viitavad võrdlemisele; teine neist on aluseks suuremale osale *kultuurilise võrdlemise* vormidest. Kui kohatakse kedagi teist, tuleb temale leida koht kas iseenda maailma osana või väljasseisjana. Rakendatud on nelja "meie-nemad" duaalsuse täpsustust: (1) nad on "meie moodi", (2) nad "pole meie moodi", (3) nad on "liiga meie moodi" (Robert Frosti "Korralikud piirdeaiad loovad head naabrisuhted"), või (4) meie pole "nende moodi" ("unikaalsuse" väljendused või selle kohta käiv poleemika). Võrdlemise esmane tähendus sõltub kahe rahvarühma kokkupuutest: kas see leiab aset reisimise, vallutamise või kaubanduse kaudu. Nii üritatakse leida sobiv koht, kuhu teineteist "paigutada".

[3]Kõige hiljutisemaks uurimuseks on Mazlish 1965, eriti lk viii–x, 1–12. Mazlish kurdab, et põhjalikku teoreetiliste küsimuste analüüsi on väga vähe (vt lk 2 ja viide 3). Vt ka Davillé 1913–1914, mis on Mazlishil jäänud märkamata. Albright 1966 ei ole kasulik. — Briti ja Ameerika antropoloogidel leidub terve hulk uuemaid töid võrdleva meetodi kohta, nt Radcliffe-Brown 1951; Schapera 1953; Eggan 1954; Ackerknecht 1954; Lewis 1955; Herskovits 1956; Murdock 1957; Moore 1961; Ginsberg 1961; Needham 1962; McEwen 1963; Goldschmidt 1966; Ford 1967. Nii nende kui ka usundiloos võrdlevat meetodit käsitlevate oluliste programmiliste esseede puuduseks on metodoloogilise ranguse puudumine vastamisel fundamentaalsele küsimusele "Millal on paralleel tõeline paralleel?". Leidub terve hulk kriitikat väidetavate ekslike paralleelide kohta (nt Rose 1934; Frankfort 1951; Metzger 1955; Sandmel 1962), ent vähe on räägitud positiivsetest kriteeriumidest. Võib-olla on meil tulevikus võimalik õppida teistelt distsipliinidelt, mis tegelevad klassifitseerimisega, nt raamatukogundusest (vt Broadfield 1946, eriti 1. ptk) või bioloogilisest taksonoomiast (vt hiljutist äärmiselt virgutavat kirjatööd Mayr 1969).

Teiseks suureks võrdlemisliigiks on *ajalooline võrdlemine*, olgu siis rahvalikus *exemplum*'i vormis[4] või teaduslike ja filosoofiliste ajaloolaste keerukamates hermeneutilistes diskussioonides. Siin ei ole küsimuseks erinevate kultuuride kahe elusa esindaja omavaheline suhtlemine ja nende vastastikune positsioneerumine, vaid oleviku ja mineviku suhe. Küsimuseks on nüüd: kas need minevikukultuurid ja -indiviidid on "meie moodi" või mitte? Kui nad on "meie moodi", siis miks me peaksime nende vastu huvi tundma? Kui nad seda pole, siis kuidas on neid võimalik mõista? Need küsimused on Dilthey hermeneutilise töö kirjelduses esikohal: "Tõlgendamine oleks võimatu, kui [mineviku] eluvormid oleksid täiesti tundmatud. Ent see oleks tarbetu, kui neis ei oleks mitte midagi tundmatut. Tõlgendamine jääb seega nende kahe äärmuse vahele." (Dilthey 1958 [1926]: 255; ingl k: Rickman 1962: 77.) Ajalugu üleüldse, ja religiooni ajalooline uurimine konkreetselt paikneb just selles pinevusväljas. Võrdlemine, sarnasuse olemasolu on ajaloolise uurimistöö möödapääsmatuks eelduseks. Ühelt poolt tunnustab ajaloolane Toynbee tähelepaneku tõesust, et "[s]õna "unikaalne" on negatiivse kõrvaltähendusega termin, mis märgib midagi vaimus mõistetamatut. Absoluutselt unikaalne on ühtlasi kirjeldamatu."[5] Teisalt tunnistab ta, et tegeleb teemaga, mis on niivõrd väärtustest koormatud (olgu siis selleks kellegi biograafia või religioon), et tema uurimisobjekt lausa kutsub end tähtsustama ja unikaalseks pidama. Iga kord, kui kuulen mõnd usundiloolast rõhutamas religioonide *sui generis* iseloomu, tulevad mulle meelde William Jamesi tabavad ja täpsed sõnad: "Esimene asi, mida mõistus nende objektidega teeb, on leida nende loogilised seosed teiste objektidega. Aga kui mingi objekt on meie jaoks niivõrd oluline ning pälvinud meie pühendumuse, siis tundub meile ühtlasi, et see peab olema *sui generis* unikaalne. Küllap krabi oleks tõsiselt solvunud, kui ta kuuleks, et me liigitame ta ilma igasuguste selgitusteta koorik-

[4]Vt Welter 1927, ja hiljutist selle keeruka kirjandusvalla motiivide loendit Tubach 1969.

[5]Toynbee 1961: 11. [Tsit. eestikeelse tõlke järgi, vt Toynbee 2003: 734.] Vt lisaks Joynt, Rescher 1960–1961 ja L. Gottschalki toimetatud konverentsikogumikku Gottschalk 1963.

loomade hulka. “Ma ei ole see,” võiks ta öelda, “ma olen mina ise; ma olen ainulaadne.””[6] See pinge subjekti unikaalsustaju ja analoogide leidmise metodoloogilise nõude vahel põhjustab nii ajaloouurimise põnevuse kui ka problemaatilisuse.

Kolmas suur võrdlemise klass on osalt esimese kahe kombinatsioon. See on samal ajal nii vaatlus kui teooria. See on sarnasuse märkamine (“meie moodi”) ja selle seletamine *assimileerimise*, *difusiooni* ning *laenamise* kaudu (s.t nad on “meie moodi”, sest nad “on meie”, nad on “meilt pärit”, meie oleme “nende sugulased”). Tegu on ajalise, ajaloolise raamistiku sissetoomisega, mis paneb ajalisele esmasusele palju rõhku. Kuigi seda ei väljendata alati samavõrd vaenulikus vormis, nagu me selle leiame varakristlikest “deemonliku plagiaadi”[7] teooriatest, on siin kergesti tajutav, kuidas algallikat väärtustatakse kõrgemalt ja peetakse autentsemaks, kuna väidetavale laenajale omistatakse sekundaarsust, imiteerimist ja isegi petturlust (vrd Eliade 1964, taastrükk: Eliade 1969: 37–53). Ühtlasi kaasneb sellega tugev arusaam omadest ja võõrastest rahvarühmadest ehk neist, kellelt võib laenata, ja neist, kellelt ei tohiks laenata. Sugupuu ehk “õige päritolu” olemasolu on äärmiselt tähtis.[8] Sellised difusionistlikud teooriad on Herodotose kirjutistest saati jäänud peamiseks viisiks, kuidas seletada sarnasusi.[9]

---

[6]James 1929: 10. Tsit. eestikeelse tõlke järgi: James 2013: 24. *Tlk.*

[7]Deemonliku plagiaadi teooria varaseimaks näiteks on Justinus Märter, I *Apoloogia*, LXVI.4. Vt lisaks hiljutist uurimust Grill 1960.

[8]Mure päritolu pärast on eriti silmatorkav piibliteaduses, kus üritatakse Vana või Uut Testamenti seostada nende kontekstiga või neid sellest eristada. Vt nt intervjuud Theodore Gilli, San Francisco Teoloogilise Seminari presidendiga: “Enda hariduse kohta lisas dr Gill, et erinevalt vanast kreeklasest, gnostikust või müsteeriumireligioonide järgijast oli juut “hea poiss””, seega keskenduti Uue Testamendi juutlikule taustale (tsiteeritud *New York Times*'is (29. mai, 1966), sektsioon E, lk 7). “Laenude” metodoloogilise küsimuse asjus vt Metzgeri ja Sandmeli eelnevalt viidatud artikleid ja ka varasemat esseed R. M. Meyerilt: Meyer 1906.

[9]Korrates eeldatavasti Egiptuse propagandat, seletab Herodotos kreeklaste ja egiptlaste kommete sarnasust asjaoluga, et “nooremad” kreeklased olid laenanud “vanematelt” egiptlastelt (nt II.4, 43, 49, 50, 57, 58, 81, 82); teisalt on ta veendunud, et egiptlased, kuivõrd nad on

Neljandaks suureks võrdlemisliigiks on *võrdlemine hermeneutilise tööriistana*. Sellisel puhul võidakse ühe kultuuri mingi konkreetse motiivi, sümboli või tava tähendust ja funktsiooni kasutada selleks, et tõlgendada sarnast motiivi, sümbolit või tava teises kultuuris, liikudes tuttavalt pinnalt võõrale. Niisuguse teguviisi põhjendus võib võtta kolm kuju: ajaväline argument, mille järgi mõlema puhul on tegu sama arhetüübi ilmnemisvormiga või näitega inimkonna psüühilisest ühtsusest; laialt ajaline argument, mille järgi võrreldakse inimarengu sarnaseid astmeid (nt Austraalia aborigeenide võrdlemine mõningate paleoliitiliste religioossete struktuuridega); või argument, mis eeldab ajalist järgnemist (nt jäänukite mõiste hermeneutiline kasutamine).[10]

Minu siinse artikli põhiväiteks on, et need neli võrdlemise põhiliiki on tinginud neli peamist võrdlemise moodust või stiili, kui neid rakendada religioossele või kultuurilisele materjalile: etnograafiline, entsüklopeediline, morfoloogiline ja evolutsiooniline. Järgnevalt keskendungi kõigi nende nelja põgusale iseloomustamisele, ajaloolisele vaatlemisele ja hindamisele, sest olen veendunud, et enamikku võrdlemisolukordi ja -protseduure on võimalik mõista ühe või mitme niisuguse mooduse või stiili rakendusena.

---

kõige iidsem rahvas, ei tugine oma kommetes mitte kellelegi ega ole laenanud ühtegi võõrast tava (II.79, 91). Pärslased, keda ei sallinud ei kreeklased ega egiptlased, laenavad aga kõigilt: "Pärslased võtavad võõraid kombeid omaks enam kui teised inimesed" (I.135). Laenamise ja difusiooni teema ühelt poolt ning autohtoonia teema teiselt poolt on hellenistliku maailma etnilise propaganda üheks võtmeteguriks. Vt eriti Bickerman 1952. [Eesti k vt Herodotos 1964 (hõlmab I.29–33, 86–88, III.39–44, 120–125), 1983 (hõlmab IV.1–144, VI.94–136, VII.1–4, 172–239), 1995 (hõlmab I.107–122, 131–140, III.118–119, 150–160, IX.108–113), 2006 (hõlmab I.8–13), 2010 (hõlmab I.34–45). Kõik tsitaadid on kooskõlas olemasolevate eestikeelsete tõlgetega. *Toim.*]

[10] Jäänukite mõiste kutsub esile võrdlemise hermeneutilise kasutuse esmakordse esilekerkimise religiooniuuringute ajaloos. Ruumipuudusel ei ole võimalik seda teesi siinses artiklis tõestada. Seni parimaks, ent kahjuks puudulikuks uurimuseks on endiselt Hodgen 1936.

ETNOGRAAFILINE

Varaseim teadaolev näide võrdlevast usundiuurimisest esineb teada-tuntud Xenophanese (*ca* 570–475 eKr) fragmendis: "Etiooplased ütlevad, et nende jumalad on nösuninaga ja mustanahalised; traaklased ütlevad, et nende jumalatel on helesinised silmad ja punased juuksed." (Diels, Kranz 1934: fr. 16(B).) Vt ka selle teksti arutelu, Pettazzoni 1954: 136 jj.) See tekst on siiski liiga lühike väljatoodud tähelepaneku aluseks olevate traditsioonide kindlaksmääramiseks ega võimalda seetõttu rakendatud võrdlemismeetodi täpset tuvastamist. Religioonide võrdlemise kujunemist võib esimesena vaadelda Herodotose (484–424 eKr) kirjutistes, keda lisaks tema tavalisele tiitlile *Pater historiae* võib õigusega pidada ka nii antropoloogia kui usundiloo isaks.[11] Herodotos võtab kokku Joonia ajaloolaste koolkonna etnograafia ning tema töö ja lähenemisviisid saavad etnograafilise stiili põhimudeliks.[12] Võrdlemine oli sellise ettevõtmise puhul keskne. Nagu M. T. Hodgen märgib: "Herodotose suurimaks pärandiks järgmistele põlvkondadele oli see, kuidas ta kasutas võrdlemist, ning asjaolu, et juba viiendal sajandil eKr osutas ta mõningatele probleemidele, mis on esile kerkinud, millal iganes on kultuuride võrdlemine valgustanud nende sarnasusi või erinevusi." (Hodgen 1964: 25. Vt lisaks Grassl 1903: 70–74; Sikes 1914:

[11] Herodotose kui antropoloogia isa kohta vt Myers 1908, eriti lk 125; Sikes 1914: 7; Kluckhohn 1961: 5; Grassl (1903: 71) nimetab Herodotost esimeseks võrdlevaks etnoloogiks. Réville (1909: 48) nimetab Herodotost usundiloo isaks; Cook (1914: 437) nimetab teda esimeseks võrdleva usundiloo uurijaks.

[12] Kreeka antropoloogia kohta üldiselt vt Sikes 1914, eriti lk 1–24; samuti on möödapääsmatu siinkohal Trüdinger 1918; Schröder 1921; Merz 1923. Hilisemate allikate kohta vt Dihle 1962. Vt ka etnograafiliste stereotüüpide käsitlust klassikalistes allikates, mille kohta on kirjutanud Vajda (1964). — Herodotose kui antropoloogi kohta vt Myers 1908 ja Grassl 1903. Herodotose kui usundiloolase kohta vt Wessling 1925; Linforth 1926, 1928; ja põgusat arutelu, Schmid 1934: 611–615. Suurepärase ülevaate sellest, mida kreeklased-roomlased teadsid teiste religioonide kohta, leiab C. Clemeni toimetatud sarjas *Fontes historiae religionum ex auctoribus Graecis et Latinis collectos* (Clemen 1920–1939), mis väärib taastrükki.

7, 16 jj.) Esimese vihje kultuurilise võrdluse alustele leiab Herodotose aruandest vastuse kohta, mille ateenlased kirjutasid spartalastele, kui nood keeldusid loobumast kreekluse ühisest eesmärgist. Siin antakse meile need neli kriteeriumi, millele Herodotos tugines ühise kultuurilise terviku kindlaksmääramisel: ühine päritolu, ühine keel, ühised religioossed toimingud, ühised tavad ja maailmavaade (VIII.144).[13] Joonia etnograafias, nagu seda esindab Herotodos, leiame *historia* selle sõna kõige otsemas tähenduses — "lugu sellest, mida uurimistegevuse käigus teada saadi" — ja tundub, et eksisteeris ka rangelt määratletud uurimisvorm ehk küsimustik, millele Herodotos oma uurimistöödes tugines. Teemasid on võimalik märgata Joonia etnograafia stereotüüpses vormis, kui lähtuda materjali esitamise viisist.[14]

I *Maa*: (*a*) piirid, suurus, kuju; (*b*) loodus ja maa omapära; (*c*) jõed; (*d*) kliima; (*e*) loomad, puud jne.

II *Inimesed — ajalugu ja tavad*: (*a*) rahvastiku suurus; (*b*) rahva iidsus; (*c*) inimeste harjumused (nt riietus, toit); (*d*) tavad (*nomoi*). Seda alajaotust illustreerib kõige paremini sküütide kohta käiv materjal IV raamatus (1) jumalad (*theoi*, IV.59); (2) ohverdused (*thusiē*, IV.60); (3) sõjapidamise tavad (*ta es polemon*, IV.64); (4) ennustajad (*manties*, IV.67); (5) lepingud (*horkia*, IV.70); (6) matmiskombed ja hauakambrid (*taphai*, IV.71); (7) võõramaised kombed (*zeinika nomaia*, IV.76).

III *Imed ja haruldused* (*thaumasia*).

Põhimõtteliselt koguti nende nimetuste raames enam kui viiekümne kultuuri kohta reisimuljeid. Märgatud on midagi teistsugust ja see on üllatav, kuna see on tuttava "kodusega" kas sarnane või sellele võõras. Sellises olukorras on võrdlemine eelkõige

[13] Myers (1908: 134–159) käsitleb neid nelja elementi. Ta märgib, et need panevad "esmakordselt paika etnoloogiliste kriteeriumide põhjendatud skeemi".

[14] Sellise mustri olemasolule viitas esmakordselt F. Jacoby oma programmilises essees Jacoby 1909, vt eriti lk 88–96 (taastrükk: Jacoby 1956a, vt eriti lk 26–34); vrd Jacoby, "Herodotos". — Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, Suppl. II, eriti tulbad 330–332 (taastrükk: Jacoby 1956b, eriti lk 69 jj). Stereotüüpset vormi analüüsis ja käsitles väga põhjalikult Trüdinger (1918: 14–37). Vt kasulikku tabelit nende formuleeringute kohta Aly 1929, eriti lk 48.

vahendiks, mille abil ületada võõrapärasust. Geograafilised tunnused, poliitilised struktuurid, tavad ja religioossed toimingud — need on samal ajal rahvaste kõige erisugusemad kui ka inimlikult kõige sarnasemad tunnused, mis reisijale silma võivad jääda.[15] Õige harva kohatakse ja tähendatakse üles midagi tõeliselt unikaalset (nt "Maagid erinevad suuresti [*kechōridatai pollon*] teistest inimestest ja ka Egiptuse preestritest" [I.140]); enamasti muudetakse erinevused võrdluse abiga siiski vaid suhteliseks.

Niisugune tuginemine reisikirjeldustele seostab Herodotose ja joonlaste etnograafilise traditsiooni tänapäeval praktiseeritava etnograafiaga. Selline teemadeks jaotumine ei ole meie kaasaegsete välitööaruannetega märkimisväärselt sarnane mitte üksnes ülesehituse poolest, vaid leidub ka teisi olulisi sarnaseid tunnuseid. Soovimata seda ideed mitte ülemäära rõhutada (et nõnda mitte jätkata levinud ekslikku kommet leida vanast Kreekast algupärad kõigile tänapäevastele teooriatele, k.a nii evolutsiooniteooriale kui aatomi ülesehituse teooriale) sisaldub neis iidsetes kirjeldustes silmatorkav funktsionalism. Iga kultuuriga kohtudes esitatakse seda suuresti tema endana (*interpretatio graeca*'st hoolimata) — konkreetseid asju esitatakse nende vastastikuste suhete keeruka situatsiooni kaudu ja neid ei eraldata nende kontekstist. Neid esitatakse nii, nagu nad ilmnevad vaatleja pilgule ilma täiendava analüütilise vahenduseta. Religioosse materjali puhul on märkimisväärne, kui harva peab Herodotos vaadeldava rahva jumala ja mütoloogia kirjelduste esitamist iseseisvalt oluliseks. Kolmeteistkümnest rahvast, kelle religiooni käsitletakse, on jumalatel esmajärguline tähtsus ainult ühel juhul, sküütide juures. Ülejäänud kaheteistkümne rahva puhul rõhutatakse esmajoones kultuslikke institutsioone, jumalatele või teoloogiale pööratakse tähelepanu ainult niivõrd, kui on vajalik vaadeldava kultuse mõistmiseks. Näiteks Egiptuse materjali juures, mille puhul on te-

[15]Nt *geograafilised tunnused*: II.10; IV.44, 99. *Jõed*: I.202; II.10, 29, 33; IV.53. *Pinnased/mullad*: I.149; II.12; IV.198. *Kliimad*: I.142, 149; III.106; IV.198. *Poliitilised struktuurid*: I.134, 149. *Tavad*: I.74, 94, 140, 195, 198, 202, 215; II.80, 105, 167; IV.17, 23, 61, 104, 105, 168, 170, 171, 172, 186. Aga ei märgita üles mitte ainult sarnasusi, vaid ka *erinevusi*: I.140, 173; II.35–38, 70; III.20; IV.109, 187.

gu ühe religiooni kõige täielikuma esitusega Herodotose töödes ja mis ilmselgelt tugineb tema enda reisikogemustele, ei ole materjal jaotatud niimoodi, nagu on kombeks tänapäeva käsiraamatutes — jumalate järgi —, vaid jumalatele ohverdatavate sakraalsete loomade ja nende kultusliku rakenduse järgi. Konkreetseid jumalaid tutvustatakse vaid kõrvalepõigetena loomade järgi struktureeritud alajaotuste osana.[16] Sama mustrit on näha ka Herodotose müüdikasutuses. Ta jutustab ümber ainult seitse müüti ning neidki väga lühidalt ja kokkuvõtlikult.[17] Kahte neist (Heraklese sünd [II.43–45] ning Pani ja Dionysose sünd [II.142–146]) jutustatakse selleks, et kindlaks määrata kronoloogilisi detaile; viis neist on kultuste etioloogiad (II.42, 63, 146; VII.26; VIII.55).[18] Läbivalt on Herodotose puhul näha seda, kuidas kultusinstitutsioonide kirjeldused tingivad arutelusid jumalatest ja mitte vastupidi.

Herodotose kultuurilised võrdlused sõltuvad ühtlasi sellest, mida juhtumisi ollakse märganud ja mis tekitab huvi:

> *Vandeid antakse nende rahvaste juures samamoodi nagu kreeklaste juures, ainult et nad teevad oma kätele väikesed haavad.* (I.74)
> *Lüüdlastel on peaaegu täpselt samasugused tavad nagu kreeklastel, ainult et nad ei kasvata oma tütreid samamoodi.* (I.94)
> *[Babüloonlaste] jalanõud on kummalised, sarnaselt nendega, mida kannavad boiootlased.* (I.195)

---

[16](*a*) II.35–37: Üldine sissejuhatus Egiptuse tavadesse. (*b*) II.38–41 *Veised*: "isaseid veiseid peeti Epaphosele kuuluvaks." Epaphose ja Isis-Io kohta käiv arutelu. (*c*) II.42–46 *Lambad ja kitsed*: "Niisugused egiptlased, kel on tempel Teeba Zeusile [---] ei ohverda lambaid, vaid üksnes kitsi." Zeus Amoni, Heraklese ja Pan-Mendese kohta käiv arutelu. (*d*) II.47–64 *Sead*: "Siga peetakse nende hulgas ebapuhtaks loomaks." Dionysose kohta käiv arutelu. (*e*) II.65–76 *Metsloomad*: "Egiptus on piirkond, kus on rohkelt metsikuid loomi." Püha krokodilli, iibise jne kohta käiv arutelu. Vt sellise mustri lühikest arutelu, Linforth 1926: 9.

[17]Leidub terve hulk mütoloogilisi vihjeid, ent need on enamasti juhuslikud, nt I.131, 193; II.13, 43, 123; III.8, 37, 111, 124, 125; IV.45, 59, 79, 180, 198; V.80; IX.51. See siin ei ole sobiv koht arutleda selle üle, millisel määral selline lühidus on märgiks Herodotose väidetavast "ratsionalismist".

[18]Vt Linforth 1928: 207–210, kus sedasama tähelepanekut kasutatakse hoopis teistsuguse järelduse poolt väitlemiseks.

> *Oma riietuse ja eluviisi poolest meenutavad massageetlased sküüte*. (I.215)
> *Traaklased, sküüdid, pärslased, lüüdlased ja peaaegu kõik teised barbarid ei ole kaubandusega tegelevatest inimestest halvemal arvamusel kui teised. [---] Need ideed on valitsevad ka Kreekas, eriti lakedaimonlaste seas. Korintos on kohaks, kus käsitööd kõige vähem põlatakse*. (II.167)

Niisuguste võrdluste puhul tekivad needsamad probleemid, mida kohtab ka tänapäeva spetsiifiliselt kultuurietnograafilistes käsitlustes (nagu Lévi-Strauss on tabavalt näidanud Boase ja Malinowski tööde puhul). (Lévi-Strauss 2012, vt eriti lk 41–47.) Nad on idiosünkraatilised, sõltudes intuitsioonist, juhuslikest seostest või teadmistest, mis inimesel parajasti teisest kultuurist on. Sellised võrdlused ei ole mitte kuidagi süstematiseeritud, neil puudub igasugune alus ja seega tunduvad nad lõpuks ebahuvitavad, tähtsusetud ja väheütlevad. Nagu märgib Lévi-Strauss, "minetab see võime eristada üldisi tõdesid, mille poole ta püüdleb, triviaalsetest pisiasjadest, millega ta peab leppima" (Lévi-Strauss 1963: 14). Lõpuks viib selline lähenemine etnograafi banaalsete üldistusteni (nagu näiteks Herodotose kuulus ütlus, tsiteerides Pindarost: "tava valitseb kõige üle" [III.38]) või funktsionalistlike tautoloogiateni.[19]

Herodotos on meile pärandanud kultuurispetsiifilise etnograafia rikkaliku traditsiooni; ent ta on samuti meile pärandanud selle probleemid. Olgu tegu kreeka-rooma tekstide või hiljutisemate vaidlustega *Kulturkreislehre*, historitsismi, välitöö, piiratud võrdluse või funktsionalismi üle — etnograafil pole võimalik pääseda üldistamisest ja võrdlemisest ning seetõttu ei pääse ta ka küsimusest oma üldistuste ja võrdluste aluse, kriteeriumide, ulatuse ja tähenduse kohta.[20]

[19] Võrdle C. G. Hempeli olulise kriitikaga funktsionalistliku seletuse tautoloogilisele iseloomule, Hempel 1959.

[20] Võib märkida, et Herodotos püüab enamikku oma võrdlustest põhjendada viidetega difusioonile ja kultuurilaenudele.

ENTSÜKLOPEEDILINE

Etnograafiline traditsioon algas Joonia koolkonnaga ja jätkub vähema või rohkema eduga ka tänapäeval. Konkreetse kultuuri või inimrühma käsitlemine tuginedes kindlaksmääratud teemade nimekirjale oli mõjukaks lähenemisviisiks, leides kasutust mitmete Kreeka-Rooma kirjameeste seas, näiteks Ktesiasel, kes kirjutas pärslastest ja indialastest, Megasthenesel, kes kirjutas indialastest, Poseidoniosel keltidest ja Tacitusel germaanlastest kirjutades või ka Aleksander Polühistori koostatud rahvuslikes etnoloogiates. Kuivõrd see lähenemine sõltus reisimisest ja vahetust kogemusest, oli see populaarne rohke reisimise ja kaubavahetuse perioodidel ning hääbus eraldatuse perioodidel. Üksikute palveränduri-*itinerarium*'ide eranditega leiab Läänes vähe uut etnograafiat kuni Giovanni da Pian del Carpine *Ystoria Mongalorum*'ini 13. sajandil.[21] Sealt edasi kestab vaid üksikute lühikeste katkestustega suhteliselt pidev etnograafiatraditsioon.

Entsüklopeediline traditsioon ei sõltunud välistest asjaoludest. Ühe kultuuri temaatiliselt struktureeritud, ühele autorile ja tema isiklikule kokkupuutele tugineva tutvustamise asemel, nagu oli tavapärane etnograafilisele tegutsemisviisile, pakkus entsüklopeediline stiil erinevatest kultuuridest pärineva materjali temaatilist jaotust (järjestatud kas siis temaatiliselt või alfabeetiliselt),

[21] Väljaannete, tõlgete ja kommentaaride asjus vt eriti: *Ktesias*: McCrindle 1882; Henry 1947. *Megasthenes*: Schwanbeck 1846; uustrükk 1966; McCrindle 1877, uustrükk 1926; *interpretatio graeca* esinemise kohta Megasthenesel vt A. Dahlquisti omapärast kirjatööd *Megasthenes and Indian Religion* (Dahlquist 1962), vt *contra*, Hartman 1965. *Poseidonios*: Tierney 1959. *Tacitus*: Koestermann 1964; Hutton 1963. *Giovanni da Pian del Carpine*: van den Wyngaert 1929: 27–130; Dawson 1955: 3–72.

mis tugines kirjandusest nopitud leidudele.[22] Tegu on pigem "tugitooliantropoloogi" kui välitööuurija stiiliga.

See traditsioon sai alguse Hellanikosega viiendal sajandil. Ta kirjutas terve rea etnograafilisi töid, mis meenutavad meile Joonia koolkonna töid (*Aegyptiaca, Persica, Scythica*), kuid erinevad neist selle poolest, et tuginevad täielikult teiste inimeste kirjatöödest leitud materjalile. Ühtlasi kirjutas ta terve rea üldisi, temaatilisi kogumikke, nagu näiteks *Rahvaste kohta* (Peri ethnōn), *Linnade ja rahvaste rajamise kohta* (Ktiseis ethnōn kai poleōn) ja *Võõrad kombed* (Barbarika nomima).[23]

Kui üks entsüklopeedilise traditsiooni suund pärines niisugustest kogumikest, siis selle traditsiooni teine suund keskendus nende kogumike sisule. Joonia skeemi kolmandaks jaotiseks olid imed. Kuigi neisse suhtuti tihtipeale kui asjadesse, mida reisija peaks ilmtingimata nägema, väljendasid nad mõnikord ka seda, mis mõne kultuuri puhul oli selgelt teistsugune, kuidas nad pole "meie moodi". Nii pakub Herodotos (II.35–37) selgelt vastanduva käsitluse Egiptuse kohta: "Mitte ainult pole kliima seal muust maailmast erinev ja jõed teistsugused kui kõik teised jõed, vaid ka enamik kombeid ja tavasid on sealse rahva seas vastupidised inimkonna tavapärasele eluviisile."[24] Samamoodi kirjeldatakse ka sküüte (IV.28). Aeg-ajalt kirjeldatakse ka teistsuguseid imesid (nt föömiksit [II.73]; lendavaid madusid [II.75] või sipelgaid,

[22] Kahjuks ei leidu entsüklopeedilise vormi kohta häid ajaloolisi uurimusi. Parimaks ülevaateks on Lyon 1875–1889 (hilisemates väljaannetes on see uuesti trükitud kehvemal, lühendatud kujul). Vt lisaks Wendt 1941 (kõige kasulikum ülevaatliku nimekirjana) ning de Vleeschauwer 1956. Klassikaliste entsüklopeediate kohta vt Jahn 1850; Nettleship 1885, eriti lk 205 jj, 283–286; Della Corte 1946. Keskaegsete kristlike entsüklopeediate kohta vt ühe alusteosena Langlois 1911; ja Thorndike 1926. Vt lisaks de Boüard 1930; ja Hodgen 1964: 49–77 (seda tuleb kasutada ettevaatlikult; Hodgen ei ole lugenud tekste, mida ei leidu ingliskeelses tõlkes).

[23] Hellanikose kohta vt Pearson 1939: V ptk.

[24] Niisugune vastanduv Egiptuse käsitlemine on traditsioonile (vt ka Sophokles, *Oed. Col.*, 337 jj; Diodoros Sikeliotes, I.27; Ammianus Marcellinus, XXII.16). Herodotose teksti kohta vt Wiedemann 1890: 147–149 ja Trüdinger 1918: 34–37. Teema kohta üldiselt vt Préaux 1953, eriti lk 204.

kes kaevavad välja kulda [III.102, 105]), kuid Herodotos rõhutab ettevaatlikult, et neid asju ei ole ta ise näinud, vaid talle "räägiti" neist.

Päritolu poolest poeet Kallimachosega seostatud paradoksograafilise traditsiooni arenguga üheskoos hakati niisuguseid materjale kokku koguma kirjatöödesse, mis meenutavad selliseid hiljutisi raamatuid nagu Charles Forti *Neetute raamat* või Robert Ripley sari *Usu või ära usu*. Entsüklopeediline traditsioon muutus eksootilise, imepärase, anomaalse ja veidra otsimisest lahutamatuks. Kallimachose tööd — *Võõraste rahvaste tavadest* (Barbarika nomima), *Üle kogu maailma kogutud veidrused kohtade kaupa* (Thaumatōn tōn eis hapasan tēn gēn kata topous sunagōgē) — ning ka tema järglaste tööd — Pseudo-Aristotelese(?) *De mirabilibus*, Antigonose Karystosest *Imeliste lugude kogu* (Historiōn paradoxōn sunagōgē), Phlegoni Trallesest *Imedest ja kaua elanud rahvastest* (Peri thaumasiōn kai makrobiōn) — on otseses seoses niisuguste hilisemate kirjatöödega nagu Frazeri *Kuldne oks* (Frazer 2001).[25] Paradoksograafilise ja teratoloogilise traditsiooniga ühte sulades muutus entsüklopeediline traditsioon *cabinets de curiousités*'ks, kontekstivabadeks nimekirjadeks veidratest asjadest, mida on teinud veidrad inimesed veidratel maadel. Kogu selle traditsiooni iseloomul on vähe tähtsust võrdlemise seisukohalt. Esitatud materjal pole "meie moodi", see on ebainimlik, koletuslik, algeline, eksootiline. Juba oma loomu poolest ei ole selles tsiviliseeritud või haritud inimesega mitte midagi võrreldavat. Ja unikaalsele keskendudes ei tegele entsüklopeedia ka nimekirjades esitatud andmete võrdlemisega. Esitatud juhtumid on lihtsalt mingi kategooria osadena üksteise kõrvale paigutatud, kutsudes ainuüksi seetõttu esile võrdlusi, ometi pakkumata juhiseid, kuidas sellist võrdlust peaks läbi viima.

Esitatava "faktilise" materjali haaramatu rohkus — olgu siis tegu Pliniuse väitega, et ta luges neljasaja seitsmekümne kolmelt autorilt läbi kokku kaks tuhat raamatut ja kasutas enam kui

[25]Enamik klassikalisi paradoksoloogilisi tekste on toimetatud vormis mugavalt kättesaadavad: Giannini 1965. Vt lisaks Giannini uurimust selle traditsiooni kohta: Giannini 1963, 1964.

kahte tuhandet väljavõtet oma *Historia Naturalis XXXVII* jaoks, või Frazeri veelgi suurejoonelisema ettevõtmisega —, niisuguste nimekirjade lausa eepiline maht võib kergesti nüristada inimese kriitilist mõtlemisvõimet. Võetakse omaks, et andmeid on tohutult ja neid leidub kõikjal. Tõlgendamine ja võrdlemine ei ole lihtsalt vajalik. Samamoodi on ka kataloogi või nimekirja puhul vaid pealispinnal nähtava esitamine omamoodi esteetiliseks tunnuseks. Keerulised küsimused, kogu problemaatika jäetakse kõrvale (nagu mõnes Robbe-Grillet' romaanis), eelistades asjade "tuima" loendamist.[26] Ja kui hakata küsima keerulisi küsimusi, kui pärida materjali konteksti, nimekirjade sisemise korrastusloogika või kogunenud materjali olulisuse järele (peale selle, et neid peetakse eksootiliseks ja seega iseenesest huvitavaks), siis laguneb see pealispind tükkideks. Franz Steiner toob oma olulises raamatus *Tabu* esile ühe klassikalise näite Frazerilt: "Matmispaigad olid tabu; Uus-Meremaal ei kasutatud enam kunagi uuesti kanuud, millega oli kantud laipa, see tõmmati kaldale ja värviti punaseks. Punane oli Uus-Meremaal tabu värv; Hawaiil, Tahitil, Tongal ja Samoas oli tabu värviks valge. Markiisaartel oli vaenlase tapnud inimene kümme päeva tabu: tal ei olnud lubatud oma naisega vahekorda astuda ega tulega midagi tegemist teha; keegi pidi tema eest talle toitu valmistama. Naine, kes tegeles kookospähkliõli valmistamisega, oli tabu viieks päevaks või rohkem." (Frazer *s. a.*)

Laiendades Steineri analüüsi võib öelda, et selle katkendi moodustavad viis erinevat verbaalset seost: (1) Üldine tees — matmispaigad on tabu, s.t koht, kuhu surnukeha maeti. See viib näiteni Uus-Meremaa kanuu kohta, kus oli samuti tegu matmisega. (2) See kanuu oli värvitud punaseks, mis seostub teatega sellest, et Uus-Meremaal on punane tabu värviks, mis aga ei ole mitte kuidagi oluline seoses matmistabudega. (3) Tuntud testiküsimuse eeskujul — "Kui ma ütlen "must", siis mis sul pähe tuleb?" — jätkab Frazer samalaadset assotsiatsiooniderida. Kui

[26]Nimekirjade ja kataloogide esteetilise aspekti kohta vt H. Kenneri suurepärast arutelu, Kenner 1962, vt eriti lk 1–4, 50–66, 70–74, 76–92, 104–106.

punane on tabu ühel Vaikse ookeani saarel, siis valge on selleks neljal teisel Vaikse ookeani saarel. (4) Pannud kirja tabu värvid Vaikse ookeani saartel, meenutab ta vaenlase tapmisega seostuvaid tabusid Markiisaarelt, s.t veel ühelt Vaikse ookeani saarelt. See teade ei seostu küll mitte kuidagi värvide ega matmispaikadega, aga vähemasti seostub see kuidagi surmaga. (5) Üks neist Markiisaarte tabudest seostub söögitegemisega, mistõttu mainib Frazer veel ühte toiduõliga seonduvat tabu mingist teisest, mainimata jäänud kohast (eeldatavasti on tegu samuti mingi Vaikse ookeani saarega). Ja nii edasi ja edasi. Pärast mõne sellise lõigu läbitöötamist, ja need pole kaugeltki vaid Frazeri või mõne teise entsüklopedisti eripäraks, ei oska muud teha kui Steineri kokkuvõtet korrata: "Tegu on assotsiatsioonide retoorikaga. Mida silmatorkavam see on, seda vähem usaldusväärne uurimistöö autor paistab" (Steiner 1956: 92).

Mitte hoolikate, läbimõeldud ja sisukate võrdluste, vaid pealispindsete seoste najal koos püsiv kontekstivaba nimekiri, mil on kalduvus rõhutada eksootilist, on probleemina kummitanud entsüklopeedilist traditsiooni tänapäevani välja. Malinowski süüdistus, mille ta suunas oma antropoloogidest kolleegidele, kehtib endiselt: "Me võime vaid paluda, et tavasid, uskumusi ja käitumisreegleid kajastavad üksikud ja eraldiseisvad infokübemed välitöödokumentatsioonist võimalikult kiiresti kaoksid. [---] Koos sellega oleks võimalik ära kaotada ka need lootusetult välja veninud selgitused, mis paneb meid, antropolooge, ennast päris tobedalt tundma ja mis jätab metslastest täiesti jabura mulje." (Malinowski 1964: 126.)

MORFOLOOGILINE

Oma silmapaistvas essees teadmissotsioloogiast toob Karl Mannheim sisse väärtusliku eristuse, mis seostub otse võrdlemisloogika küsimusega, puudutades ühtlasi reduktsionismialaseid arutelusid. Mannheim teeb vahet "parempoolsetel" ja "vasakpoolsetel" metodoloogiatel: "19. sajandi algupoole Saksa konservatism [---] ja seejuures ka tänapäeva konservatism kalduvad kasutama morfoloogilisi kategooriaid, mis ei tükelda konkreetse koge-

museterviku andmeid tükkideks, vaid püüavad pigem seda säilitada kogu oma ainulaadsuses. Erinevalt morfoloogilisest lähenemisest iseloomustab vasakpoolsete parteide analüütilist lähenemist iga terviku tükkideks lahtivõtmine, jõudmaks väiksemate, üldisemate ühikuteni, mida on seejärel võimalik põhjuslikkuse või funktsionaalse integratsiooni kategooriate järgi uuesti kokku panna." (Mannheim *s. a.*: 274.) Mannheimi tähelepanekut laiendades on võimalik esile tuua järgnevad metodoloogilised kooslused:

"Parempoolne": morfoloogiline / sünteetiline / struktuuriline / sünkroonne / fenomenoloogiline.[27]

"Vasakpoolne": evolutsiooniline / analüütiline / funktsionaalne / diakrooniline / ajalooline.

Mõlemal kooslusel on omaenda legitiimsed ülesannete, küsimuste ja protseduuride tüübid. Reduktsionismioht varitseb mõlemat rühma (kuigi konservatiivne lähenemine *tundub* oma loomu poolest vähem reduktsionistlik kui teine — asjaolu, mida mitmetes reduktsionismi üle peetavates diskussioonides piisavalt ei arvestata). Veelgi tõsisem probleem, laenates kalambuuri ühelt hiljutiselt antropoloogiasümpoosionilt, kerkib esile, kui mudeli [*model*] asemel on tegu segadusega [*muddle*] ning kahe erineva koosluse elemente on hooletult kombineeritud. Nagu ma järgnevalt kavatsen tõestada, tingis üks selline segadus 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses võrdleva meetodi kasutamisega kaasnenud ärevuse.

Võrdleva usundiloo kui teaduse esilekerkimist ei saa lahutada 19. sajandi laiemast teadusmõttest. Kui Louis H. Jordan 1905. aastal kaitses võrdleva usundiloo legitiimset õigust kasutada tiitlit "teadus", osutas ta analoogsetele aladele, nt võrdlevale anatoomiale ja võrdlevale filoloogiale (Jordan 1905: *passim*). Tihtipeale unustatakse, kui oluline roll oli võrdleva anatoomia edul teiste võrdlevate distsipliinide arengus. Alustades Buffoniga ja jätkates tema hiilgava õpilase Cuvier'ga, lisades siia juurde

[27] Kasutan terminit "fenomenoloogiline" siinkohal ainult selles lõdvas tähenduses, mida tänapäeval kasutavad usundiloolased. Silmapaistva kriitika ja olulise konstruktiivse ettepanekuna vt Penner 1970. Penneri artikkel on viimase kümnendi kõige läbimõeldum ja mõtteid äratavam metodoloogiline kirjatöö usundiloolaselt.

iseseisvate arengutena Goethe ja St. Hilaire'i spekulatiivseimad uurimistööd, rõhutasid anatoomia-uurijad järjekindlalt, et võrdlus on *kõige olulisem* teaduslik meetod. Buffon teatas, et "võrdlemine oli iseseisvaks võtmeks üldiste zooloogiaseaduste avastamisel"; Goethe väitis, et "looduslugu tähendab põhimõtteliselt võrdlemist".[28]

Nagu on hästi teada, tähendas varajases kirjanduses termin "antropoloogia" peaaegu ainult seda, mida tänapäeval tähistatakse terminiga "füüsiline antropoloogia",[29] ja enamik varajasi kultuuriantropolooge olid ise taustalt arstid (nt A. Bastian, D. Livingstone, K. von den Steinen, W. H. R. Rivers, C. G. Seligman, P. Rivet). Nõnda pole selles midagi üllatavat, et antropoloogias võeti kiiresti üle võrdlev (anatoomiline) meetod nii füüsilise kui ka kultuurilise materjali käsitlemiseks.[30] Samasugune oli olukord ka keeleteaduses ehk võrdleva usundiloo meetodi teises olulises pärilusliinis — Jacob Grimm, Friedrich Schlegel ja Wilhelm von Humboldt on kõik tunnistanud, et võrdlev anatoomia on neid tu-

[28]Buffoni tsiteerib Greene (1961: 173); Goethet osundavad Mühlmann (1968: 69) ja Ackerknecht (1954: 119). Goethe mõjukus, mis oli märkimisväärne 19. sajandi neis kultuuriuuringutes, milles oli näha kas Schellingi *Naturphilosophie* või Spengleri kultuurimorfoloogia mõjusid, on tänapäeval muutunud veelgi mõjukamaks mitmes teises võrdlevas uurimisalas. Silmanähtavalt on see aluseks sellele, kuidas Eliade kasutab termineid *morphologie* ja *homologie*, ning ühtlasi tunnistab Goethe suurt mõju ka suur Vene folklorist V. Propp. Vt Propp 1966, eriti lk 205–209. Ma ei tea, kuidas hinnata I. Levini kommentaari: "Võib-olla oleks Proppist saanud botaanik, kui ta poleks tundnud suuremat indu botaniseerida rahvaluule mitte vähem lillelisi välju. Juba oma varastes töödes muistendi "morfoloogiast" [---] näitab Propp ennast Linné traditsiooni järgiva tööka uurija ja põhjaliku sünteesijana." (Levin 1967: 33.) Goethe morfoloogia mõju eiramine on mitmete hiljutiste Proppi käsitlevate uurimistööde puuduseks, nt Lévi-Strauss 1960; Nathhorst 1969. Kahjuks pole mul õnnestunud kätte saada raamatut Erlich 1955.

[29]Vt Dieserud 1908 antropoloogiaalase kirjanduse kronoloogilise bibliograafia asjus, mis ulatub 16. sajandist 1900. aastani ja kinnitab veelgi seda tähelepanekut.

[30]Vt Ackerknecht 1954: 120 jj — ta peab seda asjaolu eriti oluliseks.

gevalt mõjutanud.[31] Sama käib ka oluliste filosoofiliste sotsioloogide A. Comte'i ja H. Spenceri kohta.[32]

Võrdleva anatoomia distsipliin läbis 18. ja 19. sajandil kaks suurt arengufaasi: esiteks, morfoloogiline lähenemine; siis evolutsiooniline lähenemine. Võrdlev usundilugu imiteeris naiivsel moel seda arengut — põhimõtteliselt oli tegu varasema morfoloogilise lähenemise meelevaldse ja järelemõtlematu kombineerimisega võrdlemise probleemidele uue evolutsioonilise alusskeemi raames.

Linné oli välja pakkunud, et tema taksonoomia esindab suletud, muudetamatut süsteemi, mis peegeldab loodusliku maailma paikapandud, püsivate struktuuride korrastatust. Goethe, kes esimesena tõi kasutusse sõna "morfoloogia", tunnistas küll muutlikkust, ent ometi korrastas oma materjali suureneva organiseerituse ja komplekssuse hierarhia seeriatena. Üks seeria illustreerib astmestikku lihtsaimast taimest kõige keerukama puuni; järgmine illustreerib üksikute organite rida samas taimes, idulehest leheks, lehest kroonleheks ja kroonlehest viljaks. Mitte ühelgi juhul ei kasutatud ajalist skeemi. Progressi puhul oli tegu loogilisformaalse järgnevusega, mitte aja jooksul aset leidva kasvamise ja arenguga. Goethe skeem, hoolimata sellest, mida mõned tema hilisemad imetlejad arvasid, ei olnud kunagi evolutsiooniline; see seisnes tüpoloogilises seerias, mis oli põhimõtteliselt ajalooväline, kuid siiski rakendas universaalse ja partikulaarse, ideaalse ja

[31] Vt tsitaate Grimmilt, Schlegelit ja Humboldtilt, mida on oma olulises uurimistöös välja toonud Rothacker (1948: 93, 95). Mõningaid lühikesi, kuid väga tabavaid tähelepanekuid Humboldti seostest Goethe morfoloogiliste uurimustega ning veelgi lühema kommentaari Schlegeli asjus võib leida raamatust Chomsky 1966: 23 jj, 89 märkus 46.

[32] Spenceri enda bioloogilised uurimistööd on hästi teada; tema pidev anatoomiliste ja morfoloogiliste analoogiate kasutus ühiskondlike protsesside illustreerimiseks ja tõlgendamiseks paistab silma kõigis tema töödes, nt Spencer 1874: 331; teoses Spencer 1876: 469, 616–618 leidub mitmeid olulisi teoreetilisi seisukohti (võrdle neid bioloogiliste paralleelidega raamatus Spencer 1864: punktid 37, 40). A. Comte'i oli eriti mõjutanud anatoom H. M. D. de Blainville. Vt Comte *s. a.*: 313–319, 329 jj, 336–338, 478–485.

kogemusliku, idee ja nähtuva, olemise ja ajaloo vahelist keerukat dialektikat.[33]

Terminite kombinatsioon, mida Goethe kasutas *Urpflanze* staatuse kirjeldamisel — tegu on mõistega (*Begriff*), mis on meelteülene, väljaspool ajalisi muutumisi, sümboolne, ennast ilmutav saladus (*das offenbare Geheimnis*), nähtav vaid mõistusele —, on tinginud selle, et mõned uurijad on üle tähtsustanud morfoloogia idealistlikku iseloomu ega ole piisavalt tähelepanu pööranud tüübi ja ajaloo vahelisele dialektikale. Tüüp on juba definitsiooni poolest ajalooväline, ent ometi on ta keerukas suhtes ajalooga. "Aega valitsevad pendlivõnked; moraalseid ja teaduslikke maailmu võnked ideede ja kogemuse vahel."[34] Sellel "võnkumisel" on sügav tähendus võrdleva tegevuse jaoks. Mõtisklemine konkreetsete taimede ja loomade üle võib avada neis ilmneva arhetüübi; mõtisklemine tüübi üle ilmestab individuaalsete variatsioonide elujõulisust. Morfoloogiline uurimistegevus tähendab "eluvormide kui selliste äratundmist, nende nägemist nähtavate ja käegakatsutavate osade kontekstis paiknevatena, nende tajumist millegi sisemise avaldumisvormidena ja seega teataval viisil nende valdamist tervikutena, konkreetse kaemuse kaudu".[35] (Kõrvalmärkusena viitaksin siinkohal sellele, et kirjeldatu on lähedasem usundiloolaste tegevusele, kui nad tõstatavad fenomenoloogilisi küsimusi, kui sellele, mida tehakse filosoofilise fenomenoloogia tehniliste protseduuride raames.) Aga nagu Platoni puhul, nõuab ka

[33]Goethe teemakohased kirjutised on kergesti kättesaadavad A. B. Wachsmuthi kokkupandud väljaandes Wachsmuth 1963. Esitatud tõlgenduse asjus vt eriti Magnus 1949: 41 jj, 58–60, 116–118. Lisaks vt Rotten 1913; Cassirer 1921, vrd Cassirer 1950: 118–216, eriti 137–150; Steiner 1928; Liebert 1932; Berthelot 1932; Arber 1942, 1946; Hocquette 1946; Heller 1959: 3–34; Marache 1960; Wilkinson 1962; Mendelsohn 1964; Wachsmuth 1966.

[34]Tsiteeritud raamatus: Cassirer 1950: 145. Olen eespool lähtunud tema tõlgendusest (samas: 143–147).

[35]Goethe 1902–: Vol. XXXIX, 251: "die lebendingen Bildungen als solche zu erkennen, ihre äussern sichtbaren, greiflichen Teile im Zusammenhange zu erfassen, sie als Andeutungen des Innern aufzunehmen und so das Ganze in der Anschauung gewissermassen zu beherrschen." Olen lähtunud E. Helleri tõlkest, Heller 1959: 14.

ülesliikuv tee enda täideviimiseks allaliikuvat teed. "Partikulaarne on alati aluseks universaalsele; universaalne ei tohi iial alluda partikulaarsele."[36] Võrdlus võib seega aset leida indiviidi ja arhetüübi vahel; võrdlus võib samuti aset leida sama ajaloovälise seeria analoogsete liikmete vahel (*X* on homoloogiline *Y*-ga).[37] Kummalgi juhul ei ole lubatud ei ajaliste ega põhjuslike järelduste tuletamine sellisest võrdlusest; s.t *X* on lihtsam kui *Y* ning loogiliselt ja formaalselt *Y*-le eelnev, ent mitte tingimata ajaliselt.

Kultuuriuuringutes on võimalik morfoloogilist perspektiivi illustreerida J. F. McLennani abil, kes 1896. aastal rõhutas vajadust uurida "kõige vähem arenenud rasse", mida ta defineeris "kõige madalamate ja lihtsamatena", meenutades oma lugejatele, et "ajalooteaduses ei tähenda vana *mitte kronoloogilist vanust, vaid struktuurilist*". (McLennan 1896: 16 (rõhutus minult).) Läbivalt ja suurepäraselt näitlikustab seda Mircea Eliade *Uurimus usundiloost*. Kui ma loen Eliade rohkeid ja keskse tähtsusega viiteid *un système cohérent*'ile kõiksugu erinevate ilmnemiskujude ja hierofaaniate taga; kui ta järjestab oma hierofaaniateseeria kõige lihtsamast kõige keerukamani; kui ta väidab, et seda *système*'i ei eksisteeri mitte kuskil, ent need arhetüübid eelnevad igale konkreetsele ilmnemiskujule, mistõttu need *système*'id "ilmutavad selgemini, täielikumalt ja suurema koherentsusega seda, mis hierofaaniates ilmneb individuaalsel, kohalikul ja üksteisele järgneval viisil", siis tulevad mulle meelde sellised morfoloogilise ettevõtmise klassikalised seisukohad, millest kirjutas Goethe kirjas Herderile (Napoli, 17. mai 1787).[38] Suutmatus arvesse võtta Eliade töö

[36]Goethe 1902–: Vol. XXXIX, 92; vt Cassirer 1950: 146, ja vrd leheküljelt 144 tsiteeritud tekstiga.

[37]Ma ei kasuta termineid "analoogia" ja "homoloogia" Richard Oweni määratletud ranges tähenduses. Täpselt mõistetud kujul nõuaks homoloogia evolutsioonilise arengu postuleerimist, mis ei oleks siinse arutelu kontekstis sobilik. (Vt suurepärast kirjeldust nende kahe termini kohta Hyman 1969: 838.)

[38]Eliade 2017, vt eriti lk 37–40, 57–58, 506–510, 521 jj. Goethe kirjutas Herderile: "Ma pean sulle tunnistama, et ma olen väga lähedal taimede päritolu ja ülesehituse saladuse avastamisele. [---] *Urpflanze* on maailma kõige veidram olend — Loodus ise on ta peale kade. Sellise mudeli abiga [---] muutub võimalikuks taimede leiutamine *ad infinitum*.

sellist tausta on tinginud mitmeid märkimisväärseid eksitõlgendusi ajaloo rollist ja mustrite staatusest Eliade töös.

Sellisel morfoloogial on üks väga oluline eeldus, teaduslik analoog sellele, mille on selgesti välja öelnud Kant oma *Otsustusvõime kriitikas*: "Kõik sellised võrdlused eeldavad järgnevat: empiiriliste seaduste asjus on loodus hoidnud kinni teatavast ökonoomsusest, millega meie otsustus ilmneb sobivana, ja mõistetavast ühetaolisusest, ja see eeldus *a priori* otsustuse printsiibina peab eelnema igasugusele võrdlemisele." (Kant 1913: 194.) Kas siis Eliade ranges morfoloogias (või Jungi ja Goodenough' lõdvemates sümboleid käsitlevates töödes), eelduseks on ikka see "sobiv ökonoomsus". Süsteemide ja arhetüüpide hulk on üsnagi piiratud, kuigi võimalike ilmnemiskujude arv on lõpmatu. Võrdlemine, kuigi haardelt globaalne, jääb ikkagi protseduuri poolest rangelt piiratud tegevuseks. Võrrelda on võimalik ainult süsteemisiseselt või mustri ja mingi konkreetse ilmnemiskuju vahel. Süsteemisisesed võrdlused ei arvesta aja ega ajalooga; mustri ja ilmnemiskuju vahelised võrdlused on võrdlused ainult ilmnemiskuju ja selle mõistetavuse ulatuses ega arvesta ajaloolise, lineaarse arenguga. Kui pakutakse välja mingi seeria, liigub see lihtsalt keerulisele, täiuslikult ilmnemiskujult mõranenule — Goethe sõnu kasutades, toimub metamorfoos (võrdle seda sellega, kuidas Eliade *Uurimuse* XIII peatükis kasutab mõisteid "degradeerumine", "infantilism" jne).

EVOLUTSIOONILINE

Teadusliku teooria teise arenguastmena olen ma kirjeldanud ajalise mõõtme sissetoomist võrdleva anatoomia uurijate poolt. Buffon, Cuvier, Lamarck ja Darwin jõudsid mõttele, et suurenenud keerukus peegeldab kasvu-, kohastumis- ja evolutsiooniprotsessi. Niiviisi loobusid nad oma eelkäijate ajavälistest eeldustest ja

---

Nad on rangelt loogilised taimed — s.t kuigi neid ei pruugi tegelikult eksisteerida, võiksid nad eksisteerida —, nad ei oleks lihtsalt piltlikud või poeetilised varjud ega unenäod, vaid sisaldaksid sisemist tõde ja paratamatust. Ja sama seaduspära oleks rakendatav kõigele elavale." Goethe 1902–: Vol. XXVII, 5 (tõlgitud: Heller 1959: 10).

keskendusid üha enam variatiivsusele, *individuaalsete* liikide sisemisele ajaloole. Võiks isegi väita, et ajalise raamistiku sissetoomise kaudu loobuti ranges mõttes võrdlevast meetodist.[39] Nagu ma olen osutanud, oli võrdlev usundilugu — nii, nagu seda praktiseeriti 19. sajandil ja 20. sajandi alguses — põhimõtteliselt meelevaldne kombinatsioon vanemast morfoloogilisest lähenemisest võrdlemisele ja uuemast evolutsioonilisest alusskeemist. Nagu varasemad võrdleva morfoloogia uurijad olid ka võrdlevad usundiloolased veendunud, et struktuure tuleb uurida ja võrrelda eirates kronoloogiat ja geograafiat (ja tegelikult ka uute liikide tekkimist), pöörates pigem tähelepanu kasvavavale keerukusele. Ent antropoloogid ja võrdlevad usundiloolased sidusid selle üldise evolutsioonilise alusskeemiga. Struktuuri analüüsimist ja taksonoomilist klassifitseerimist kasutati religioosse ja kultuurilise kronoloogilise ahela globaalse ulatuse demonstreerimiseks. Paradoksaalselt (ja ilmvõimatult) seoti uuem evolutsiooniline ja ajaline perspektiiv varasema ajaloovälise metodoloogiaga. Lihtsus oli nüüd märgiks ajaloolisest päritolust (nt "primitiivne"), mitte "loogilistest" *ürgvormidest*.[40]

Kultuurievolutsionistid sidusid selle hübriidse meetodi entsüklopeedilise andmete esitamise stiiliga. Selle lähenemisviisi (nagu eelnevalt sai näidatud) kontekstivabad nimekirjad, pealiskaudsus ja "raske" pinnas muutsid selle stiili ideaalseks viisiks,

[39]Märkimisväärne on siinkohal see, et nii üheksandas kui ka kümnendas *Encyclopaedia Britannica* väljaandes on võrdluse või võrdlemise ainukeseks sissekandeks "Võrdlev anatoomia". Üheksandas väljaandes (1875–1889) kiidetakse seda ülevoolavalt. Üheteistkümnendast (1910–1911) väljaandest saame teada, et "see termin on hakanud nüüd hääbuma, püsides veel vaid raamatupealkirjades või ülikoolide õppetoolide nimedes. Terminoloogiline teisenemine on peamiselt tingitud tänapäevastest zooloogiakontseptsioonidest" (VI kd, lk 803). Seega, mitte üldse ebatavaliselt rakendasid kultuuriteaduslikud distsipliinid võrdlevat anatoomiat "normina" umbes samal ajal, kui see hakkas minetama tähtsust bioloogiateadustes.

[40]Vrd Widengren 1945. "Jäänukite" mõiste, selliste geoloogiliste terminite kasutus nagu "kihid" ja "fossiilid" ning mõningad suunad võrdlevas keeleteaduses aitasid kõik kaasa sellisele arengule, kuid nende detailide põhjalikum uurimine peab jääma ootama mõnda tulevast publikatsiooni (vt allmärkus nr 10 ülal).

kuidas vältida tagajärgi, mis kerkivad esile niisuguse meetodite kombineerimise puhul. Nagu ka entsüklopeedilise stiili puhul, ei ilmne kultuurievolutsionistide töödes lähemal vaatlusel mitte mingit organiseerimis- ega võrdlemisprintsiipi. Seeriate üksikasjalik korrastamine, mikrotaseme liikumised ja variatsioonid, millel oli bioloogiliste evolutsionistide töö jaoks keskne tähtsus, puudusid kultuurievolutsionistide töödes täielikult.

Sellisele kombinatsioonile omased probleemid on ehedalt näha E. B. Tylori klassikalise teose *Primitiivne kultuur* (1871) sissejuhatuses. Tylor alustab üpris segadusttekitava katsega rakendada linnélikku liigikategooriat kultuurinähtustele: "[Etnograafi] tööülesannet on võimalik peaaegu täiuslikult illustreerida, võrreldes neid kultuuridetaile sellega, kuidas loodusteadlased uurivad taime- ja loomaliike. Etnograafi jaoks on vibu ja nool liigid, laste koljude silumise harjumus on liik, arvude kümnendsüsteem on liik. Selliste asjade geograafilist jaotust ja nende levikut piirkonnast piirkonda tuleb uurida samamoodi, nagu loodusteadlane uurib oma botaaniliste ja zooloogiliste liikide geograafilist levikut." (Tylor 1871: 8.) Niisugune katse vastata küsimusele sellest, mis kultuuris vastab morfoloogiauurija organismile või evolutsionisti liigile, jääb ebaveenvaks nii Tylori kui ka hilisemate teoreetikute juures. Nagu Lévi-Strauss on tabavalt märkinud: "Lõppude lõpuks tagab loodusteaduslike rekonstruktsioonide ajaloolise kehtivuse bioloogiline paljunemisside. Kirves seevastu ei sigita kunagi teist kirvest" (Lévi-Strauss 2012: 38).

Tylori täiendavatest selgitustest selle kohta, milles seisnevad tema metodoloogilised eeldused, saab ilmseks, et ta sõltub evolutsiooni sidumisest ajaloovälise metodoloogiaga. Tema klassifitseerimisskeemi eesmärgiks on näidata, "kuidas kultuurinähtusi on võimalik klassifitseerida ja korrastada, aste-astmelt tõenäolisena tunduvas evolutsioonilises järjestuses".[41] Ent niimoodi pidas Tylor sarnaselt varasemate võrdleva morfoloogia uurijatega

[41] Tylor 1871: 6. Viimasel ajal on antropoloogide seas taas hakatud väärtustama Tylori evolutsioonilisi hüpoteese. Vt Murphree 1961; Stocking 1963; Burrow 1963; Opler 1964; Stocking 1965; Burrow 1966: 228–250 *et passim*. Viimane, Burrow' uurimus, on mainitute hulgast kõige märkimisväärsem panus sellesse teemasse.

võimalikuks eirata kronoloogiat ja geograafiat: "Niisuguste võrdluste puhul pole vaja palju tähelepanu pöörata ajaloolisele toimumisajale ega kohale kaardil; iidseid Šveitsi järveasukaid võib asetada kõrvuti keskaegsete asteekidega ja Põhja-Ameerika odžibvesid kõrvuti Lõuna-Aafrika suuludega. Nagu dr Johnson üleolevalt täheldas, kui ta oli Hawkesworthi reisikirjeldustest lugenud patagoonlaste ja lõunameresaarte rahvaste kohta: "üks kamp metslasi on täpselt samasugune nagu iga teine". Ja kui tõene see üldistus tõesti on, seda võib näidata iga etnoloogiamuuseum."[42] Võrdlemine ja paralleelide äratundmine sellise uurimisprogrammi juures võib olla lahutatud ajaloolistest kaalutlustest ja uurimistööst. Sarnasusi oli sel puhul võimalik seletada tuginedes nende sarnasusele "inimarengu loogilistes astmetes ja kultuurievolutsioonis (*Urmensch* kui *Urpflanze* järeldus), ent jällegi tehti sellest ilmvõimatult kronoloogilisi järeldusi.[43] Selle hüpoteesi koos ta suhtega võrdlevast anatoomiast tuletatud teooriatega on selgelt sõnastanud J. G. Frazer oma *Kuldse oksa* kokkuvõtva köite eessõnas: "Kui leidub üks üldine järeldus, mis kogu sellest üksikjuhtumite massist esile kerkib, siis ma julgen mõelda, et selleks on olemuslik sarnasus kõikide inimrasside vähemarenenud mõistuste toimimises, mis vastab olemuslikule sarnasusele nende kehaehituses, nagu seda on näidanud võrdlev anatoomia." (Frazer 1935: vi.)

Need kaks bioloogiateooriate pärandit — võrdleva meetodi sidumine evolutsiooniliste eeldustega ja selle ajalooväline metodoloogia — kombineerusid kultuurivaldkonna uurimisel üheks kirjuks hübriidiks ning religioonialast uurimistööd hakati seetõttu kiiresti kritiseerima. Võib-olla kõige mõjukamaks kriitikuks oli

[42] Tylor 1871: 6. Vrd Eliade 2017: 521 jj. Ma väidaksin, et see, mis on Eliadele kui morfoloogile lubatav meetod, ei ole lubatav Tylori kui evolutsionisti jaoks.

[43] Selline inimese psühholoogilise ühtsuse eeldus läheb vastuollu Herodotosest tänapäevani püsinud eeldusega, et sarnasust on võimalik seletada difusiooni ja kultuurikontakti kaudu. Nende kahe seisukoha omavahelise vaidluse vaatlemine (sarnaste inimmõistuste paralleelne areng ja difusioon) moodustab viktoriaanlike antropoloogiliste spekulatsioonide kõige igavama osa tänapäeva lugeja jaoks. Vaata selle küsimuse täpset formuleerimist Tylor 1878: 3 jj. Heaks ülevaateks kõigist neist argumentidest on Toynbee 1962: 424–440 (lisa I köitele, C. [iii] [b]).

Ameerika antropoloogia isa Franz Boas oma 1896. aastal avaldatud artikliga "Võrdleva meetodi piirid antropoloogias" (Boas 1896, taastrükk: Boas 1940: 270–280). Selles artiklis (mis sai väga mõjukaks oma avaldamisajal, kuigi tänapäeval võib ta mõjuda väheütlevana) rõhutas Boas, et "samad nähtused võivad välja areneda paljudel erinevatel viisidel" ja "nõudis", et "võrdlused piirduksid nende nähtustega, mille puhul on tõestatud, et nad on sama põhjuse tagajärjed"[44] — üritades seega sisse tuua analoogi "bioloogilisele paljunemissidemele" (Lévi-Strauss). Oluline on tähele panna, et Boas ei välistanud võrdlemist *per se*, kuivõrd selles asjas said mitmed Boase kolleegid Ameerikast ja Briti saartelt temast kohe valesti aru. Tõepoolest, veel 1938. aastal kutsus ta üles "rajama mitmel pool maailmas leiduvate sarnaste *vormide* võrdlemisele tuginevat kultuuri*morfoloogiat*". (Boas 1938: 675. (Minu rõhutused).) Pigem soovis ta meetodit parandada, muuta rangemaks seda kriteeriumi, millest lähtudes tuvastati sarnasusi ja millele tuginedes võrreldi. Selle saavutamiseks tõi ta sisse ajalise mõõtme, mis tollases bioloogilises uurimistöös oli väga tähtis. Boas soovitas rakendada seda, mida tema nimetas "ajalooliseks meetodiks": "Ajalooline uurimine peab olema selleks otsustavaks kriteeriumiks, mida teadus peab nõudma, enne kui aktsepteerib fakte tõendusmaterjalina. Selle abil tuleb kontrollida kogutud materjali võrreldatavust ning tuleb nõuda menetluskäigu ühetaolisust võrreldavuse tõestusena." (Boas 1896: 907 (= Boas 1940: 279).)

Tolle artikli tulemused olid kahetsusväärsed. Boas oli sidunud võrdlemise naiivse evolutsiooniteooriaga ja oli kõrvutanud tema poolt ajaloolise meetodina kirjeldatut selle kombinatsiooniga, lükates seeläbi käima konflikti, mis püsib tänase päevani (tuleb tõdeda, et Boase ajalooline meetod ei näe tänapäeval välja grammigi vähem naiivne).[45] Üheskoos üldise sotsiaaldarvinismi

[44]Boas 1896: 903 jj (= Boas 1940: 275). Ent Boas ei ole harilikult optimistlik selles, et samu põhjusi oleks tõesti võimalik näidata (vt Boas 1887: 485 jj).

[45]Boase ajalooliste eelduste kriitika kohta vt P. Radini pahurat kirjatööd Radin 1933: 24–60, ja Lévi-Straussi lühikest, kuid hiilgavat kriitikat, Lévi-Strauss 2012, eriti lk 41–50.

ja progressiteooriate kõrvalejätmise ning historitsistlike ja positivistlike mõttesuundade kasvava domineerimisega sotsiaalteadustes osutus Boase artikkel mugavaks vabanduseks, miks võrdlevast uurimistööst loobuda ja heita oma tööst välja kõik vähegi ulatuslikumad võrdlused.[46]

Nagu Paul Mercier täheldas oma hiljutises antropoloogia ajaloos, esindab Boase artikkel ühe ajastu lõppu (Mercier 1966: 29 jj). Võrdleva usundiloo probleemiks tänapäeval on see, et uus ajastu pole veel saabunud. Ja seetõttu me peame mõtisklema omaenda ajaloo üle, sest: "kui antropoloogia pöördub tagasi võrdleva meetodi juurde, ei unusta ta kindlasti, mis ta on vahepeal õppinud üldiselt ja ka võrdleva meetodi kohta konkreetselt. Ta pöördub tagasi spiraalikujulise liikumise tulemusena, mis on nõnda omane teaduslikule mõttele, jõudes pool sajandit hiljem tagasi samasse kohta, kuid kõrgemal tasemel. Ta mõistab siis paremini, kuidas ja mida võrrelda, kui ta seda mõistis viiekümne aasta eest" (Ackerknecht 1954: 124 jj). Sama kehtib ka meie distsipliini kohta.

Kirjandus

A c k e r k n e c h t, Erwin H. 1954. On the Comparative Method in Anthropology. — *Method and Perspective in Anthropology*. Ed. by R. F. Spencer. Minneapolis, pp. 117–125

A l b r i g h t, William F. 1966. *Archaeology, Historical Analogy and Early Biblical Traditions*. Baton Rouge

A l y, Wolf 1929. *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*. Leipzig

A r b e r, Agnes 1942. *The Natural History of Plant Form*. Cambridge

A r b e r, Agnes 1946. *Goethe's Botany*. Waltham

[46]Boase propageeritud piiratud võrdluse meetod on Ameerika antropoloogide seas muutunud peaaegu et dogmaks, mida tihtipeale kuulutatakse päris naiivses vormis, nt Sapir (1946: 50) rõhutab, et võrdlus "peab piirduma mandri piiridega või äärmisel juhul kahe eri mandri kõrvuti paiknevate osade piiridega". Piiratud võrdluse meetod jääb nende piirangute alla, millest sai eelnevalt räägitud etnograafilise võrdluse paragrahvis.

B e r t h e l o t, René 1932. *Science et philosophie chez Goethe*. Paris

B i c k e r m a n, Elias J. 1952. Origines gentium. — *Classical Philology*, Vol. XLVII, pp. 65–81

B o a s, Franz 1887. The Occurrence of Similar Inventions in Areas Widely Apart. — *Science*, Vol. IX

B o a s, Franz 1896. The Limitations of the Comparative Method of Anthropology. — *Science*, n.s., Vol. IV, pp. 901–908

B o a s, Franz 1938. *General Anthropology*. New York

B o a s, Franz 1940. *Race, Language and Culture*. New York

B o ü a r d, Michel de 1930. Encyclopédies medievales. — *Revue des questions historiques*, Vol. CXII, p. 258–304

B r o a d f i e l d, A. 1946. *The Philosophy of Classification*. London

B u r r o w, John W. 1963. Evolution and Anthropology in the 1860's. — *Victorian Studies*, Vol. VII, pp. 137–154

B u r r o w, John W. 1966. *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory*. Cambridge

B u t c h v a r o v, Panayot 1966. *Resemblance and Identity: An Examination of the Problem of Universals*. Bloomington

C a s s i r e r, Ernst 1921. *Idee und Gestalt*. Berlin

C a s s i r e r, Ernst 1950. *The Problem of Knowledge*. New Haven

C h o m s k y, Noam 1966. *Cartesian Linguistics*. New York

C h u r c h, Ralph W. 1952. *An Analysis of Resemblance*. London

C l e m e n, Carolus (ed.) 1920–1939. *Fontes historiae religionum ex auctoribus Graecis et Latinis collectos*. Vols. I–VII. Bonn & Berlin

C o m t e, Auguste *s. a. The Positive Philosophy*. H. Martineau, tr. New York

C o o k, Arthur B. 1914. *Zeus*. Vol. I. Cambridge

D a h l q u i s t, A. 1962. *Megasthenes and Indian Religion*. Uppsala

D a v i l l é, L. 1913–1914. La comparison et la méthode comparative, en particulier dans les études historiques. — *Revue de synthése historique*, Vol. XXVII, p. 4–33, 217–257; Vol. XXVIII, p. 201–229 [lõpetamata]

D a w s o n, C. (ed.) 1955. *The Mongol Mission*. New York

D e l l a C o r t e, Francesco 1946. *Enciclopedisti latini*. Genoa

D i e l s, Hermann, Walther K r a n z 1934. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 5. Aufl. Berlin

D i e s e r u d, Juul 1908. *The Scope and Content of the Science of Anthropology*. Chicago

D i h l e, Albrecht 1962. Zur hellenistischen Ethnographie. — *Grecs et barbares*. Ed. M. Reverdin. Geneva, p. 205–223

D i l t h e y, Wilhelm 1926. *Gesammelte Schriften*. Bd. VII. Stuttgart [kordustrükk 1958]

E g g a n, Fred 1954. Social Anthropology and the Method of Controlled Comparison. — *American Anthropologist*, Vol. LVI, pp. 743–763

E l i a d e, Mircea 1964. The Quest for 'Origins' of Religion. — *History of Religions*, Vol. IV, pp. 154–169 [taastrükk: M. Eliade. *The Quest: History and Meaning in Religion*. Chicago, 1969, pp. 37–53]

E l i a d e, Mircea 2017. *Uurimus usundiloost*. Tlk M. Lepikult. Tartu: TÜ Kirjastus

E r l i c h, Victor 1955. *Russian Formalism: History and Doctrine*. The Hague

F o r d, Clellan S. (ed.) 1967. *Cross-Cultural Approaches: Readings in Comparative Research*. New Haven

F r a n k f o r t, Henri 1951. *The Problem of Similarity in Ancient Near Eastern Religions*. Oxford

F r a z e r, James G. *s. a.* Taboo. — *Encyclopaedia Britannica*. Vol. XXIII. 9th ed., p. 16

F r a z e r, James G. 1935. *Balder the Beautiful: The Fire-Festivals of Europe and the Doctrine of the External Soul*. Vol. I. London

F r a z e r, James G. 2001. *Kuldne oks: Uurimus maagiast ja religioonist*. Tlk T. Pakk-Allmann. Tallinn: Varrak

F r ä n k e l, Hermann F. 1921. *Die homerischen Gleichnisse*. Göttingen

G i a n n i n i, Alessandro 1963. Studi sulla paradossografia greca (I): Da Omero a Callimaco. Motivi e forme del meraviglioso. — *Istituto Lombardo di scienza e lettere, Rendiconti classe di lettere*, Vol. XCVII, p. 247–266

G i a n n i n i, Alessandro 1964. Studi sulla paradossografia greca (II): Da Callimaco all'età imperial. La letteratura paradossografia. — *Acme*, Vol. XVII, p. 99–140

G i a n n i n i, Alessandro 1965. *Paradoxographorum graecorum reliquiae*. Milano

G i n s b e r g, Morris 1961. The Comparative Method. — M. Ginsberg. *Essays in Sociology and Social Philosophy*. Vol. III, *Evolution and Progress*. New York, pp. 194–207

G o e t h e, Johann Wolfgang von 1902–. Vorwort zur Morphologie. — E. von der Hellen *et al* (Hg.). *Goethes Sämtliche Werke* (Jubiläums-Ausgabe). Bd. XXXIX, Schriften zur Naturwissenschaft, I. Teil. Stuttgart u. Berlin

G o e t h e, Johann Wolfgang von *s. a. Goethes Sämtliche Werke*, Vol. XXXIX, *Maximen und Reflexionen*, No. 199

G o e t h e, Johann Wolfgang von *s. a. Goethes Sämtliche Werke*, Vol. XXVII, *Italienische Reise*

G o l d s c h m i d t, Walter 1966. *Comparative Functionalism: An Essay in Anthropological Theory*. Berkeley & Los Angeles

G o n d a, Jan 1949. *Remarks on Similes in Sanskrit Literature*. Leiden

G o t t s c h a l k, Louis (ed.) 1963. *Generalization in the Writing of History*. Chicago

G r a s s l, Anton 1903. *Herodot als Ethnologe*. München

G r e e n e, John C. 1961. *The Death of Adam*. New York

G r i l l, Severin 1960. *Vergleichende Religionsgeschichte und Kirchenväter*. Horn

H a r t m a n, Sven S. 1965. Dionysus and Heracles in India according to Megasthenes: A Counter-Argument. — *Temenos*, Vol. I, pp. 55–64

H e l l e r, Erich 1959. *The Disinherited Mind*. New York

H e m p e l, Carl Gustav 1959. The Logic of Functional Explanation. — *Symposium on Sociological Theory*. Ed. by L. Gross. Evanston, pp. 271–307

H e n r y, René 1947. *Ctésias. La Perse. L'Inde. Les Sommaires de Photius*. Bruxelles

H e r o d o t o s 1964. Kroisos ja Solon. Polykrates. Tlk R. Kleis. — *Kreeka kirjanduse antoloogia*. Toim. A. Kaalep, Ü. Torpats. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 424–431

H e r o d o t o s 1983. *Historia [Muusad]*. Tlk A. Kurismaa. (Klassikalised lood.) Tallinn: Eesti Raamat

H e r o d o t o s 1995. Pärslastest. Tlk K. Krull. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 2–16

H e r o d o t o s 2006. Kleio. Tlk K. Rein. — *Vanakreeka kirjanduse antoloogia*. Koost. J. Päll. Tallinn: Varrak, lk 264–266

H e r o d o t o s 2010. Kroisos, Atys ja Adrastos. Tlk K. Rein. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 35–39

H e r s k o v i t s, Melville J. 1956. On Some Modes of Ethnographic Comparison. — *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde*, Vol. CXII, pp. 1–20

H o c q u e t t e, Maurice 1946. *Les fantaisies botaniques de Goethe*. Lille

H o d g e n, Margaret T. 1936. *The Doctrine of Survivals: A Chapter in the History of Scientific Method in the Study of Man*. London

H o d g e n, Margaret T. 1964. *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia

H u t t o n, Maurice 1963. *Tacitus: Germania*. London

H ø f f d i n g, Harald 1924. *Der Begriff der Analogie*. Leipzig

H y m a n, L. H. 1969. *Encyclopaedia Britannica*, Vol. XV

J a c o b y, Felix 1909. Über die Entwicklung der griechischen Historiographie und den Plan einer neuen Sammlung der griechischen Historikerfragmente. — *Klio*, Bd. IX, S. 80–123

J a c o b y, Felix 1956a. Über die Entwicklung der griechischen Historiographie und den Plan einer neuen Sammlung der griechischen Historikerfragmente. — *Abhandlungen zur griechischen Geschichtschreibung von Felix Jacoby*. Hg. von H. Bloch. Leiden, S. 16–64

J a c o b y, Felix 1956b. Herodotos. — F. Jacoby. *Griechische Historiker*. Stuttgart [algselt ilmunud: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, Suppl. II]

J a h n, Otto 1850. Über römische Enzyklopädien. — *Berichte über die Verhandlungen der Kön. sächischen Gesellschaft der Wissenschaften*, phil-hist. Kl., Bd. II:4, S. 263–287

J a m e s, William 1929. *The Varieties of Religious Experience*. New York: Modern Library

J a m e s, William 2013. *Usulise kogemuse mitmekesisus. Uurimus inimloomusest*. Tlk I. Meos. Tartu: Ilmamaa

J o n e s, Henry F. (ed.) 1912. *The Notebooks of Samuel Butler*. New York

J o r d a n, Louis H. 1905. *Comparative Religion, Its Genesis and Growth*. Edinburgh

J o y n t, Carey B., Nicholas R e s c h e r 1960–1961. The Problem of Uniqueness in History. — *History and Theory*, Vol. I, pp. 150–162

K a n t, Immanuel 1913. *Kritik der Urteilskraft*. — *Immanuel Kants Werke*. Hg. von E. Cassirer. Vol. V. Berlin

K e n n e r, Hugh 1962. *Flaubert, Joyce and Beckett: The Stoic Comedians*. Boston

K l u c k h o h n, Clyde 1961. *Anthropology and the Classics*. Providence

K o e s t e r m a n n, Erich 1964. *Tacitus*. Bd. II.2. Leipzig

K r a m e r, Samuel N. 1969. Sumerian Similes. — *Journal of the American Oriental Society*, Vol. LXXXIX, pp. 1–10

K r a n z, Walther 1938. Gleichnis und Vergleich in der frühgriechischen Philosophie. — *Hermes*, Bd. LXIII, S. 99–122

L a n g l o i s, Charles V. 1911. *La connaissance de la nature et du monde au moyen âge*. Paris [ümber töötatud: *La vie en France au moyen âge*. Vol. III. Paris, 1927]

L e v i n, Isidor 1967. Vladimir Propp: An Evaluation on His Seventieth Birthday. — *Journal of the Folklore Institute*, Vol. IV, p. 33

L é v i - S t r a u s s, Claude 1960. La structure et la forme: réflexions sur un ouvrage de Vladimir Propp. — *Cahiers de l'Institut de Science economique appliqué*, No. XCIX, p. 3–36 [= Lévi-Strauss. L'analyse morphologique des contes russes. — *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, Vol. III [1960], pp. 3–36]

L é v i - S t r a u s s, Claude 1963. History and Anthropology. — C. Lévi-Strauss. *Structural Anthropology*. New York, pp. 1–27

L é v i - S t r a u s s, Claude 2012. Ajalugu ja etnoloogia. — C. Lévi-Strauss. *Strukturaalantropoloogia: Valik artikleid*. Koost. M. Tamm, tlk A. Saar. (Bibliotheca Anthropologica.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 33–72

L e w i s, Oscar 1955. Comparisons in Cultural Anthropology. — *Yearbook of Anthropology 1955*. New York, pp. 259–292

L i e b e r t, Arthur 1932. *Goethes Platonismus zur Metaphysik der Morphologie*. Berlin

L i n f o r t h, Ivan M. 1926. Greek Gods and Foreign Gods in Herodotus. — *University of California Publications in Classical Philology*, Vol. IX, No. 1, pp. 1–25

L i n f o r t h, Ivan M. 1928. Named and Unnamed Gods in Herodotus. — *University of California Publications in Classical Philology*, Vol. IX, No. 7, pp. 201–243

L y o n, P. A. 1875–1889. Encyclopaedia. — *Encyclopaedia Britannica*, 9th ed., Vol. VIII, pp. 190–204

M a g n u s, Rudolf 1949. *Goethe as a Scientist*. New York

M a l i n o w s k i, Bronisław 1964. *Crime and Custom in Savage Society*. Paterson

M a n n h e i m, Karl *s. a. Ideology and Utopia*. New York

M a r a c h e, Maurice 1960. *Le symbole dans la pensée et l'oeuvre de Goethe*. Paris

M a z l i s h, Bruce 1965. Historical Analogy: The Railroad and the Space Program. — *The Railroad and the Space Program*. Ed. by B. Mazlish. Cambridge, MA

M a y r, Ernst 1969. *Principles of Systematic Zoology*. New York

M c C r i n d l e, John W. 1877. *Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian*. London [uustrükk 1926]

M c C r i n d l e, John W. 1882. *Ancient India as Described by Ktesias the Knidian*. London

M c E w e n, William J. 1963. Forms and Problems of Validation in Social Anthropology. — *Current Anthropology*, Vol. IV, pp. 155–183

M c L e n n a n, John F. 1896. *Studies in Ancient History*, 2nd series. London

M e n d e l s o h n, Everett 1964. The Biological Sciences in the Nineteenth Century: Some Problems and Sources. — *History of Science*, Vol. III, pp. 39–59

M e r c i e r, Paul 1966. *Histoire de l'anthropologie*. Paris

M e r z, Konrad 1923. *Forschungen über die Anfänge der Ethnographie bei den Griechen*. Zürich

M e t z g e r, Bruce M. 1955. Considerations of Method in the Study of Mystery Religions. — *Harvard Theological Review*, Vol. XLVIII, pp. 1–20

M e y e r, Richard M. 1906. *Kriterien der Aneignung*. Leipzig

M o o r e, Frank W. 1961. *Readings in Cross-Cultural Methodology*. New Haven

M u r d o c k, George P. 1957. Anthropology as a Comparative Science. — *Behavioral Science*, Vol. II, pp. 249–254

M u r p h r e e, Idus L. 1961. The Evolutionary Anthropologists. — *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. CV, pp. 265–300

M ü h l m a n n, Wilhelm E. 1968. *Geschichte der Anthropologie*. Bonn

M y e r s, John L. 1908. Herodotus and Anthropology. — *Anthropology and the Classics*. Ed. by R. R. Marett. Oxford, pp. 121–168

N a t h h o r s t, Bertel 1969. *Formal or Structural Studies of Traditional Tales*. Stockholm

N e e d h a m, Rodney 1962. Notes on Comparative Method and Prescriptive Alliance. — *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde*, Vol. CXVIII, pp. 160–182

N e t t l e s h i p, Henry 1885. *Lectures and Essays on Subjects Connected with Latin Literature and Scholarship*, 1st series. Oxford

O p l e r, Morris E. 1964. Cause, Process, and Dynamics in the Evolutionism of E. B. Tylor. — *Southwestern Journal of Anthropology*, Vol. XX, pp. 123–144

P e a r s o n, Lionel 1939. *Early Ionian Historians*. Oxford

P e n n e r, Hans 1970. Is Phenomenology a Method for the Study of Religion? — *Bucknell Review*, Vol. XXXVIII, pp. 29–54

P e t t a z z o n i, Raffaele 1954. Alle origini della scienza delle religioni. — *Numen*, Vol. I

P r é a u x, Claire 1953. Les raisons de l'originalité de l'Egypte. — *Museum Helveticum*, Vol. X, p. 203–221

P r o p p, Vladimir 1966. Struttura e storia nello studio della favola. — G. L. Bravo, tr., *Morfologia della fiaba*. Torino

R a d c l i f f e - B r o w n, Alfred R. 1951. The Comparative Method in Anthropology. — *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. LXXXI, pp. 15–22

R a d i n, Paul 1933. *The Method and Theory of Ethnology*. New York

R e d f i e l d, Robert 1952. Primitive World View. — *Proceedings of the American Philosophical Association*, Vol. XCVI, pp. 30–36 [taastrükk: R. Redfield. *The Primitive World and its Transformations*. Ithaca, 1953, pp. 84–110]

R é v i l l e, Jean 1909. *Les phases successives de l'histoire des religions*. Paris

R i c k m a n, Hans Peter 1962. *Pattern and Meaning in History: Thoughts on History and Society by Wilhelm Dilthey*. New York

R i e z l e r, Kurt 1936. Das homerische Gleichnis und der Anfang der Philosophie. — *Die Antike*, Bd. XII, S. 253–271

R i v i e r, André 1952. *Un Emploi archaïque de l'Analogie chez Héraclite et Thucydide*. Lausanne

R o s e, Herbert J. 1934. *Concerning Parallels*. Oxford

R o t h a c k e r, Erich 1948. *Logik und Systematik der Geisteswissenschaften*. Bonn

R o t t e n, Elisabeth 1913. *Goethes Urphänomen und die platonische Idee*. Gießen

S a n d m e l, Samuel 1962. Parallelomania. — *Journal of Biblical Literature*, Vol. LXXXI, pp. 1–13

S a p i r, Edward 1946. *Time Perspective in Aboriginal American Culture: A Study in Method*. Ottawa

S c h a p e r a, Isaac 1953. Some Comments on Comparative Method in Social Anthropology. — *American Anthropologist*, Vol. LV, pp. 353–361

S c h m i d, Wilhelm 1934. *Geschichte der griechischen Literatur*. Bd. II. München, S. 611–615 [uustrükk 1959]

S c h r ö d e r, Alfred 1921. *De ethnographiae antiquae locis quibusdam communibus observations*. Halle

S c h w a n b e c k, E. A. 1846. *Megasthenes Indika*. Bonn [uustrükk: Amsterdam, 1966]

S c h w a r z, Philipp 1929. Zur Ontologie der Vergleichungssachverhalte. — *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, Bd. X, S. 451–483

S i k e s, Edward E. 1914. *The Anthropology of the Greeks*. London

S n e l l, Bruno 1953. From Myth to Logic: The Role of the Comparison. — B. Snell. *The Discovery of the Mind*. Cambridge, MA, pp. 191–226

S p e n c e r, Herbert 1864. *The Principles of Biology*. London

S p e n c e r, Herbert 1874. *The Study of Sociology*. 2nd ed. London

S p e n c e r, Herbert 1876. *The Principles of Sociology*. Vol. I. London

S t e i n e r, Franz 1956. *Taboo*. New York

S t e i n e r, Rudolf 1928. *Goethe's Conception of the World*. London

S t o c k i n g, Jr., George W. 1963. Matthew Arnold, E. B. Tylor and the Uses of Invention. — *American Anthropologist*, Vol. LXV, pp. 783–799

S t o c k i n g, Jr., George W. 1965. 'Cultural Darwinism' and 'Philosophical Idealism' in E. B. Tylor. — *Southwestern Journal of Anthropology*, Vol. XXI, pp. 130–147

T h o r n d i k e, Lynn 1926. *A History of Magic and Experimental Science*. Vol. II. New York

T i e r n e y, James J. 1959. The Celtic Ethnography of Posidonius. — *Proceedings of the Royal Irish Academy*, Vol. LX, section C, pp. 189–275

T o y n b e e, Arnold J. 1961. *A Study of History*. Vol. XII. Oxford

T o y n b e e, Arnold J. 1962. *A Study of History*. Vol. I. Oxford [taastrükk]

T o y n b e e, Arnold J. 2003. *Uurimus ajaloost*. Tlk V. Traat, K. Ligi. Tartu: Ilmamaa

T r ü d i n g e r, Karl 1918. *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*. Basel

T u b a c h, Frederic C. 1969. *Index Exemplorum*. Helsinki

T y l o r, Edward B. 1871. *Primitive Culture*. Vol. I. London [taastrükk: New York, 1958]

T y l o r, Edward B. 1878. *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation*. 3rd ed. London [taastrükk: P. Bohannan, ed., Chicago, 1964]

V a j d a, László 1964. Traditionelle Konzeption und Realität in der Ethnologie. — *Festschrift für Ad. E. Jensen*. Hg. von E. Haberland. Vol. II. München, S. 759–790

V l e e s c h a u w e r, Herman Jan de 1956. *Encyclopédie et bibliothèque*. Pretoria

W a c h s m u t h, Andreas B. 1963. *J. W. Goethe: Schriften zur Botanik und Wissenschaftslehre*. München

W a c h s m u t h, Andreas B. 1966. *Geeinte Zweinatur: Aufsätze zu Goethes naturwissenschaftlichen Denken*. Berlin u. Weimar

W e l t e r, Jean Thiébaut 1927. *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge*. Paris

W e n d t, Bernhard 1941. *Idee und Entwicklungsgeschichte der enzyklopädischen Literatur*. Würzburg

W e s s l i n g, Erhard 1925. *Prolegomena zu Herodots Nachrichten über die Religionen kulturarmer Völker*. Bonn

W i d e n g r e n, Geo 1945. Evolutionism and the Problem of the Origin of Religion. — *Ethnos*, Vol. X, pp. 57–96

W i e d e m a n n, Alfred 1890. *Herodots zweites Buch*. Leipzig

W i l k i n s o n, Elizabeth M. 1962. Goethe's Conception of Form. — E. M. Wilkinson, I. A. Willoughby. *Goethe: Poet and Thinker*. London, pp. 167–184

W y n g a e r t, Anastasius van den 1929. *Sinica Franciscana*. Vol. I. Quaracchi & Firenze

JONATHAN ZITTELL SMITH (1938–2017) oli Ameerika religiooniuurija. Lõpetas Haverfordi Kolledži filosoofia alal ning Yale'i Ülikooli usuteaduse alal, doktorikraad Yale'ist religiooniajaloo alal (1969). Töötanud Dartmouthi Kolledžis, California Ülikoolis Santa Barbaras ja Chicago Ülikoolis. Teoseid: *Map is not Territory: Studies in the History of Religions* (1975); *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown* (1982); *To Take Place: Toward Theory in Ritual* (1987); *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Late Antiquity* (1990); *Relating Religion: Essays in the Study of Religion* (2004) ja *On Teaching Religion: Essays* (2013). *Akadeemias* on varem ilmunud ta artikkel "Religioon, religioonid, religioossus" (2017, nr 10, lk 1854–1877).

NAVITROLLA. Pilves (2016)

ARVUSTUS

KUIDAS INIMESE VAIM KASVAB JA ARENEB

Aaro Toomela. *Kultuur, kõne ja Minu Ise*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 590 lk; Aaro Toomela. *Minu Ise areng: Inimlapsest inimeseks*. (Struktuur-süsteemse psühholoogia alused 2.) Tartu: Väike Vanker, 2017. 655 lk.

Alustan ülestunnistusega, et me tunneme Aaro Toomelaga teineteist juba pikka aega. Kinnitan ka oma tagasihoidlikku osa tema karjääripöördes, mille käigus sai väga heast lastearstist ja neuroloogist üks kõige karismaatilisemaid psühholoogiaprofessoreid. Samuti olen väga hoolikalt jälginud kõike, mida Aaro oma karjääri jooksul on psühholoogiaajakirjades avaldanud. Mul pole survet kirjutada arvustust ainult puhtast viisakusest. Seda enam, et kolleeg Marek Tamm avaldas juba väga positiivse hinnangu Aaro raamatute sarja esimese köite *Kultuur, kõne ja Minu Ise* kohta, mida ta nimetas "üheks kõige ambitsioonikamaks teadustekstiks, mis eesti keeles viimastel aastatel kirjutatud. See on ühe tervikliku teooria lahtikirjutamine, mis ei soovi seletada ei midagi vähemat kui inimest vaimse olevusena, täpsemalt inimese psüühet, mida autor nimetab "Minu Iseks"" (Tamm 2017).

MIS ASI ON "MINU ISE"?

Kui ma esimest korda lugesin pealkirjas ilmselt meelega ebakõlalist sõnade kombinatsiooni "Minu Ise", siis oli esimene mõte see, et Aaro on võtnud liiga tõsiselt Corey Fordi humoreskide kogu *Mõtlemise* [*sic*!] *õpetus: Koduküberneetika käsiraamat* (1966). Keeleteadlase jaoks osutab isikuline asesõna "mina" sellele, kes praegu kõneleb. Igapäevane keelevorm "mina ise" on kasutusel, kui on tarvis eriliselt rõhutada praegu kõneleja iseseisvust ja erinevust teistest. Seega pole "Minu Ise" see, kes hetkel kõneleb, vaid iga inimene sõltumata sellest, kas ta kõneleb või mitte. Jutt on inimese püsiomadustest, mis moodustavad iga inimese vaimse maailma — selle, kes ta on või kelleks ennast peab.

Tegelikult tunnistab Aaro oma kavandatud triloogia esimeses raamatus, et tal polnud selle keelelise väärvormi kasutuselevõtuks kuigi

suurt vajadust, sest see on lihtsalt alternatiivne viis osutada psüühikale. Minu Ise ehk psüühika "on elusa mateeria eriliselt organiseeritud vorm, kelle sihipärane enesele kui tervikule kahjulikke keskkonnamõjusid ennetav käitumine põhineb individuaalsel kogemusel" (I, 57). Kui mõned küsitavused kõrvale jätta, siis pole selline määratlus nii väga originaalne. Näiteks ei erine see kuigi palju sellest, mida paljud minu põlvkonna inimesed pidid õppima Jaan Rebase raamatu *Tunnetuse ühiskondlikust iseloomust* (1967) põhjal. See kokkulangevus ei ole sugugi juhuslik, sest Aaro suurim eeskuju on nõukogude-vene[1] psühholoog Lev Võgotski (1896–1934), kes ühena esimestest püüdis Karl Marxi poliitökonoomiat tõlkida psühholoogia keelde. Keskne mõte on ikka seesama: inimese psüühikas ei ole midagi kaasasündinut ega sellele sisemiselt omast. Kõik, mis on psüühikas vähegi olulist, on pärit väljastpoolt seda ennast. Seega ei tulene psüühika omadused inimese ajust, vaid hoopis teda ümbritsevast keskkonnast, mis ongi peamine tööriist ja juhend ajus neuronite võrgustike moodustamisel. Ehk sisuliselt on see variatsioon Marxi kuuenda Feuerbachi teesi teemadel: inimese loomus ei ole abstraktsioon igast üksikust inimesest, vaid jutt käib sotsiaalsete suhete ansamblist, mille keskmes inimene asub.

MILLES ON "MINU ISE" PUUDUS?

"Minu Ise" kasutamine psüühika teise nimena toob minu arvates endaga kaasa hulga probleeme. Kui me näiteks oletame, et varbussi (*Caenorhabditis elegans*) 302 neuronist piisab, et luua ümbritsevast maailmast selline peegeldus, mis lubab ennetada keskkonna kahjulikke mõjusid, siis peame tunnistama, et ka varbussil on psüühika olemas. Tõenäoliselt väga primitiivne, kuid ikkagi psüühika. Samas on vägagi küsitav, kas nendest 302 neuronist piisab minapildi tekitamiseks. Ma usun, et ka Aaro ise ei usu, et varbussil koos paljude teiste elusolenditega võiks olla minapilt, kuigi neil kõigil on psüühika mingil kujul olemas. Ma ei suuda leida mitte ühtegi head lisandväärtust "Minu Ise" kasutusele psüühika asendajana, kui see sunniks meid kõnelema varbussi (ja paljude teiste elusolendite) "Minu Isest". Kui "Minu Ise" on samaväärne psüühikaga, mida siis teha nende liikidega, kes lihtsat eneseteadvuse peeglitesti ära ei tee (vt Suddendorf, Butler 2013)?

Minu Ise areng algab kohe inimese psüühika arenguastmete kirjeldusega, mille alapealkiri ütleb, et on olemas vaid üks teooria, mis seda

[1]Mõne autori arvates võiks siia lisada ka "juudi" (Kotik-Friedgut, Friedgut 2008).

kõike suudab kirjeldada. Selle teooria sõnastas Võgotski enne, kui ta 38-aastaselt suri. Kui mõnes kaugemale edenenud teadusvaldkonnas (näiteks füüsikas või keemias) keegi julgeks väita, et kõige pädevam seletus pakuti välja ligikaudu sada aastat tagasi, siis tekiks kohe küsimus, mis selle valdkonnaga lahti on. Samas võib muidugi Võgotski mõtteid vaadelda võrdväärsena Darwini evolutsiooni ja liikide päritolu teooriaga, mis vanusele vaatamata on endiselt kõige soliidsemaks aluseks elusloodu mõistmisel. Võgotski (hiljuti lisandus Aaro lemmikute nimekirja ka nõukogude-vene füsioloog Pjotr Anohhin (1898–1974)),[2] kahtlemata andekas inimene, kuid minu meelest on ülekohtune jätta mulje, nagu poleks psühholoogid viimase sajandiga psühholoogias midagi olulist suutnud ära teha. Tunnistan, et olin ka ise kunagi Võgotskist lummatud,[3] kuid nüüd, vanema ja loodetavasti veidi targemana tundub, et kui me lahutame Võgotski loomingust marksistliku retoorika ("sotsiaalsete suhete ansambel"), siis on seal endiselt palju originaalset, kuigi mitte liiga palju sellist, mida iga kord ülivõrdes kiita.

TEOORIAT EI OLEGI NII LIHTNE ÜMBER LÜKATA

Aaro kasutab oma mõlemas köites kümneid kordi väljendit "meie teooria", mis väidab seda või teist. Pole päris hästi aru saada, millal see on mitmuse viisakusvorm, mida teadusliku proosa õpikud soovitavad vältida, ja millal on see Võgotski teooria tõlgendaja ja edasiarendaja roll. Psühholoogias on teooriatega liiale mindud: iga vähegi seotud tekstikatket võib teooriaks nimetada. Näiteks kas väidet "psüühika on keskkonnast lahutamatu" võib üldse teooriaks või selle oluliseks tükiks pidada? Mulle väga meeldis peatükk "Kuidas meie teooriat ümber lükata" (II, 192). Näiteks Charles Sanders Peirce andis tükk aega enne Karl Popperit hea hüpoteesi määratluse: parim hüpotees on selline, mida saab kõige hõlpsamini ümber lükata, kui ta on väär (II, 193). See on väga hea määratlus, sest näitab, et väidet "keskkonnast isoleeritud indiviidil ei ole psüühika võimalik" (II, 196) polegi vaatamata selle lihtsusele kuigi kerge kummutada. Üks põhjus on see, et näiteks täie-

[2]Ei ole väga laialt teada, et Anohhin huvitus kokku kasvanud kaksikutest ning tegi 1957. aastal Mašast ja Dašast populaarteadusliku filmi (Krementsov 2015). Kuna Mašal ja Dašal oli kummalgi oma närvisüsteem, kuid ühine vereringe, siis oli see ideaalne mudel uurimaks näiteks veres levivate keemiliste ainete mõju unele, emotsioonidele jne.

[3]Minu kõige esimene ilmunud artikkel oli üsna nigel referaat Võgotski raamatust *Kunsti psühholoogia* (Allik 1970).

likku isolatsiooni keskkonnast on väga raske või isegi võimatu saavutada. Ideaalis tähendaks see peale kõige muu veel ka kaaluta olekut, mida kestvalt on raske tekitada (Barnard jt 1962). Teiseks pole selge, mida "ei ole võimalik" tähendab? Kas isolatsioonis keskkonnast psüühikat ei teki? Kas isolatsioonis kaob mõistus ära? Kas pöördumatult või ainult ajutiselt? Arusaamatul põhjusel ei kõnele Aaro sensoorse isolatsiooni katsetest, mis umbes pool sajandit tagasi olid väga populaarsed (Solomon jt 1957) ja tõepoolest näitasid, et ümbritsevast keskkonnast isoleerituna kipub inimene peast segi minema ja nägema hallutsinatsioone. Kuid kas isolatsioon tähendab ka seda, et organism ei suuda isegi ärkvel püsida, on endiselt lahtine, kuigi loomkatsed mingeid vihjeid selleks annavad. See pole ka minu meelest nii oluline, kas väidet keskkonnast isoleeritud inimese psüühika kohta tuleb võtta sõnasõnaliselt. Ma ei tea aga ühtegi teadlast, kes hakkaks väitma, et isegi kultusfilmis *Maatriks* (1999) jääks psüühika tööle, kui kõik keskkonda esindavad juhtmed pistikutest välja tõmmata.

DEFINITSIOONIDEGA OLEKS PIDANUD HOOLIKAM OLEMA

Kuigi Aaro on suure osa oma elust õppejõu ametit pidanud, on kõnealustest teostest ometi raske leida mõnda määratlust, millega võiks lõpuni rahule jääda. Kaks köidet jätavad mulje, et tal napib kriitilise pilguga kolleege, kes aitaksid lihtsad vastuolud ja lapsused ära parandada. Näiteks ülal toodud psüühikamääratluses oleks pidanud keegi kõrvalt küsima: miks käitumine ennetab ainult kahjulikke mõjusid? Samuti on oluline ennetada kasulikke mõjusid, et olla seal, kus on piisavalt toitu. Kui seda definitsiooni sõna-sõnalt võtta, siis kahjutud või kasulikud keskkonnamõjud psüühikat ei vormi. Samuti riivab psüühika määratluses kõrva "elusa mateeria eriliselt organiseeritud vorm". Kui ei oska ütelda, milles see eriline seisab, siis võiks selle samahästi ka üldse mainimata jätta. Kuigi neerupealsed ja sapipõis on elusa mateeria osa, pole ometi kuulda olnud, et nendes oleks täheldatud psüühika teket. Ilmselt oleks informatiivsem olnud ütelda, et psüühika tekkeks on tarvis närvisüsteemi. Järsku olnuks võimalik isegi välja nuputada, kui keerukas ja millistest osadest peaks närvisüsteem olema, et psüühika saaks üldse tekkida.

MÄRKIDE OSA PSÜÜHIKA ARENGUS

Kuna Juri Lotman tegi Tartust maailma semiootikapealinna, siis peaks olema lausa kurt ja pime, kui ei kõneleks märkide osast psüühika arengus. Kui midagi Aarot teistest uurijatest ja mõtlejatest eristab, siis on see märgi mõiste kasutamine.[4] Keelemärkidega on üldjoontes selge. Inimesed on loonud keele, mille abil nad omavahel suhtlevad. Peale suhtlemise kasutab inimene aga keelemärke selleks, et muuta ja juhtida oma psüühikat. Kui näiteks panna näljane rott labürinti, siis tekib tema ajusse mälukaart, mis näitab, millises punktis ta asub. Kui inimese eesmärgiks on leida tee, siis ta kasutab keelt, et luua selline mälukaart, mida saab juhisena kasutada. Kindlasti on sõnaliste märkide abiga loodud mälukaart palju täpsem ja paremini "loetav" kui ainult pildimälul põhinev sisemine kaart. Samuti pole mul midagi halba öelda mõistete klassifikatsiooni kohta, mis piiritleb järgmisi mõisteliike: sünkreetsed mõisted, asjamõisted, igapäevamõisted, loogilised mõisted ja tõelised mõisted.

Peale keelemärkide kõneleb Aaro aga ka asjadest, mis ei näe märgi moodi välja, kuigi ta neid nendeks nimetab. Aaro arvates on olemas assotsiatiivsed märgid, asjamärgid ja situatsioonimärgid. Semiootikud õpetavad, et märk on asi, mis esindab mingit teist asja mingi külje või võime poolest. Märgid võivad oma referentsitüübi põhjal olla pildid (ikoonid), indeksid või sümbolid. Üldiselt arvatakse, ja põhjendatult, et loomad üldjuhul sümboleid ei kasuta. Kuigi arvatakse, et pärdikud suudavad oma kisaga ütelda, kas tegemist on mao või lõviga, ei ole see piisavalt veenev (Seyfarth, Cheney 2003). Ellujäämiseks on kindlasti vaja tunda märke: milline lõhn, oksapraksatus või linnu õhkutõus on märgiks lähemale hiilivast lõvist või puumast. Ikoonide näide on ehk mesilase tants, mille liikumistelg näitab teistele mesilastele piltlikult, kuhu suunda tuleb lennata (Seeley 2010). See aga, mida Aaro märkideks nimetab, ei meenuta neid märke.

Asjamärkide puhul on näiteks küsitav, kuidas saab omadusi, mis defineerivad asju, nimetada nende märkideks (II, 225). Veelgi küsitavamad on assotsiatiivsed märgid, mille olemasolust annavad tunnistust näiteks tingitud refleksid (II, 225). Refleksi võib muidugi nimetada märgiks, kuid mida see juurde annab? Võtame näiteks silmalaugude sulgemise refleksi, mis tekib vastuseks silma ärritavale õhuvoolule. Kui koos õhuga tekitada näiteks mingi heli, siis paari katsetuse järel sulguvad laud ka siis, kui kostab heli üksinda ilma õhuvooluta. Tingliku seose tekkimine on huvitav näide õppimisest, kuid kas on mingit mõtet nimetada

[4] "Meie arusaama kohaselt aga on psüühika analüüsi ühikuks igasugune märk, mis võib olla nii meelepõhine kui keeleline" (II, 551).

heli õhuvoolu märgiks? Tingitud refleksidest on kahes köites vähe juttu, sest tänapäeval on vähe neid, kes usuvad, et tingrefleksid on parimad näidised, mille järgi on kõik teised õppimise vormid tehtud.

Miks on tarvis nimetada märkideks sellised asju nagu tingimine, käitumise juhtimine ja assotsiatsioonid? Kui meelte seisundid kujutavad või peegeldavad mõnda välismaailma omadust või külge (I, 182–183; II, 75), siis pole erilist vajadust seda füüsika seaduste põhjal tekkinud seost nimetada märgiliseks. Loomulik või ennustatav seos muutub märgiks vaid siis, kui on olemas selle seose kokkuleppeline tõlgendus. Projektiivse optika arenguga 17. sajandil sai ilmseks, et silma põhja tekkivas kahemõõtmelises kujutises on üks ruumi mõõde — sügavus — jäädavalt kaduma käinud. Näiteks ainuüksi silma põhja tekkiva kujutise suuruse põhjal pole võimalik selle tekitanud eseme suurust kindlaks määrata, sest sama kujutise oleks võinud tekitada lõpmatu arv erinevaid esemeid, mis asetsevad eri kaugustel. 19. sajandi üks suuremaid teadlasi Hermann von Helmholtz (1821–1894) püüdis seda määramatuse probleemi lahendada ideega, et silma põhja tekkivad valgusemustrid ei ole ümbritseva ruumi tõetruud kujutused, vaid hoopis kokkuleppelised märgid, mille tähenduse — see, millele nad osutavad — saab vaatleja järeldada varasema kogemuse ja õppimise põhjal. Need teadvusele märkamatud järeldused seostavad silma põhjas oleva mustri mõne asja või seisundiga ümbritsevas kolmemõõtmelises ruumis. Seega tõlgendavad inimesed seda kui märki või indeksit millestki muust. Seda teadvustamata järelduste teooriat peetakse 19. sajandi üheks kõige väljapaistvamaks saavutuseks, mille avastajaks ei olnud aga mitte Helmholtz, vaid taasavatud Tartu Ülikooli esimene rektor Georg Friedrich Parrot (1767–1852) (Allik, Konstabel 2005a, 2005b). On vaja lisada, et mitte kõik uurijad pole nõus sellega, et tajumuljed või aistingud vajavad üldse sellist märgilist interpretatsiooni (vt Gibson 1979). Aaro oleks Helmholtziga juurde saanud veel ühe mehhanismi — teadvustamata järeldused —, mis on võimeline märgilisi suhteid looma.

VÄGA VÄHE ON SELLE KOHTA ÖELDUD, KUIDAS ÕPPIMINE TOIMUB

Minu Ise teises osas on pikk lõik pühendatud sellele, et lapsel puuduvad kaasasündinud teadmised füüsikalisest maailmast (II, 232) ja kõik teadmised omandatakse õppimise käigus. Kui kõik jätta õppimise hooleks, siis võiks eeldada, et õppimise mehhanismid on oma teooria vaatenurgast hoolega läbi mõeldud ja esitatud. Kahjuks see nii ei ole, ja sellest, kuidas õppimine toimub, on raamatus väga vähe juttu. Tingimist ehk Pavlovi stiilis tingitud reflekse on möödaminnes mainitud. Ilmselt põh-

jusega, sest asjade tajumist ja mõistete arengut on tingrefleksi abil raske seletada. Juba 40 aastat tagasi kirjutas Robert Rescorla, et tingimine ei ole see, mida sellest tavaliselt mõeldakse, vaid tingimist tuleb vaadelda seoste õppimise ühe vormina, mille abil organism õpib maailma tundma (Rescorla 1988).

Kuigi tingimine seletab vaid väikese osa õppimisest, on Aarol millegipärast vastumeelsus operantse õppimise mehhanismi vastu. See on seda kahetsusväärsem, et Jerome Bruneri[5] luti imemise katsed on kõige ilmekamad näited sihipärase käitumise kujunemisest (Bruner 1973; Hillman, Bruner 1972; Kalnins, Bruner 1973). Arusaamatul põhjusel pole kordagi mainitud Bruneri nooruses loodud tajuvalmiduse teooriat (vt Erdelyi 1974), mis oma mõttelaadilt sobiks hästi Aaro raamatusse.

Kui mõni muu õppimise moodus ei sobi, siis tulevad Aarole appi kõikvõimsad assotsiatsioonid. Lastel, ütleb *Minu Ise* II, on võime seostada suvalisi meelelisi tunnuseid omavahel (lk 227). Midagi täpsemat selle võime kohta siduda suvalisi meelelisi tunnuseid ma ei suutnud leida. Nii nagu Peirce'i hea hüpoteesi määratlus, võime sõnastada ka hea teooria määratluse: teooria on seda parem, mida vähem on seal mehhanisme, mis kogu töö maagilise kergusega ära teevad. On juba üle saja aasta möödunud sellest, kui Tartu Ülikooli lõpetanud Oswald Külpe (1862–1915) näitas, et ainult assotsiatsioonide abil ei õnnestu psüühika tööd seletada. Assotsiatsioonid ei teki mitte ainult aja või ruumi läheduse põhjal. Lisaks on olemas dispositsioonid ja seadumused, mis asju kokku liidavad. Seepärast ei tundu arhailise ja oma aja kasulikult ära elanud assotsiatsioonide teooria reanimeerimine Aaro töödes just kõige mõistlikuma otsusena.

Muidugi on väga mugav väita, et suvaline *A* seostub suvalise *B*-ga ning sellest hetkest alates on nad igavesti koos. Kõik see tundub probleemist lahtisaamisena, mitte selle seletamisena. Õppimisteoorias on sellest vaatest ammu loobutud. Hea näide on John Garcia (1917–2012) avastatud aversiivne käitumine, mille järgi õppimine toimub ilma korduseta ühekordse seose põhjal (Overmier, Archer 1989). Samuti on igal tekkinud assotsiatsioonil oma ajalugu. Tekkinud seosed kipuvad aja jooksul lagunema. Peale lihtsalt aegumise võib toimuda interferents

[5]Jerome Bruneri puudumine *Minu Isest* on imelik, sest Bruner oli üks Võgotski ideede vahendajatest Läänes. Ühtlasi oli ta suur sõber Aleksandr Luriaga — veel üks Aaro iidoleid —, milles oli mul võimalik oma silmaga veenduda, kui Bruner käis 1970. aastatel Luria kutsel Moskvas loenguid pidamas.

teiste assotsiatsioonidega. Seega, kui me tahame midagi seletada, siis oleks olnud tarvis näiteks tervet teooriat selle kohta, kuidas mälujäljed ja muud assotsiatsioonid tekivad ja kuidas nad aja jooksul muutuvad.

MIS ON HEA TEADUS?

Olles ise pärit teadusruumist, mis pidas ennast planeedi kõige progressiivsemaks, on mõistetav minu allergilisus ettekirjutuste suhtes, kuidas teadust teha või kuidas seda ei tohi teha. Näiteks Aaro ja paljude teiste meelest on patt arvata, et tervik on osade summa. Samuti tuleb kõigi vahenditega hoiduda sellisest osadeks jagamisest, mis kaotab ära terviku omadused. Ja loomulikult ei tohi asju kontekstist (näiteks keskkonnast) välja kiskuda. Need ja teised manitsused on minu arvates see, mida Aaro nimetab struktuur-süsteemseks lähenemiseks (teisel köitel on isegi oma alapealkiri: *Struktuur-süsteemse psühholoogia alused II*). Võib aru saada, miks Karl Ludwig von Bertalanffy (1901–1972) oli väga populaarne Nõukogude Liidus. Süsteemide või üldine süsteemide teooria, mille loojaks Bertalanffyt peetakse, oli meeldivaks vahelduseks kanoniseeritud marksismi keelepruugile. Kavalamad püüdsid isegi väita, et süsteemide teooria ongi dialektiline materialism. Tundub, et Aaro mõtleb samamoodi, samastades viitega Friedrich Engelsile oma struktuur-süsteemse lähenemise dialektikale (II, 52).

Nõukogude teaduse üldine hoiak (vähemalt psühholoogias) oli see, et Lääne teadus kogub pimesi fakte, mille tõelist tähendust on nad võimetud mõistma, sest nad ei valda õiget vaadet maailmale. Ainult siis, kui eksperimendi tulemusi ja faktide pimesi kogumist valgustab (ainu)õige teooria, milleks oli mõistagi dialektiline materialism, on üldse võimalik millegi arukani jõuda. Näiteks sellepärast nimetasid isegi meie Moskva sõbrad ja kolleegid faktipõhiseid kirjandusülevaateid (nt Allik, Valsiner 1980) "Tartu telefoniraamatuks".

Olen mitmel pool välja öelnud mõtte, et Eesti teaduse edu (võrreldes näiteks Leedu või Lätiga) pärast iseseisvuse taastamist põhineb sellel, et hakati avaldama töid peamiselt rahvusvahelistes eelretsenseeritavates ajakirjades, mitte aga kohalikes väljaannetes, mida juba keelepiirangu tõttu loeb väikene arv inimesi (Allik 2015, 2016). Paistab, et Aaro mõtleb asjast teisiti, kirjutades "Eesti märkimisväärselt totrast teaduse finantseerimise süsteemist, mis tundub olevat üles ehitatud nii, et selliseid raamatuid [nagu Aaro oma] mitte kunagi ei kirjutataks" (II, 13).

Koos oma juhendaja ja mentori Jaan Valsineriga näib ka Aaro propageerivat teaduse jagunemist pea- ja kõrvalvooludeks. Peavoolu tea-

dus, mida Aaro arvates teadusagentuurid heldelt rahastavad, on aga teadusele tervikuna kahjulik või vähemalt tulutu. Näiteks kvantitatiivsetest meetoditest tuleks psühholoogias üldse loobuda, sest nad on kasutud tõeni jõudmiseks (Toomela 2010). Samal põhjusel ei tohiks teadusraha anda neile, kes julgevad kasutada standardiseeritud testide skoore (Valsiner 2017: 253). Ja kindlasti pole vaja toetada neid, kes ei oska fakte tõlgendada üheks vähemalt näiliselt terviklikuks teooriaks.

Kuigi ma olen Aaroga nõus, et heast teooriast on harva midagi paremat, meeldib mulle kõiges tagamõtet näinud Sigmund Freudi kuulus lause: mõnikord on sigar lihtsalt ainult sigar. Mõni vaimukas katse või üllatav tähelepanek on ilus ka ilma igasuguse teooriata, mis seda seletab või mille abil midagi ümber lükatakse. Siin me oleme Aaroga palju suuremal üksmeelel, kui minu kohati kriitilise tooni põhjal võiks arvata: oma suure teooria toetuseks või väärõpetuste kummutamiseks on Aaro kirjeldanud märkimisväärselt suurt hulka lapse- ja arengupsühholoogia katsete tulemusi, mis on väga vaimukad ja teravmeelsed.

KOKKUVÕTTEKS

Kui ühes väikerahva keeles pannakse kirja teooria, milline on inimese vaimne olemus, siis on see kindlasti oluline saavutus. Kuigi nende ridade kirjutaja jääb reserveerituks küsimuses, kui õnnestunud see katse tervikuna on, ei ole kahtlust püstitatud ülesande suuruses ja sellele kulunud töö ning aja mahus. Ent kui ka faktide tõlgendamisel võib olla lahkarvamusi, siis kaks kolmandikku teisest raamatust, nagu autor tunnistab, hõlmab individuaalse arengu konkreetsete andmete kirjeldus ja analüüs (II, 556). Ja see on nende kahe köite puhaskasu: mitte keegi pole varem eesti keeles kirjeldanud ja süstematiseerinud nii suurt hulka hästi valitud fakte selle kohta, kuidas inimese vaim kasvab ja areneb.

Jüri Allik

Kirjandus

A l l i k, Jüri 1970. Kunst ja psühholoogia. — *Looming*, nr 9, lk 1391–1403

A l l i k, Jüri 2015. Progress in Estonian science. — *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*, Vol. 64, No. 2, lk 125–126

A l l i k, Jüri 2016. Teaduspublikatsioonid: Eesti tõus maailma tippu. — Kadri Raudvere (toim.). *Eesti teadus 2016*. Tartu: SA Eesti Teadusagentuur, lk 27–32

A l l i k, Jüri, Kenn K o n s t a b e l 2005a. G. F. Parrot and the theory of unconscious inferences. — *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, Vol. 41, No. 4, pp. 317–330

A l l i k, Jüri, Kenn K o n s t a b e l 2005b. Georg Friedrich Parrot ja teadvustamata järelduste teooria. — *Akadeemia*, nr 3, lk 455–471

A l l i k, Jüri, Jaan V a l s i n e r 1980. Visual development in ontogenesis: Some reevaluations. — Hayne W. Reese, Lewis P. Lipsitt (Eds.). *Advances in Child Development and Behavior*. Vol. 15. New York: Academic Press, pp. 1–52

B a r n a r d, George W., Harold D. W o l f, Duane E. G r a v e l i n e 1962. Sensory deprivation under null-gravity conditions. — *American Journal of Psychiatry*, Vol. 118, No. 10, pp. 921–925. doi:10.1176/ajp.118.10.921

B r u n e r, Jerome S. 1973. Pacifier-produced visual buffering in human infants. — *Developmental Psychobiology*, Vol. 6, No. 1, pp. 45–51. doi:10.1002/dev.420060107

E r d e l y i, Matthew H. 1974. A new look at the new look: Perceptual defense and vigilance. — *Psychological Review*, Vol. 81, No. 1), pp. 1–25. doi:10.1037/h0035852

F o r d, Corey 1966. *Mõtlemise õpetus: Koduküberneetikute käsiraamat*. (Loomingu raamatukogu 37 (461).) Tlk Leo Võhandu. Tallinn: Perioodika

G i b s o n, James J. 1979. *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin

H i l l m a n, Donald., Jerome S. B r u n e r 1972. Infant sucking in response to variations in schedules of feeding reinforcement. — *Journal of Experimental Child Psychology*, Vol. 13, No. 1, pp. 240–247. doi.org/10.1016/0022-0965(72)90023-9

K a l n i n s, Ilze V., Jerome S. B r u n e r 1973. The coordination of visual observation and instrumental behavior in early infancy. — *Perception*, Vol. 2, No. 3, pp. 307–314. doi:10.1068/p020307

K o t i k - F r i e d g u t, Bella, Theodore H. F r i e d g u t 2008. A man of his country and his time: Jewish influences on Lev Semionovich Vygotsky's world view. — *History of Psychology*, Vol. 11, No. 1, pp. 15–39

K r e m e n t s o v, Nikolai 2015. Conjoined twins: Scientific cinema and Pavlovian physiology. — *Endeavour*, Vol. 39, No. 3, pp. 168–178. doi.org/10.1016/j.endeavour.2015.10.001

O v e r m i e r, J. Bruce, Trevor A r c h e r 1989. Historical perspectives on the study of aversively motivated behavior: History and new look. — Trevor Archer, Lars-Gören Nilsson (Eds.). *Aversion, Avoidance, and Anxiety: Perspectives on Aversively Motivated Behavior*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 3–39

R e b a n e, Jaan 1967. *Tunnetuse ühiskondlikust iseloomust*. Tallinn: Eesti Raamat

R e s c o r l a, Robert A. 1988. Pavlovian conditioning: It's not what you think it is. — *American Psychologist*, Vol. 43, No. 3, pp. 151–160. doi:10.1037//0003-066x.43.3.151

S e e l e y, Thomas D. 2010. *Honeybee Democracy*. Princeton: Princeton University Press

S e y f a r t h, Robert M., Dorothy L. C h e n e y 2003. Meaning and emotion in animal vocalizations. — Paul Ekman, Josep. J. Campos, Richard J. Davidson, Frans. B. M. DeWaal (Eds.). *Emotions inside Out: 130 Years after Darwin's the Expression of the Emotions in Man and Animals*. (Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 1000.) New York, N. Y.: New York Academy of Sciences, pp. 32–55

S o l o m o n, Philip, P. Herbert L e i d e r m a n, Jack M e n d e l s o n, Donald W e x l e r 1957. Sensory deprivation: A review. — *American Journal of Psychiatry*, Vol. 114, No. 4, pp. 357–363. doi:10.1176/ajp.114.4.357

S u d d e n d o r f, Thomas, David L. B u t l e r 2013. The nature of visual self-recognition. — *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 17, No. 3, pp. 121–127. doi:10.1016/j.tics.2013.01.004

T a m m, Marek 2017. Vikerkaar loeb: Kuidas mõista iseennast? — Postimees-online, 28. IV. Vt kultuur.postimees.ee/4092441/viker[-]kaar-loeb-kuidas-moista-iseennast

T o o m e l a, Aaro 2010. Quantitative methods in psychology: Inevitable and useless. — *Frontiers in Quantitative Psychology and Measurement*, 30 July. doi:10.3389.fpsyg.2010.00029

V a l s i n e r, Jaan 2017. *Between Self and Societies: Creating Psychology in a New Key*. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

JÜRI ALLIK (sünd. 1949) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogina 1973, psühholoogiakandidaat 1976 (Moskva), psühholoogiadoktor 1991 (Tampere); akadeemik (2010). Olnud TÜ psühhomeetria ja psühhofüüsika labori juhtivteadur 1989–1992, psühhofüüsika korraline professor 1992–2002, alates 2002 eksperimentaalpsühholoogia korraline professor. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid "Goethe, Hering ja Land: Väljakutse *establishmendile*" (1989, nr 3, lk 473–492), "Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade Francis Crickile" (1990, nr 11, lk 2363–2379), "Intsest ja selle tõlgendused" (1993, nr 9, lk 1893–1915), "Hämmastav hüpotees teadvuse kohta" (1996, nr 9, lk 1853–1870), "Kes kardab Virginia Woolfi?" (2002, nr 11, lk 2408–2422), "Ajas rändamine ja kronesteesia" (koos Endel Tulvinguga; 2003, nr 5, lk 915–937), "Georg Friedrich Parrot ja teadvustamata järelduste teooria" (koos Kenn Konstabeliga; 2005, nr 3, lk 456–471), "Maailm keelepeeglis" (2011, nr 4, lk 618–629), "Hea teadlase retseptiraamat" (2013, nr 4, lk 624–641), "Vene hinge otsingul" (koos Anu Realoga; 2013, nr 8, lk 1413–1458), "Publitseerimise huvitav maailm" (2014, nr 9, lk 1550–1575) ja "Eesti teaduse lugu" (2015, nr 6, lk 963–985; nr 7, lk 1210–1229) ning kolm arvustust.

ABSTRACTS

DORIS KAREVA. **Tapestry: From the cantata *A Dream of Estonia***

PEETER OLESK. **You, Paul Ariste. Part I**

The author interprets the development of his teacher, the Estonian linguist and polyglot Paul Ariste (1905–1990) into a scholar and exemplifies the value assessments of this brilliant personality.

Paul Ariste lectured on introduction to linguistics and general linguistics to Estonian philologists at the University of Tartu. In the professor's words, introduction to linguistics was meant to give an overview of the structure of the (Estonian) language both physiologically (from pronunciation to hearing) and historically — according to connections with other languages. The course of general linguistics revised the foundations of linguistics at a higher level with main emphasis on research methods. Although Ariste's theoretical minimum in linguistics is difficult to formulate, his own education in this area was greatly based on the history of sounds or was of the Finnish type and suffixive. If we add that his treatment of the language was centred on words, not sentences, it can also be said that it remained between the phoneme and the morpheme. It can be supposed that Paul Ariste's theoretical views were shaped by historical and descriptive studies, not vice versa — i.e. by being pre-axiomatic and searching for suitable examples afterwards. In his methodology, Paul Ariste was a descriptivist who had to put up with occasionality in speech, but who wanted to study the language that was as original as possible, i.e. not corrupted by foreign influences.

From 1930–1933, he was a grantee of the University of Tartu in Helsinki, Uppsala and Hamburg. At the University

of Helsinki, he completed several studies on Finnish phonology. The young researcher's way of thinking was influenced by the scholars of the University of Helsinki, e.g. professor of phonetics Frans Äimä (1875–1936), phonetician and professor of Finno-Ugric linguistics Lauri Kettunen (1885–1963), and others. The University of Helsinki was also a centre of Slavistics. In this branch of research, he greatly appreciated Valentin Kiparsky (1904–1983). In Hamburg, he worked at the lab of Giulio Panconcelli-Galzia (1878–1966), professor of experimental phonetics.

How did he, however, communicate directly with people? Although Ariste used an informal way of address when talking to the author, this did not mean chumminess but certain cohesion of academic nature. Paul Ariste differentiated between his students, colleagues, supervisees, useful superiors, acquaintances, friends of the family and kindred spirits. He was kind-natured and, although he followed the academic hierarchy and several strict value assessments, he was not a class-conscious aristocrat. (Edit.)

MAI BEILMANN, ANU REALO. **Learning to trust: Generalised social trust in Estonia from 1990 to 2016**

Generalised social trust (social trust), that is the willingness to trust others, even total strangers, without the expectation that they will immediately reciprocate that trust or favour, is like a glue that holds a society together and fosters cooperation among individuals. Social trust, which is often considered one of the key elements of social capital, is extremely important for the smooth functioning of democratic societies and appears to be an important factor that may make a new democracy more likely to succeed. This article focuses on the trends in levels of social trust in one relatively young democracy — Estonia — from the beginning of the 1990s until 2016. The analyses are based on data from several waves of the European Social Survey (ESS), the World Value Survey (WVS), and the European Value Survey (EVS).

It has been claimed that differences in trust levels across countries may be driven by their cultural, political, and his-

torical differences. Indeed, trust levels vary considerably between European countries, and the strong impact of the past political and institutional context becomes evident when looking at the levels of social capital in the former Eastern Bloc — people in post-communist societies are generally less trusting than people in the Western, and most notably, the Northern parts of Europe. In the early nineties, Estonia seemed to fit in this pattern, but in the second half of the nineties, Estonia suddenly started to behave rather unexpectedly in terms of increasing social trust. Whereas low levels of social trust were easily explained by the Soviet past, this article attempts to explain the fast growth of social trust in Estonia from the second half of the nineties.

The fast growth in social trust levels in Estonia is unprecedented in international comparison. We propose that an explanation may lie in theories which conceptualise trust as a feature of social environment suggesting that individuals become more trusting by experiencing trustworthy behaviour in their daily life. The rising levels of social trust in Estonia indicate that the people living in Estonia have indeed learned from their experience that, in general, most people can be trusted. Considering that higher levels of social trust indicate 'healthier' society in an economic, social, and political sense, the fast growth of the levels of social trust during the last two decades is very good and promising news for the 100-year-old Estonia. (Auth.)

TOOMAS KIHO. **A nation with a forest disability**

GOTTFRIED ALBRECHT GERMANN. **A journey through Estonia, primarily with a botanical aim: Performed by Mr. Prof. Germann from Tartu in summer 1803**

The trip undertaken by Prof. Germann and two students was the first and one of the longest expeditions of a naturalist in Estonia; it also provided the first botanical overview of Estonia that was distributed abroad. The expedition set out

from Tartu on 12 July (30 June Old Style) and returned on 15 (3) August. The length of the itinerary covered by a three-horse carriage was almost 900 km. During the journey, Germann gathered plants for a herbarium and shot birds to stuff them for the natural history study room. In his travelogue, he describes meetings with pastors interested in botany and their achievements; to a small extent, he writes about landscapes and local life.

From the afterword by Heldur Sander, we learn that Germann, born in Riga in 1733, had a broad outlook. He had studied medicine at the Faculty of Medicine at Jena University; he continued his education at the universities of Würtzburg, Berlin and Kiel. At the University of Berlin, he worked at the natural history study room of Marcus Elieser Bloch, the author of a 12-volume encyclopaedic study of fishes. Germann compiled a complete list of Bloch's collections. Later, he attended Georg Heinrich Weber's botany lectures at the University of Kiel.

*On 24 February 1802, Germann was employed by the University of Tartu as Professor of Natural History. He was the founder of the natural history study room (*Naturalien Cabinet*) and the botanical garden. For the former, Germann collected minerals (rocks), insects and birds. In 1809, the collection contained 2000 animal species — 78 species of mammals, 293 of birds, 44 of reptiles and amphibians, 44 of fishes; there were also more than 1000 species of insects. His botanical research covered two areas: studying the flora of Estonia and Livonia and compiling the catalogue of plants of the botanical garden of the University of Tartu. The catalogue of the botanical garden was his summarising opus magnum; along with foreign species, it included local natural plants that had been collected for the garden. Germann's achievements in ornithology were highly appreciated by the naturalist Bernhard Meyer who used the data received from Germann to compile an overview of birds of the Baltic countries.*

Gottfried Albrecht Germann died of tuberculosis in Tartu on 16 November 1809 and was buried in Raadi Cemetery. (Edit.)

"We should never forget that hundreds of dangers and several enemies are still threatening our freedom...": By the sixth anniversary of the Republic of Estonia in 1924

To mark the centenary of the Republic of Estonia, we publish a selection of articles that appeared in Estonian newspapers in February 1924 to celebrate the sixth anniversary of the Republic. Along with festive rhetoric, the texts also include serious problems. The previous year was not easy for the economy: farmers were struggling because of crop failure; loans given too easily by banks caused inflation and the need to sell a great part of the state's gold reserves, and Russia sharply curtailed economic ties for political reasons. Because of hostile propaganda incited by Soviet Russia, the call for state counterpropaganda which should explain the ideals of hard-won independence and its underlying values sounds topical even today. Political parties should avoid slandering one another and groundlessly accusing ministers of crimes, as this undermines people's belief in the functioning capacity of the young state.

Among more distant goals, the appeal to become a link between Asian and European cultures is worth mentioning. For this, however, the educational standards should rise considerably, people should get rid of the estate-labourers' mentality and become internally aristocratic. The call for internal growth appears in many articles. (Edit.)

JONATHAN ZITTELL SMITH. ***Adde parvum parvo magnus acervus erit***

The process of comparison is a fundamental characteristic of human intelligence, the omnipresent substructure of human thought.

Robert Redfield, in his important essay, "Primitive World View," suggests that a world view of any people consisted essentially of two pairs of binary oppositions: man/not-man and we/they. Both of these pairs imply comparison; it is the latter which underlies most forms of cultural comparison. *When*

one encounters another, a place must be found for the other within or without one's cosmos.

A second major class of comparison is historical comparison, *whether of the popular* exemplum *type or in more complex hermeneutic discussions by scientific and philosophical historians. Here the question is not communication between two living representatives of differing cultures and their mutual positioning, but between the present and the past. The question is: are the individuals and cultures of the past like-us or not-like-us? If they were like-us, why should we want to know about them? If they were not-like-us, how can they be comprehended? History in general, and historical study of religion in particular, is caught between these tensions. Comparison, the existence of similarity, is the inescapable presupposition of historical research.*

The third great class of comparison is, in part, a combination of the first two. It is, at one and the same time, both observation and theory. It is the noting of similarity (like-us) and the accounting for this similarity in terms of a process of assimilation, diffusion, *or* borrowing *(i.e., they are like-us because they are-us, they have come-from-us, we are related-to-them). It is to introduce a temporal, historical framework with high value placed on priority in time. There is a clear sense of higher value and authenticity attached to the source and a sense of second-handedness, of imitation, and even of fraud attached to the alleged borrower.*

The fourth great class of comparison is comparison as a hermeneutic device. *Here the meaning and function of a particular motif, symbol, or custom in one culture may be used as a key to interpret a similar motif, symbol, or custom in another culture by moving from what is known to what is unknown.*

The main contention of the article is that these four great classes of comparison, when applied to religious and cultural data, have involved four modes or styles of comparison: the ethnographic, *the* encyclopaedic, *the* morphological, *and the* evolutionary. *The author concentrates on the brief characterization, history, and evaluation of these in the belief that most*

of the procedures and specific instances of comparison may best be understood as an application of one or more of these styles or modes. (Edit.)

Review

JÜRI ALLIK. **How the human mind grows and develops**

Aaro Toomela. Kultuur, kõne ja Minu Ise. *[Culture, Speech and My Self.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 590 pp. Aaro Toomela.* Minu Ise areng: Inimlapsest inimeseks. *[The Development of My Self: From a Human Child to a Human.] (Struktuur-süsteemse psühholoogia alused 2.) Tartu: Väike Vanker, 2017. 655 pp.*

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part I**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JÜRI ALLIK PhD (1949), ordinary professor of experimental psychology at the University of Tartu

MAI BEILMANN PhD (1984), junior research fellow at the Institute of Social Studies, Faculty of Social Sciences, University of Tartu

GOTTFRIED ALBRECHT GERMANN (1773–1809), Baltic German medical scientist and naturalist

DORIS KAREVA (1958), Estonian poet, literature editor of the journal *Looming*

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

NAVITROLLA (1970), Estonian artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

PEETER OLESK MA (1953), Estonian philologist, advisor to the rector of the Estonian University of Life Sciences

ANU REALO PhD (1971) professor at the Department of Psychology, University of Warwick; professor of personality and social psychology at the University of Tartu

HELDUR SANDER MA (1946), Estonian nature geographer, dendrologist and landscape ecologist

JONATHAN ZITTELL SMITH (1938–2017), American historian of religion

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

I

Herbert Normann 12. septembril 1949. *TÜR Fo 1912a*.

HERBERT NORMANN

Herbert August Oskar Normann sündis 7. III (23. II) 1897. aastal Tartus.

Tema isa oli Heinrich Laakmanni trükikoja laduja Friedrich Otto David Normann (1847–1910), ema Ahja vallast Mikeli talust pärit Elise (Liisa) Natalie Warrik (Varik; 1869–1947).

Normanni haridustee algas Tartu linna I algkoolis 1905–1906 ning jätkus Tartu Aleksandri Gümnaasiumis 1906–1916, Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1916–1918 ja 1920–1923; *dr. med.* 1928 väitekirjaga "Maohaavandi-ravi püsivad tagajärjed Tartu Ülikooli teaduskonnasisehaiguste kliiniku materjali põhjal 1920–1926"; korp! Revelia asutajaliige 1920, abiesimees 1920–1922, esimees 1922–1923, Revelia vilistlaskogu asutajaliige 1925 ja esimees 1925–1938, a-st 1938 Revelia vanem; Eesti Korporatsioonide Vilistlaskogude Liidu esimees 1936–1937.

Aastail 1919–1920 võttis Herbert Normann vabatahtlikuna osa Vabadussõjast: 1919. a jaanuaris lühikest aega Kuperjanovi Partisanide Pataljoni velskri kt ning osales lahingutes Puka ja Sangaste all, töötas sanitarina I Tartu sõjaväehaiglas; III Tartu sõjaväehaigla ja 1919. a augustist kuni 1920. a augustini Võrus II diviisi nakkushaiguste vastu võitleva lendsalga (diviisi laatsareti) velskri kt.

1922 järgnes teenistuskäik TÜ naistekliiniku ambulatooriumi assistendina ning 1923–1924 oli Herbert Normann dermatoloogia polikliiniku vabatahtlikuks assistendiks professor Aleksander Paldroki juures, I sisehaiguste kliiniku nooremassistent professor Ernst Masingu juures 1924–1928 ja sama kliiniku ambulantsi vabatahtlik arst 1929–1930, kohtuarstiteaduse instituudi vabatahtlik assistent arstiteaduse ajaloo alal professor Siegfried Talviku juures 1924–1929; sisehaiguste eriarst Tartus a-st 1929; TÜ eradotsent arstiteaduse ajaloo alal kohtuarstiteaduse õppetooli juures 1932–1937, arstiteaduse ajaloo dotsent 1938, luges ka arstiteaduse eetika loenguid; eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (sisehaiguste polikliiniku) adjunktprofessori kt 1939. a jaanuarist kuni 1940. a augustini, lugedes mh arstiteaduse ajaloo ja arstieetika loenguid, samal ajal ühtlasi sisehaiguste polikliiniku juhataja; 1940. a augustist kuni 1941. a veebruarini Tartu polikliiniku terapeut, 1941. a veebruarist kuni juulini Tartu Meditsiinikooli direktor; taas TÜ eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (polikliiniku) adjunktprofessori kt

(1942. a detsembrist erakorraline professor) ning sisehaiguste polikliiniku juhataja 1941. a septembrist kuni 1944. a augustini; TRÜ patoloogilise füsioloogia kateedri professor 1944. a augustist ja kateedri juhataja 1945. a jaanuarist, sisehaiguste propedeutika kateedri professor 1945. a novembrist kuni 1951. a jaanuarini, sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja kt 1947. a oktoobrist ja juhataja 1948. a jaanuarist kuni 1950. a novembrini, seejärel sisehaiguste propedeutika professor 1951. a jaanuarini, mil ülikooli algatusel vallandati kui isik, kes "tööalaste ja ideoloogiliste omaduste poolest ei sobi pedagoogiliseks tööks kõrgemas pedagoogilises õppeasutuses"; oli 1946–1947 ka Tartu linna onkoloogiahaigla konsultant-terapeut.

1950–1958 oli Normann ametis Tartu Kliinilise Haigla peaarsti asetäitjana ravi alal, pärast seda pensionil.

A-st 1932 oli ta ka Eesti Õdede Ühingu Õdede Kooli lektor Tartus; Eesti Punase Risti Samariitlaste Tartu Üksikkoondise abivanem ja esmaabikursuste lektor a-st 1935; kooliarst a-st 1935 Tartu Poeglaste Gümnaasiumis (Tartu I Gümnaasiumis, I Progümnaasiumis ja I Reaalkoolis), a-st 1935 Tartu Tehnikakoolis (Tartu Tehnikakeskkoolis), a-st 1936 Tartu Tehnika Täienduskoolis ning a-st 1937 Tartu Tehnikumis; Tartu Tehnikakooli tevishoiuõpetaja kt 1938–1939 ja Tartu Tehnikumi tervishoiuõpetaja kt 1939; Kaitseliidu Tartu Malevkonna õhukaitsekuulipildujate patarei sanitaarpealik 1936–1940, Kaitseliidu esmaabikursuste lektor 1936–1938; 1941. a septembrist kuni 1944. a augustini Õdede Kooli direktor;

ajakirja *Eesti Arst* toimetuse sekretär ja toimkonna liige 1924–1940 ning 1941–1944, ajakirja *Tervis* toimkonna liige 1934–1936;

Tartu Eesti Arstide Seltsi liige a-st 1924; Akadeemilise Arstiteaduse Seltsi liige a-st 1934; Eesti Kooliarstide Seltsi (Eesti Kooli- ja Lastearstide Seltsi) liige a-st 1935, juhatuse liige a-st 1937; Tartu Kooliarstide Kolleegiumi liige ja sekretär a-st 1935; Tartu Linna-maakonna Tiisikuse Vastu Võitlemise Seltsi liige a-st 1936; Eesti Punase Risti Tartu Komitee liige a-st 1936; Eesti Arstideseltside Liidu juhatuse väliskorrespondent a-st 1937; Eesti esindaja Rahvusvahelises Arstiteaduse Ajaloo Seltsis a-st 1939; Friederich Robert Faehlmanni Mälestuse Jäädvustamise Komitee liige 1929–1934; Siegfried Talviku Mälestuse Jäädvustamise Komitee mõtte algataja ning esimees a-st 1935;

Tartu Vabatahtliku Tuletõrje Brigaadi I divisjoni sanitaarpealik a-st 1937, brigaadi pealikekogu liige a-st 1938, olnud ka Tartu Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu juhatuse esimees;

Tartu Keskkooliõpetajate Ühingu liige a-st 1935; Eesti Keskkooliõpetajate Kogu liige a-st 1935; Tartu Poeglaste Gümnaasiumi (Tartu I Gümnaasiumi) hoolekogu liige a-st 1935; Tartu Reaalkooli, Kommerts-, Tehnika- ja Poeglastegümnaasiumi Vilistlaskogu liige a-st 1937; Tartu Ülikooli Eradotsentide Ühingu asutajaliige 1937 ning laekur 1937–1939; Tartu Aleksandri Gümnaasiumi Endiste Õpilaste Ühingu asutajaliige ja juhatuse esimees a-st 1937;

Eesti Rahva Muuseumi Ühingu liige a-st 1934; Eesti Kirjastuse Kooperatiivi liige a-st 1934, nõukogus a-st 1935; Eesti Kirjanduse Seltsi liige a-st 1937; Õpetatud Eesti Seltsi tegevliige a-st 1938;

Isamaaliidu nimekirjas 1936–1940, jm.

Eriharrastused 1939: "Bibliofiilia, arstiteaduse ajaloosse puutuvate piltide ja esemete kogumine."

Tunnustatud Eesti Punase Risti IV klassi teenetemärgiga 1939; Vabadussõja mälestusmedal 1920, Eesti Punase Risti hoolsusmärk 1936.

Abiellus 1932. a rahvaluuleteadlase Erna Oidermanniga (1904–1978).

Herbert Normann suri 12. märtsil 1961 Tartus ja on maetud Raadi kalmistule.

*

Herbert Normanni isiklik arhiiv säilib Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (f 77). Käesolevas publikatsioonis on sellest kasutatud säilikuid 38–61. Põhiosa nendest on arvutisse sisestanud Ille Palm, märkmete avaldamisloa on andnud Erna Normanni pärija Evi Krass.

Väike osa kirjapandust on lühendatuna ilmunud pealkirjade all "Mineviku lehekülgi" ja "Päevikumärkmeid 1944. aasta sõjasügisest" teoses *Mälestusi Tartu ülikoolist 1900–1944* (koost. Sergei Issakov ja Hillar Palamets; Tallinn: Eesti Raamat, 1992, lk 349–375, 463–484), sh leiduvad esimeses loos ka tema mälestused ülikoolist 1926–1928.

Publikatsiooni on trükiks ette valmistanud ja kommenteerinud Mart Orav. Tehtud on väiksemaid ortograafiaparandusi; väljajätud on tähistatud nurksulgudega.

M. O.

Sissejuhatus:
1938–1944

"Vanemuine". Peotuju on jõudmas kulminatsioonile. Tantsitakse... kontserdisaalis, restoranis. Jutukõmin, vallatlemine, naer. Peas suriseb, keerutab konjak.

On aastavahetus. Lahkunud on järjekordne aasta. Kirjutatakse 1938, veel ebakindlalt, nagu kartes kirjutamisel eksida. On kulgemas alles esimesed uue aasta tunnid.

Saali rõdult meelitavad valsi võluhelid, kutsuvalt, sujuvalt. Tantsib noor, tantsib vana. Jälgin tantsijaid ukselt.

Oma noormehele kelmikalt otsa vaadates keerleb mööda sihvakas tütarlaps. Ta on õhulises mustas šifoonis, ere puna õhetavail palgeil.

Ma tunnen teda hästi. Tal on kopsus tuberkuloosne kavern, tantsib vastu oma kurvale saatusele. Ja daam helesinises siidis? Sel on neerude süvenev põletik, mille tõsidust ise ei usu.

Siis keskealine frakis jurist? Roosas taftkleidis neiu? Ühel algav kasvaja maos, teisel südames arenev klapirike.

Mööduvad tantsurütmis uued paarid. Olen tantsijaist näinud enamikku oma kõnetunnis.

Punases žoržettkleidis tumejuukseline kaunitar, hästi istuvas smokingis agronoom, mustas tüllis dekolteeritud proua, juba kalduv varasele tüsedusele. Mis sundis neid otsima arstiabi? Jah, meenub: püeliit, maohaavand. Aga proua dekoltees? Õige jah, sapikivid!

Lõpeb valss, algab aeglane tango. Ja jälle mööduvad tuttavad paarid.

Apenditsiit, diabeet, gastriit...

Ei, siin pole arstile koht, vähemalt arstile, kes ise ei tantsi. Veel üks konjak ja kiiresti koju.

– Noh, tere ja head uut aastat! — kuulen samal hetkel selja tagant häält. See on tuttav ja siiski ei ole.

Vaatan kiiresti ringi — Mihkel Kask[1], Tartu Ülikooli hügieenidotsent.

Ta on nüüd Ülikooli Valitsuse liige, mille koosseis uue ülikoolide seaduse rakendamiseks määrati Riigihoidja K. Pätsi poolt erakorraliselt ametisse.

Ülikooli Valitsuse juhatajaks on alatiselt nimetatav rektor, selle liikmeteks alul nimetatavad, hiljem valitavad prorektorid, dekaanid ja prodekaanid ning määraliste abiõppejõudude, ülemääraliste õppejõudude ja dotsentide esindaja.

Selleks esindajaks on Mihkel Kask.

---

[1]Mihkel Kask (1903–1968), lõpetas Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1929, *dr. med.* 1933, korp! Sakala liige. TÜ närvikliiniku arst 1928–1931, tervishoiuinstuudi vanemassistent 1932–1941, tervishoiu eradotsent ja dotsent 1934–1941, kehalise kasvatuse instituudi juhataja 1938–1941, ENSV peasanitaarinspektor 1940–1941; vangistati 29. VI 1941, 1943. a erinõupidamise otsusega mõisteti 8 aastaks vangilaagrisse, Urallagi Šabari laager, Ussollagi Seljanka laagri arst, vabanes 1948, vangistati taas 4. I 1951, Solikamski Dolgaja laagri arst, asumisel Karaganda oblastis Rudnikis, vabanes 1956; TRÜ hügieenikateedri assistent 1956–1958, kateedri juhataja 1958–1968, professor 1962–1968, arstiteaduskonna prodekaan 1960–1964.

Uueks rektoriks on nimetatud prof. H. Kaho[2], prorektoriteks prof. E. Roots[3] (administratiivasjad) ja prof. Edg. Kant[4] (majandus).

Uueks arstiteaduskonna dekaaniks on prof. E. Saareste[5], sekretäriks prof. N. Veiderpass[6].

---

[2]Hugo Kaho (1885–1964 Hamburg), lõpetas Kaasani Ülikooli loodusteaduste alal 1913, *dr. phil. nat.* 1923, korp! Vironia liige. TÜ taimefüsioloogia ja -anatoomia dotsent 1921–1923, taimefüsioloogia erakorraline professor 1924 ja korraline professor 1925–1944, rektor 1938–1940, Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik 1938–1940; Saksamaale 1944, Balti Ülikooli professor, botaanika kateedri juhataja ja loodusteaduskonna dekaan 1946–1949.

[3]Elmar Roots (1900–1962 Giessen), lõpetas TÜ loomaarstina 1924, *dr. med. vet.* 1927 Viinis, korp! Fraternitas Tartuensis liige. TÜ loomatervishoiu ja piimahügieeni dotsent 1928–1931, erakorraline professor 1931–1933, korraline professor 1933–1941, loomaarsteaduskonna dekaan 1931–1937, zoohügieeni ja loomatoitmise instituudi juhataja 1928–1940, halduprorektor 1938–1940; Saksamaale 1941. a veebruaris, Berliini Ülikooli toiduainete hügieeni instituudi assistent ja teadur 1941–1945, Giesseni Ülikooli professor ning veterinaarhügieeni ja loomataudide instituudi juhataja 1947–1962, loomaarstiteaduskonna dekaan 1955–1956.

[4]Edgar Kant (1902–1978 Lund), lõpetas TÜ matemaatika-loodusteaduskonna geograafina 1928, *dr. phil. nat.* 1934, ÜS Raimla liige. TÜ õppeülesandetäitja 1928–1934, majandusgeograafia dotsent 1934–1936, korraline professor 1936–1940, teadur ja õppeülesandetäitja 1940–1941, majandusteaduskonna prodekaan 1936–1938, majandusprorektor 1938–1940, rektor 1941–1944, ETA akadeemik 1938; Rootsi 1944, Lundi Ülikooli arhiiviassistent ja uurija 1945–1950, majandus- ja sotsiaalgeograafia lektor 1950–1962, majandusgeograafia professor 1963–1967.

[5]Ernst Saareste (Saaberg; 1892–1944 Halle), lõpetas Petrogradi Sõjameditsiini Akadeemia 1917, *dr. med.* 1924, ÜS Põhjala liige. TÜ kõrva-, nina- ja kurguhaiguste õppeülesandetäitja ning polikliiniku vanemassistent 1920–1924, eradotsent 1925, dotsent 1926–1934, erakorraline professor 1934–1935, korraline professor 1936–1944, arstiteaduskonna dekaan 1938–1939; Saksamaale 1944.

[6]Nikolai Veiderpass (1887–1971), lõpetas Kaasani Ülikooli farmatseudina 1917, *dr. pharm.* 1923, korp! Fraternitas Liviensis liige. TÜ arstirohtude proovimise instituudi assistent 1922–1925, farmatseutilise keemia instituudi eradotsent 1925–1936, galeenilise farmatseutika

Uued mehed juhivad ka teisi teaduskondi.

Mihkel Kaselt kuulen viimaseid ülikooli uudiseid.

Eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (sisehaiguste polikliiniku) professuur on ikka veel täitmata. Haridusministrile A. Jaaksonile esitatud kandidaadid — eradotsendid August Arrak[7] ja Feliks Lepp[8] pole heakskiitmist leidnud ja neid, nagu ministeeriumist ülikoolile teatatud, kinnitamiseks Riigihoidjale üldse ei esitata. Õppetool kuulutatakse seega veelkord vakantseks.

– Ja kandidaatideks, — olen arvamusel, — on jälle Arrak, Lepp. See on ju nõiaring, millest näha pole väljapääsu.

– Neid ei kinnitata, — vastab Kask, — ministeerium nõuab uusi kandidaate.

---

ja apteegiretseptuuri dotsent 1936–1938, adjunktprofessor 1938, erakorraline professor 1938–1942, professor 1942–1944; TRÜ galeenilise farmatseutika kateedri juhataja ja professor 1944–1966, konsultantprofessor 1966–1968, arstiteaduskonna sekretär 1938–1939, prodekaan 1944–1948.

[7]August Arrak (1891–1945), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1922, *dr. med.* 1926, EÜSi liige. TÜ I sisehaiguste kliiniku assistent 1922–1925, II sisehaiguste kliiniku assistent 1925–1929, eradotsent 1928–1940, dotsent 1940–1944, sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja 1940–1944; TRÜ dotsent 1944–1945, professor 1945, hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja 1944–1945.

[8]Feliks Lepp (1881–1973), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1918, *dr. med.* 1924, EÜSi liige. TÜ sisehaiguste eradotsent 1927–1931, dotsent 1931–1941; TRÜ nakkushaiguste ja mikrobioloogia kateedri juhataja ning professor 1944–1960.

– Aga neid ju ei ole. Ernst Mill[9] vast, prof. Koppeli[10] omaaegne assistent? Franz Grant[11]?

– Ernst Mill on pühendunud tuberkuloosile, ja Grant — temast saab järglane prof. Ernst Masingile[12].

– Ja Arrak ja Lepp on seegi kord ainsateks kandidaatideks!

– Te eksite! On veel keegi ja sellele langebki valik.

– Ei oska enam kellelegi mõelda. Kes see küll võiks olla?

– Teie ise!

– Mina? — küsin tõeliselt üllatatuna.

---

[9]Ernst Mill (1896–1987), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1924, *dr. med.* 1929, ÜS Concordia liige. TÜ sisehaiguste polikliiniku assistent 1925–1935, Tartu tuberkuloosiravila peaarst 1930–1935, Tallinna ühishaigekassa arst 1935–1940, Tallinna tervishoiuosakonna inspektor 1940–1943, Tallinna tuberkuloosinõuandla peaarst 1943–1945, tuberkuloosidispanseri osakonnajuhataja 1945–1950, arst 1950–1952, Tartu tuberkuloosidispanseri osakonnajuhataja 1952–1968, arst a-st 1968.

[10]Henrik Koppel (Heinrich K.; 1863–1944), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1890, *dr. med.* 1891, EÜSi liige. TÜ sisehaiguste polikliiniku assistent 1892–1917, kõrva-, nina- ja kurguhaiguste eradotsent 1905–1917, sisehaiguste professor ja polikliiniku juhataja 1917–1918 ning 1920–1934; rektor 1920–1928, üliõpilasprorektor 1928–1931.

[11]Franz Grant (1896–1960 Stockholm), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1929, *dr. med.* 1935. TÜ I sisehaiguste kliiniku assistent a-st 1928, eradotsent 1935–1938, dotsent 1938–1939, eripatoloogia, diagnostika ja teraapia adjunktprofessor 1940–1944, I sisehaiguste kliiniku juhataja 1939–1944; Rootsi 1944, Stockholmis eesti haigla juhataja ja eraarst.

[12]Ernst Masing (1879–1956 Heidelberg), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1902, *dr. med.* 1908, korp! Fraternitas Rigensis liige. TÜ assistent 1902–1907, eradotsent 1910–1917, I sisehaiguste kliiniku assistent ja juhataja kt 1915–1917, dotsent 1917–1918, eripatoloogia, diagnostika ja teraapia korraline professor ning sisehaiguste kliiniku juhataja 1919–1939; Saksamaale 1939, I meditsiinikliiniku arst Berliinis 1940–1941, Poznańi (Poseni) Ülikooli professor 1942–1945, Speyererhofi kliinikute ülemarst Heidelbergis 1946–1949.

– Teie! Ja see on juhtivate ringkondade arvamus. Olete aastaid olnud prof. Masingi assistent, loete sisehaigusi Õdede Koolis,[13] töötate tegeleva sisehaiguste arstina.

– Kuid mul pole ju kliinilisi töid, olen kirjutanud vaid arstiteaduse ajaloost.

– Aga doktoriväitekiri? See käsitleb ometi maohaavandi ravi, olete avaldanud ka kasuistilisi teadaandeid.

– Kandideerimiseks sellest minu arvates ei piisa.

– Ja siiski kandideerida teil tuleb! Sõeluge, kaaluge, harjuge mõttega.

Mihkel Kask vaatab kella. See libiseb temal käest, kukub maha. Klaas puruneb...

Killud? Toovad need õnne või õnnetust? Temale? Minule?

Varsti olen üksi. Kilk on järsku kadunud, konjak oma surisemise lõpetanud. Mõtted töötavad erakordse selgusega. Kuid tunded? Need on segased, rahutuks tegevad.

Eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (sisehaiguste polikliiniku) õppetool... Keskendun, taastan senise täitmisloo.

1. jaanuaril 1934 emeriteerub prof. Heinrich Koppel. Ta on aastaid — 1920–1934 — täitnud polikliiniku õppetooli, juhatanud sisehaiguste polikliinikut, jõudnud välja viimaks vanadusepiirini.

Ta õpetab oma ainet seepeale vaatamata veel ühe semestri — 1934. a. kevadsemestri — emeriteerunud professorina, siis — alates 1934. a. sügissemestrist esitavad polikliinikut August Arrak ja Feliks Lepp, doktorikraadiga eradotsendid. Ajutiseks juhatajaks määratakse prof. V. Vadi[14] — II sisehaiguste polikliiniku juhataja. Assistendina töötab sellal polikliinikus Ernst Mill. Ta lahkub

[13] 1925. a asutatud Eesti Õdede Ühingu Õdede Kool, kuhu võeti õppima kuni 25-aastaseid keskharidusega naisi, Tartu Tervishoiu Kõrgkooli eelkäija.

[14] Voldemar Vadi (1891–1951), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1918, *dr. med.* 1924, EÜSi liige. TÜ hospitaalsisehaiguste kliiniku nooremja vanemassistent 1921–1924, eradotsent 1924–1925, eripatoloogia, diagnostika ja teraapia dotsent 1925–1934, II sisehaiguste kliiniku juhataja 1925–1942, korraline professor 1934–1942, vallandatud 1942–1944; TRÜ professor ja teaduskonnasisehaiguste kateedri juhataja

1935. a., tema järglaseks tuleb dr. Karl Treial[15] (1936), teotseb noorema, hiljem vanema assistendina.

Arrak ja Lepp loevad polikliinikut õppeülesandel, loevad neli ja pool aastat — 1934–1938.

Õppetool kuulutatakse vakantseks alles 1936. a. arstiteaduskonna kogu otsusel ja Ülikooli Valitsuse kinnitusel määratakse täitmisele asumise tähtpäevaks 23. mai 1936. Avaldiste esitamist kandideerijailt nõutakse hiljemalt 7. detsembriks 1936. Lisandada tulevad teaduslikud tööd ja elulookirjeldus.

Kandideerivad August Arrak ja Feliks Lepp.

Valimisel jäävad mõlemad vähemusse, ei saa nõutavat häälteenamust. Õppetooli täitmine ebaõnnestub.

Ja põhjus?

Arrak ja Lepp kuuluvad organisatsiooniliselt Eesti Üliõpilaste Seltsi. Selle vilistlasteks on ka umbes pooled arstiteaduskonna õppejõud, vähemalt määralised õppejõud, kelle hääled otsustavad valimiste tulemused.

Seepärast pääsevad ka õppetoolidele ainult Eesti Üliõpilaste Seltsi (lühendatult EÜS-i) liikmed, korporatsioonidest ja väikeseltsidest vaid vähesed, kes tõotavad kuulekad olla EÜS-i monoliitsele leerile ja toetada selle teostatavaid üritusi.

Nii pääseb vakantsele kohtuarstiteaduse õppetoolile dotsendiks dr. Gerhard Rooks[16] (1934), kes kuulub korp! Rotalia vilist-

---

1944–1951, arstiteaduskonna sekretär 1929–1936, dekaan 1937–1940 ja 1944–1946, ENSV TA akadeemik 1946, NSVLi Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1945.

[15]Karl Treial (1905–1983 Burlington (Verm.)), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1933. TÜ sisehaiguste kliiniku arst 1933–1944, TÜ usaldusarst a-st 1942; Saksamaale 1944, USAsse 1949.

[16]Gerhard Rooks (1901–1975), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1925, *dr. med.* 1932, korp! Rotalia liige. TÜ kohtumeditsiini instituudi noorem- ja vanemassistent 1929–1932, eradotsent 1932–1934, dotsent 1934–1937, professor 1937–1944, kohtumeditsiini instituudi juhataja 1934–1944, arstiteaduskonna dekaan 1939–1941; Saksamaale 1944, Halle Ülikooli teadur ja kohtumeditsiini kateedri juhataja 1944–1947, tagasi Eestisse 1947; TRÜ anatoomiakateedri vanemõpetaja ja dotsent

laskokku, saab varsti professoriks (1937). Hiljem valitakse ta isegi dekaaniks (1939).

Ta on vaenulik igale teadlasele, kes ei kuulu EÜS-i ridadesse, teeb takistusi igale küsimusele, mis pole algatatud EÜS-i ringkonnast või mõnel põhjusel ei leia selle heakskiitmist. EÜS-i toetusele alati kindel, muutub ta teisiti mõtlejate vastu kõrgiks ja ülbeks.

EÜS-i vilistlastest professorid — nende ideoloogiks on prof. Voldemar Vadi — võtavad ka assistente ainult omast organisatsioonist. Meenub lookene, mille järgi prof. Vadi juurde tuleb noor, äsja ülikooli lõpetanud arst. Üks assistendi kohtadest on vaba, saaks edasi õppida, kogeneda. V. Vadi on nõus, noor arst talle meeldib, ta isegi sinatab teda heatujuliselt, pidades kohataotlejat EÜS-i liikmeks. Siis vestlusest äkki aga selgub, et arst on korp! Sakala vilistlane. Siitpeale pole koht enam vaba, noor arst Vadi assistendiks ei saa. Tema nimi ei tule kahjuks enam meelde.

Arraku ja Lepa kohta puhkevad teaduskonnas lahkarvamused.

Ühed pooldavad ühte, teised — teist. Ei taheta neist kumbagi eelistada. Antavad hääled selle tulemusena killunevad ja mõlemad ei saa vajalikku enamust. Omad mehed oma süü läbi kukutavad läbi omad mehed!

Õppetool kuulutatakse teist korda vakantseks. Vastava otsuse teeb arstiteaduskonna kogu 15. märtsil 1937. Otsus kinnitatakse Ülikooli Valitsuse poolt sama aasta 19. märtsil. Täitmisele asumise tähtpäevaks määratakse 20. märts 1937. Avaldised tulevad esitada 1. septembriks.

Jälle kandideerivad Arrak ja Lepp.

Prof. Vadi kuulab salaja nende loenguid, istub polikliiniku auditooriumi ukse taga, hoiab selle avatuna praokile.

Jõuab oodatud valimiskoosolek. Keda kandidaatidest eelistada, valida? Puudub endiselt ühtne arvamine.

Ja arstiteaduskonna kogu valib mõlemad, läkitab seisukoha võtmiseks Ülikooli Nõukogule. See saadab materjalid haridus-

---

1947–1964, juhataja 1947–1950 ja 1953–1964, Tallinna Pedagoogilise Instituudi meditsiinilise ettevalmistuse kursuste juhataja 1964–1968.

ministrile, las teostab valiku, esitab Riigihoidjale kinnitamiseks, keda soovib.

Minister ei esita kandidaatidest kumbagi, teeb oma otsuse ülikoolile teatavaks. Õppetool kuulub kolmandat ja viimast korda väljakuulutamisele. Ei saa seegi kord kandidaatidest ükski enamust, täidetakse õppetool määramise korras, nagu ette näeb uus ülikoolide seadus.

Ja mina kandideerigu! Selle kõige üle peab põhjalikult mõtlema.

Ei mõtle vaid aeg, reastab päeva kõrvale päeva.

Arstiteaduskonna kogu on korduvalt koos. Ta valib 8. jaan. 1938 teaduskonna juurde kuuluvate määraliste abiõppejõudude, ülemääraliste õppejõudude ja dotsentide esindajaks oma kokku dots. Jüri Haldre[17], tunnistab 28. veebruaril kolmandat korda vakantseks eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (polikliiniku) õppetooli. Vabaks kuulutatakse samal päeval ka eugeenika õppetool. Vabaks kuulutamised kinnitab rektor juba 3. märtsil.

Mõlema õppetooli täitmisele asumise tähtpäevaks määratakse 15. märts 1938. Avaldised tulevad esitada 13. maiks.

28. veebruaril valitakse sisehaiguste dotsendiks Franz Grant. Valimise kinnitab Ülikooli Nõukogu 8. märtsil 1938.

Järgnevad kahtlemise, kõhklemise päevad.

Kaob märts, kaob aprill, algab mai.

Pean otsustama, kas kandideerin või mitte. Juhtivates ringkondades minu kandideerimist pooldatakse. Antakse mõista, et poleks tark sellest loobuda. Mõtlen, kaalun. Ja esitangi viimaks oma taotluse, mõni minut enne dekanaadi sulgemist. Mis on mul ka kaotada? Ei midagi. Mis sellestki, kui valimisel saan ainult mõne üksiku hääle?

---

[17]Jüri Haldre (Grünthal; 1896–1949), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1924, *dr. med.* 1931, ÜS Raimla liige. TÜ naistekliiniku röntgenoloog 1926–1931, eradotsent 1931–1940, adjunktprofessor 1940, radioloogia instituudi ja radioloogiakliiniku juhataja 1939–1949; TRÜ röntgenoloogia ja radioloogia kateedri juhataja 1944–1948, professor 1944–1948, teaduskonnakirurgia kateedri professor 1948–1949, ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi (ministeeriumi) pearöntgenoloog 1945–1949.

Kandideerib kuulu järgi ka dots. F. Grant. Mihkel Kask Jüri Haldrega seda Grantile ei soovita. Tema kandideerimine vaid killustaks hääli. F. Grant on Ernst Masingi järglane. Minul siin pretensioone ei ole, luban kindlasti mitte kandideerida. Minu lubadus tehakse Grantile teatavaks.

Viimaks möödub ka 13. mai. Teisel hommikul on esimeseks küsimuseks: kes taotlevad seekord polikliinikut?

Ja vastus ei lase end oodata: A. Arrak, F. Grant, H. Normann. F. Lepp on kandideerimisest loobunud.

Eugeenika õppetoolile on ainukeseks kandidaadiks Hans Madissoon[18].

Nüüd oodatakse arstiteaduskonna kogu kokkutulekut. Sel on valida arvustajad, kes hindama hakkavad esitatud töid.

Koosolek toimub 23. mail. A. Arraku, F. Granti ja minu tööde arvustajateks valitakse prof. E. Masing, prof. V. Vadi ja

[18]Hans Madissoon (Maddisson; 1887–1956), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1917, *dr. med.* 1925, ÜS Raimla liige. TÜ kohtuarstiteaduse instituudi noorem- ja vanemassistent 1920–1925, vabatahtlik assistent 1925–1927, kriminaalantropoloogia ja kriminaaltehnika eradotsent 1928–1932, kohtuarstiteaduse eradotsent 1932–1937, dotsent 1937–1939, eugeenika õppetooli juhataja ja adjunktprofessor 1939–1940, patoloogiainstituudi prosektori kt 1930–1934, anatoomia õppetooli prosektor 1940–1945; vangistati 11. V 1945, erinõupidamise otsusega 1946 mõisteti 5 aastaks vangilaagrisse, Tjumeni oblastis sunnitöölaagris, vabanes 1950, asumisel Kasahstanis 1950–1954, Tartu onkoloogiadispanseri osakonnajuhataja 1954–1956.

prof. L. Puusepp[19]; H. Madissooni tööd peavad hindama prof. A. Valdes[20], prof. M. Bresovsky[21] ja prof. A. Rammul[22].

Arvustuste esitamise tähtpäevaks määratakse 7. oktoober 1938.

Peale esitamist lähevad arvustused trükki. Seda nõuab uus ülikoolide seadus. Loodetakse niiviisi vältida sihilikku ebaõiglust tööde hindamisel. Kohe ilmumisel saadetakse arvustused teaduskonna kogu liikmetele kätte.

Algab suvine vaheaeg, möödub igavas ootuses.

Istume sageli Jüri Haldrega koos, püüame mõistatada balloteerimise tulemusi. Meie kohtumispaigaks on "Kolme-Koopa-Kohvik", tuntud üldiselt nime all "Ko-Ko-Ko". Aeg-ajalt käib meid vaatamas Hans Madissoon.

Naaberlaudades istub kirjanike pere: August Alle, Jaan Kärner, August Jakobson. Nendega liituvad Aira Kaal, Erni Hiir, Juhan Sütiste.

– Suures keres — suur vaim, arvab Sütiste Jakobsonist.

---

[19]Ludvig Puusepp (1875–1942), lõpetas Peterburi Sõjameditsiini Akadeemia 1899, *dr. med.* 1902, ÜS Concordia auvilistlane. TÜ neuroloogia korraline professor ja närvikliiniku juhataja 1920–1942, hospitaalsisehaiguste kliiniku juhataja 1921–1925, ETA akadeemik 1938.

[20]Albert Valdes (1884–1971), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1914, *dr. med.* 1922. TÜ patoloogilise anatoomia kateedri prosektori abi 1912–1914, 1917–1918 ja 1920–1922, prosektor 1922–1929, patoloogilise anatoomia ja üldpatoloogia korraline professor ning patoloogiainstituudi juhataja 1930–1944; TRÜ professor ja kateedrijuhataja 1944–1962, arstiteaduskonna dekaan 1946–1949, ENSV peapatoloog-anatoom 1945–1955.

[21]Maximilian Bresovsky (Bresowsky; 1877–1945 Kempteni lähedal), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1901, *dr. med.* 1909, korp! Neobaltia liige. TÜ vaimuhaiguste kliiniku assistent 1904–1911, vaimu- ja närvihaiguste eradotsent 1911–1914, dotsent 1918–1919, psühhiaatria ja neuroloogia professor ning vaimuhaigla juhataja 1919–1941; Saksamaale 1941. a veebruaris, töötas Poznańi (Poseni) psühhiaatriahaiglais.

[22]Aleksander Rammul (1875–1949 Berliin), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1899, *dr. med.* 1909 Odessas, EÜSi liige. TÜ hügieeniinstituudi assistent 1899–1903, hügieeni korraline professor ja hügieeniinstituudi juhataja 1920–1940, a-st 1940 emeriitprofessor; Saksamaale 1944.

Tulevad sageli ka Friedebert Tuglas, Peet Vallak. Alatasa istub kirjanikega Jüri Parijõgi.

Friedebert Tuglast saadab enamasti Richard Kleis. Järjekindlalt seltsib nendele Treumann[23].

Tihtipeale ilmub kohviku Viktor Hion[24], vestleb pikalt August Jakobsoniga, Aira Kaaliga. Tal on asja ka Alma Selge[25], Valli Monika Haldrega[26].

Jüri Haldrega Valli Monika ei istu.

EÜS-i ringkonnad külastavad kohvikut "Ateen".

---

[23]W. Treumann, Rüütli tn 11 asunud OÜ J. G. Krügeri raamatukaupluse kaasomanik ja ärijuht a-ni 1939, seejärel samas ametis Tallinnas omandatud raamatukaupluses Pikk tn 9. Kirjastas sarjas "Estnische Reihe" ka Friedebert Tuglase teoste tõlkeid.

[24]Viktor Hion (1902–1969), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1925. Psühhoterapeut Tartus 1928–1939, saadeti Tartust välja 1939, arst Paides 1939–1940, Tartu Draamastuudio direktor, Tartu Töölisteatri kunstiline juht, 1940. a nn juulivolikogu liige ning Johannes Varese valitsuse sotsiaalministri abi, ENSV tervishoiu rahvakomissar (minister) 1940–1950, Nõukogude tagalas 1941–1944; TRÜ tervishoiuorganisatsiooni kateedri juhataja kt 1946–1949, hügieenikateedri juhataja kt 1950–1951, vanemõpetaja 1951–1952, Tallinna Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni TUI laborijuhataja 1952–1953 ja 1955–1965, Pühajärve sanatooriumi arst 1953–1955.

[25]Alma Selge (Mann; 1898–1986), lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1934, ÜS Ühendus liige. Tartu Õhtugümnaasiumi õpetaja 1935–1937, vabakutseline Tartus 1937–1940, mh võttis osa Tartu Töölisteatri tegevusest ja oli Tartu Alkoholismivastase Kultuuriühingu kirjandusringi juhataja; Tartu 3. keskkooli direktor 1940–1941, Nõukogude tagalas 1941–1945; TRÜ marksismi-leninismi kabineti juhataja 1944–1945, Tartu Riikliku Kunstiinstituudi ja Tallinna Polütehnilise Instituudi lektor, EKP Partei Ajaloo Instituudi tõlkesektori vanemteadur 1948–1952.

[26]Valli-Monika Haldre (Kosenkranius; Grünthal; 1903–1982), TÜ naistekliiniku meditsiiniõde 1923–1927, nn juulivolikogu liige ning Moskva-delegatsiooni liige 1940, Nõukogude tagalas 1941–1944, Tartu maakonna lastekaitseinspektor, Tartumaa Täitevkomitee tervishoiuosakonna juhataja 1944–1949, Jõgevamaa Täitevkomitee esimehe asetäitja 1949–1950, TRÜ Teadusliku Raamatukogu bibliograaf 1950–1958 ja komplekteerimisosakonna juhataja 1958–1964; oli 1926–1940 abielus Jüri Haldrega.

Jüri Haldre käib vahel ka seal, toob "Koobastesse" uudiseid. Need on kasinad, minule ebasõbralikud. Püütakse tõmmata oma leeri õppejõude, kes üliõpilasorganisatsioonidesse ei kuulu. See ongi toimunud juba prof. Ed. Aunapiga[27].

– Saagu polikliiniku õppetoolile kes tahes, aga mitte H. Normann, — väljendab ta vestlustes veendunult oma arvamust.

Jüri Haldre kirjutab radioloogia õpikut, võtab kaasa "Ko-Ko-Ko"-sse katkendeid, neid loeme, arutame, parandame.[28]

Ta taotleb radioloogia instituudi ja -kliiniku asutamist, on kõikjal pannud liikuma selle mõtte. Peale instituudi ja kliiniku avamist tuleb luua veel röntgenoloogia professuur.

Ühel vihmasel oktoobrikuu õhtul ilmub Haldre muheleva näoga, paneb lauale trükist tulnud arvustused.[29] Need on äsja alles saadud, levitavad teravat trükimusta lehka.

Hakkan huviga lugema.

Prof. E. Masing algab A. Arraku töödega; neist on tähtsamad kirjutatud 1923–1927.

Pikema vaheaja järel — 1937 ja 1938 — avaldab A. Arrak lisaks veel 8 tööd, milledest üks (alles käsikirjas) on eksperimentaalne, teised 7 — kliinilise iseloomuga.

Eksperimentaalses töös püüab autor kindlaks teha, kas verdumisest tingitud kehvveresuse puhul on võimalik veremürki-

---

[27]Eduard Aunap (1888–1955), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1926, *dr. med.* 1930. TÜ histoloogiainstituudi assistent 1909–1913, võrdleva anatoomia, embrüoloogia ja histoloogia instituudi praktiliste tööde juhataja 1914–1918, histoloogiainstituudi assistent 1919–1928, anatoomiainstituudi prosektor 1928–1931, anatoomia eradotsent 1931–1932, histoloogiainstituudi õppeülesandetäitja 1933–1936, dotsent ning histoloogia ja embrüoloogia instituudi juhataja 1937–1938, adjunktprofessor 1938–1943; TRÜ professor ja histoloogia kateedri juhataja 1944–1955.

[28]1941. aastal ilmus Jüri Haldrelt brošüür *Raadium ja radioaktiivsus* (Tartu: Teaduslik Kirjandus), õpik aga 1948. aastal: *Radioloogia* (Tartu: Teaduslik Kirjandus).

[29]*Tartu Ülikooli vakantsele eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (polikliiniku) professuurile kandideerijate teaduslikkude tööde arvustused.* (Tartu Ülikooli toimetused. C, Annales; 21.10.) Tartu, 1938 (ka äratrükk 1939).

de abil väikestes doosides saavutada punaliblede regeneratsiooni kiirenemist. Ta vastab oma küsimusele jaatavalt.

Kliinilised tööd käsitlevad mitmesuguseid haigusi.

"Need tööd", — kirjutab prof. E. Masing, — "ei paku... midagi oluliselt senitundmatut. Sellele vaatamata ei või neid hinnata ainult teatavaid ülevaateid pakkuvate referaatidena, sest autor avaldab oma isiklikku arvamist rea praktiliselt tähtsate küsimuste kohta kaunis rikkaliku ja, nagu näib, hästi jälgitud haigetematerjali... põhjal."

"Kogenud ja hoolikalt analüüsiva arstina on autor seega kokku kogunud materjali, mis võib osutuda teistele arstidele kasulikuks ja õpetlikuks. Ka võib üldiselt nõustuda autori arstlikkude seisukohtadega käsitletud haiguslikkude seisundite hindamise ja nende seisundite ravisse puutuvais küsimusis... Mitte alati ei rahulda selle materjali teaduslik läbitöötamine. Nii leidub kohati vasturääkivusi..." Puudub kooskõla statistika reeglitega...

"Need puudused ei vähenda... m a t e r j a l i väärtust. Nad on seletatavad vist küll nende tööde sooritamise kiirusega."

F. Grant esitab 12 trükis ilmunud tööd. Neist on üks puhteksperimentaalne, teised — puhtkliinilised või kliinilis-eksperimentaalsed.

"Katsed on täpsalt ette valmistatud ja läbi viidud."

..."Teoreetilised tulemuste tõlgendused näivad... olevat... liialt hüpoteetilised ja osalt vaieldavad."

Pleura- ja peritoneaalseis vedelikes on autoril õnnestunud määrata esmakordselt A-vitamiini olemasolu.

Väiksemais töis kirjeldab F. Grant hea tähelepanelikkusega haruldasi haigusjuhte. Tööd "põhjenevad tõsiseil tähelepanekuil, olgugi et nad ei too oluliselt uut".

Minu tööd jagab E. Masing 5 rühma:

1) 3 kliinilist arutlust;

2) 5 originaaltööd arstiteaduse-ajaloo alalt;

3) 10 arstiteaduse-ajaloolist ülevaadet;

4) väärtuslik "Eesti meditsiiniline bibliograafia" 1918–1934 3 jaos;[30]

5) 5 populaarteadusliku iseloomuga kirjutist.

Ta analüüsib esitatud kliinilised arutlused, peab ajaloolistest töödest eriti nimetamisväärseks minu uurimust "Disputatio Platonis et Aristotelis", mis pärineb Leipzigi Arstiteaduse Ajaloo Instituudist.[31]

"Siin ilmub esmakordselt trükis", — kirjutab prof. E. Masing, — "keskaegne apokrüüfiline dialoog, mida autor põhjalikult arutab, sisuliselt analüüsib ja mille saamisaega ta püüab kindlaks teha."

Ja Masing jätkab: "Kes kasvõi pealiskaudselt loeb H. Normann'i sulest trükis ilmunud arvukaid arstiteadus-ajaloolisi ja bibliograafilise sisuga kirjutisi, märkab hõlpsalt, et autori tugev külg pääseb maksvusele just sellel alal. Tema objektiivsus, tema pieteetlik suhtumine minevikku, tema sisseelamisvõime tulevad siin õnnelikult ilmsiks. Omaette tuleb veel hinnata tema elavat huvi ja armastust kodumaa arstiteaduse-ajaloo vastu, mis moodustab suurelt osalt veel täiesti uurimatu ala. Selliste sekka kuuluvad näiteks tööd Faehlmann'i üle, siinse Hügieeniinstituudi (Kasega ühiselt koostatud)[32] ja teiste arstiteaduslikkude asutiste ajalugu. Seejuures on H. Normann, tänu oma meditsiinilisele üldharidusele, kujutlusvõimele, osavale sulele ja keele-

[30]Vt Herbert Normann. *Eesti meditsiiniline bibliograafia: 1918–1930 ühes piiraladega = Bibliographie médicale estonienne: 1918–1930*. Tartu: Eesti Arst, 1932; *Eesti meditsiiniline bibliograafia: 1931–1932 ühes piiraladega = Bibliographie médicale estonienne: 1931–1932*. Tartu: Eesti Arst, 1933; *Eesti meditsiiniline bibliograafia: 1933–1934 ühes piiraladega = Bibliographie médicale estonienne: 1933–1934*. Tartu: Eesti Arst, 1935.

[31]Vt Herbert Normann. *Disputatio Platonis et Aristotelis: ein apokrypher Dialog aus dem frühen Mittelalter*. Leipzig: J. A. Barth, 1930, S. 68–86. Äratrükk väljaandest: *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin*, Bd. 23, H. 1, 1930.

[32]Vt Herbert Normann, Mihkel Kask. *Hügieeni õpetamisest Tartu Ülikoolis selle algpäevist kuni vastava õppetooli loomiseni (1802–1895); Tartu Ülikooli tervishoiu-instituudist ja selle tegevusest 1895.–1935. a*. Tartu, 1935. Äratrükk väljaandest: *Eesti Arst*, 1935, nr 4.

tundmisele, loodud meditsiiniline žurnalist selle sõna heas mõttes, kusjuures tema tegevus arstiteaduse-ajaloo alal annab tema ladusale kirjutusviisile vajaliku sügava tagapõhja."

"Sisemeditsiini suurtest probleemidest on ta 9 viimase aasta jooksul eemal seisnud, on nendega kokku puutunud rohkem vaatlejana kui aktiivse kaasatöötajana. Tema 3 kliinilist tööd on seega hinnatavad esimeste arglike katsetena, mis ei ole veel jõudnud ühelegi tähtsamale eesmärgile."

– Ega midagi, täitsa aumehelik, siiras jutt, — vaatan katkestades lugemist Haldre poole.

See noogutab vaikselt peaga.

– Nüüd kokkuvõte. Eks näe, mis on selles?

Ja ma jätkan arvustuse lugemist.

Masing kirjutab: "Võrreldes kolme Sisehaiguste-polikliiniku õppetoolile kandideerija teaduslikke saavutisi, pean dr. Arrak'u ja dr. Grant'i omad enam-vähem võrdseks tunnistama. Oluliselt nõrgem näib mulle seevastu kolmas kandidaat, dr. Normann; sest tema tunnustatavate saavutistega arstiteaduse-ajaloo alal vaevalt võib põhjendada pretendeerimist sisemeditsiini õppetoolile. Peale selle on dr. Normann umbes 9 a. sisehaigustekliinikust eemal olnud ja n ä h t a v a s t i [minu sõrendus] ei valda mitte täiel määral sealset moodsat diagnostilist ning ravitehnikat. Just selle ala valdamine on oluliseks plussiks dr. Grant'ile, kes oma 9 a. tegevuse tõttu siinses I Sisehaiguste-kliinikus ja oma õppeaja tõttu Viinis ja Pariisis 1937. a. on omandanud täieliku ettevalmistuse polikliiniku juhatamiseks."

"Seevastu on dr. Arrak'u hüvedeks tema oluliselt pikem pedagoogilise tegevuse aeg just polikliiniku alal."

"Sellele vaatamata usun", — lõpetab prof. Masing oma arvustuse, — "et dr. Grant ka dr. Arrak'u suhtes on pisut tugevam kandidaat, ja seda mitte oma teaduslikkude saavutiste, vaid kliinilise koolituse tõttu."

Arvustusel on daatum "7. okt. 1938."

(*Järgneb*)

NAVITROLLA. Kolm karu (2014)

CONTENTS

Tapestry: From the cantata *A Dream of Estonia* ... *Doris Kareva* 963
You, Paul Ariste. Part I ..... *Peeter Olesk* 967
Learning to trust: Generalised social trust in Estonia from 1990 to 2016 ..... *Mai Beilmann, Anu Realo* 979
A nation with a forest disability ..... *Toomas Kiho* 1011
A journey through Estonia, primarily with a botanical aim: Performed by Mr. Prof. Germann from Tartu in summer 1803 ..... *Gottfried Albrecht Germann* 1013
Gottfried Albrecht Germann and his travels ..... *Heldur Sander* 1041
"We should never forget that hundreds of dangers and several enemies are still threatening our freedom...": By the sixth anniversary of the Republic of Estonia in 1924 1055
Adde parvum parvo magnus acervus erit ..... *Jonathan Z. Smith* 1075
Review: Aaro Toomela. *Kultuur, kõne ja Minu Ise*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016; Aaro Toomela. *Minu Ise areng: Inimlapsest inimeseks*. (Struktuur-süsteemse psühholoogia alused 2.) Tartu: Väike Vanker, 2017. ..... *Jüri Allik* 1111
Abstracts 1123
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part I ..... *Herbert Normann* 1131

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 3.50 eurot